

Handwritten signature

Handwritten signature

Handwritten signature

~~Handwritten signature~~

92

5

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Β'

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ.

42030

ΔΗΜ. Μ. ΓΕΩΡΓΑΚΑΚΙ Δ. Φ.
Ἐκπαιδευτικοῦ συμβούλιου

ΕΜΠΕΙΡΙΚΗΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

ΣΤΟΙΧΕΙΑ

ΠΡΟΣ ΧΡΗΣΙΝ

Τῶν μαθητῶν τῆς Γ' τάξεως
τῶν Γυμνασίων

ΕΚΔΟΣΙΣ ΕΚΤΗ

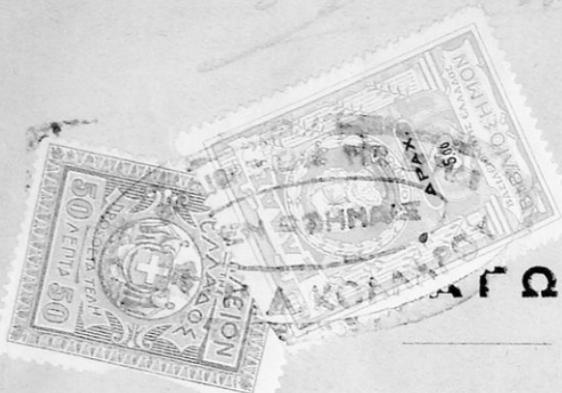
ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΕΚΔΟΤΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ",
44-᾽Οδὸς Σταδίου-44
1923.

Τὰ γνήσια ἀντίτυπα φέρουσι σφραγίδα τοῦ Βιβλιοπωλείου
τῆς «Ἑστίας».

ΤΥΠΟΣ ΠΑΡΑΣΚΕΥΑ ΛΕΩΝΕ ΟΔΟΣ ΠΕΡΙΚΛΕΟΥΣ 16

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

1. Εννοια και ἔργον τῆς Ψυχολογίας.

α') Ἐννοια τῆς ψυχολογίας.

Ψυχικά φαινόμενα.—Ψυχικά φαινόμενα λέγοντες ἐννοούμεν τὰς ἀνά πάσαν ἡμέραν καὶ ὥραν καταστάσεις καὶ ἐνεργείας τῆς ψυχῆς ἡμῶν ἢ ἀντιληφίς π. χ. ἢ ἡ ἀνάμνησις γεγονότος ἢ ἀντικειμένου, ἢ τόπου, ὃν ποτε ἐπεσεκέρθημεν, ἢ κρίσις περὶ προσώπων καὶ γεγονότων, οἱ συλλογισμοί, τοὺς ὁποίους κάμνομεν, ὅπως λύσωμεν μαθηματικὸν ἢ ἄλλο πρόβλημα, ἢ χαρὰ ἢ ἡ λύπη ἐπὶ τινι γεγονότι, ἢ ἐπιθυμία ἧτις γεννᾶται ἐν ἡμῖν διὰ τι καὶ ἡ ἀπόφρασις, ὅπως ἀποκτήσωμεν τοῦτο, πάντα ταῦτα εἶναι καταστάσεις ἢ ἐνεργεῖαι τῆς ψυχῆς ἡμῶν ἢ, ὅπως ἄλλως δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, **ψυχικά φαινόμενα.**

Τὰ φαινόμενα ταῦτα, ἅτινα εὐκόλως δύνανται πᾶς σωματικῶς καὶ πνευματικῶς ὀρθῆς νάντιληφθῆ ἐφ' ἑαυτοῦ, ἐμφανίζονται ἀνά πάσαν ἡμέραν καὶ ὥραν, καὶ διέπονται ὑφ' ὄρισμένων νόμων.

Ἡ ἐπιστήμη, ἧτις ἀσχολεῖται περὶ τὰ φαινόμενα ταῦτα καὶ τοὺς ταῦτα διέποντας νόμους, καλεῖται Ψυχολογία.

Φυσικὰ φαινόμενα.—Τᾶνωτέρω ἐκτεθέντα φαινόμενα τελοῦνται ἐν ἡμῖν ὑπάρχουσι δ' ὅμως καὶ ἄλλα φαινόμενα, ἅτινα τελοῦνται ἐν τῷ περιβάλλοντι ἡμᾶς κόσμῳ, τῇ φύσει, ἅτινα διὰ τοῦτο καλοῦνται **φυσικὰ φαινόμενα**· καὶ τὰ φαινόμενα ταῦτα διέπονται ὑφ' ὄρισμένων νόμων, τῶν καλουμένων **φυσικῶν νόμων.** Περὶ τὰ φυσικὰ φαινόμενα καὶ τοὺς φυσικοὺς νόμους ἀσχολοῦνται αἱ **φυσικαὶ ἐπιστήμαι.**

Διαφορὰ τῶν ψυχικῶν καὶ φυσικῶν φαινομένων.—Τὰ

ψυχικά και φυσικά φαινόμενα διαφέρουσιν ἰδίᾳ κατὰ τὰ ἀκο-
λουθα :

α) Τὰ ψυχικά φαινόμενα τελοῦνται ἐν ἡμῖν, ἐν ᾧ τὰ φυσικά
τελοῦνται ἐν τῷ περιβάλλοντι ἡμᾶς κόσμῳ, τῇ φύσει.

β') Τὰ ψυχικά φαινόμενα ἐννοοῦμεν μὲν ὅτι τελοῦνται, ἀλλὰ
δὲν δυνάμεθα οὔτε νάντιληφθῶμεν διὰ τῶν αἰσθήσεων ἡμῶν οὔτε
νά φαντασθῶμεν ὡς ἀντιληπτὰ τούναντίον τὰ φυσικά φαινόμενα
ἀντιλαμβάνομεθα διὰ τῶν αἰσθήσεων ἡμῶν αὐτῶν καθ' ἑαυτάς ἢ
βοηθουμένων ὑπό τινων ὀργάνων, μικροσκοπίου, τηλεσκοπείου κ.λ.
ἢ τοῦλάχιστον φανταζόμεθα ἀντιληπτὰ διὰ τῶν μέσων τούτων.
Τὰς σκέψεις π. χ., τοὺς συλλογισμοὺς μου, τὴν χαρὰν καὶ τὴν
λύπην μου κ. τὰ ὅμ. δὲν δύναμαι νά ἴδω ἢ νάκούσω ἢ νά ὁσφραν-
θῶ ἢ νά γευθῶ κ.λ. οὔδὲ νά παραστήσω ἐν ἐμοὶ ὡς ἀντιληπτὰς
διὰ τῶν μέσων τούτων. Τούναντίον οἰονδήποτε φυσικὸν φαινόμε-
νον ἀντιλαμβάνομαι διὰ τῶν αἰσθήσεων μου ἢ τοῦλάχιστον φαντά-
ζομαι ὅτι ἐὰν ἡδυνάμην νάντιληφθῶ, ἐὰν εἶχον εἰς τὴν διάθεσίν
μου τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τὸ βοηθητικὸν ὄργανον.

β') Ἔργον τῆς Ψυχολογίας.

Εἶπομεν ἤδη ὅτι ἡ ψυχολογία εἶναι ἐπιστήμη, ἣτις ἀσχολεῖται
περὶ τὰ ψυχικά φαινόμενα καὶ τοὺς νόμους, οἵτινες διέπουσι ταῦτα·
ἐκ τούτου εὐκόλως ἐννοοῦμεν ὅτι ἡ ψυχολογία ἔργον ἔχει νά πε-
ριγράψῃ ἐκάστην ψυχικὴν ἐνέργειαν ἢ κατάστασιν. Ὅπως αἱ φυ-
σικαὶ ἐπιστήμαι, ὅταν ἐξετάζωσι φυσικὸν τι ἀντικείμενον ἢ φαινό-
μενον, π. χ. τὸ ὕδωρ, τὸν ἀέρα, τὴν βροχὴν, τὴν βροντὴν κτλ.,
εἶναι ἀνάγκη νάναλύσωσιν αὐτὸ εἰς τὰ συστατικὰ αὐτοῦ μέρη,
νά εὔρωσι τὰ πρῶτα στοιχεῖα, ἐξ ὧν τοῦτο ἀποτελεῖται, καὶ τὴν
ἀμοιβαίαν πρὸς ἀλλήλα σχέσιν αὐτῶν, νά ἐξακριβώσωσι τὴν πρῶ-
την ἀρχὴν καὶ τὴν περαιτέρω τοῦ φαινομένου τούτου ἐξέλιξιν καὶ
τὴν σημασίαν, ἣν τοῦτο ἔχει ἐν τῇ παγκοσμίῳ οἰκονομίᾳ, τέλος δὲ
νά εὔρωσι τοὺς νόμους, καθ' οὓς τὸ φαινόμενον τοῦτο τελεῖται,
ἵνα δὲ γίνωσι ταῦτα πάντα, ὅπως πρέπει, ἀπαιτεῖται καὶ γνῶσις
καὶ ὁξεία παρατηρητικότης καὶ μακρὰ πείρα, οὔτω καὶ ἡ ψυχολο-
γία διὰ νά περιγράψῃ ψυχικὴν τινα κατάστασιν ἢ ἐνέργειαν πρέπει
νάναλύσῃ αὐτὴν εἰς τὰ στοιχειώδη συστατικὰ αὐτῆς μέρη, νάνακα-
λύψῃ τὰς ἀμοιβαίας σχέσεις αὐτῶν καὶ πῶς ἡ ἐνέργεια ἢ κατά-

στασις αὕτη ἐμφανίζεται κατὰ τὴν πρώτην ἡλικίαν τοῦ ἀνθρώπου καὶ πὼς εἴτα ἐξελίσσεται, τίνες εἶναι οἱ νόμοι, οἵτινες τὴν κατάστασιν ἢ ἐνέργειαν ταύτην διέπουν καὶ τίνα καθ' ὅλου σημασίαν ἔχει αὕτη ἐν τῷ βίῳ τοῦ ἀνθρώπου.

Εὐνόητον δὲ εἶναι ὅτι πάντα ταῦτα δὲν δύνανται νὰ εἶναι ἔργον τοῦ τυχόντος, ἀλλὰ μόνον τοῦ ἔχοντος πολλὰς εἰδικὰς γνώσεις, ὁξείαν παρατηρητικότητα καὶ μακρὰν πείραν.

Κατὰ ταῦτα δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν συντόμως, ὅτι ἔργον τῆς Ψυχολογίας εἶναι ἡ ἀνάλυσις τῶν ψυχικῶν φαινομένων εἰς τὰ στοιχεῖά των καὶ ἡ ἔρευνα τῶν νόμων, οἵτινες διέπουν τὴν ἀμοιβαίαν σχέσιν καὶ περαιτέρω ἐξέλιξιν αὐτῶν.

2. Μέθοδοι τῆς ψυχολογικῆς ἐρεῦνης ἢ πηγαὶ τῆς Ψυχολογίας.

Αἱ κύριαί τῆς Ψυχολογίας πηγαὶ εἶναι δύο, ἡ ἄμεσος, ἦτοι ἡ αὐτοπαρατηρησία, καὶ ἡ ἔμμεσος ἦτοι ἡ παρατήρησις ἄλλου ἰδίᾳ προκειμένου περὶ τῶν ψυχικῶν φαινομένων, ἅτινα δὲν δυνάμεθα νὰ παρατηρήσωμεν καὶ ἐξακριβώσωμεν ἐφ' ἡμῶν αὐτῶν.

Ἄμεσως δυνάμεθα νὰ παρατηρήσωμεν καὶ μελετήσωμεν τὰ ψυχικὰ φαινόμενα ἐφ' ἡμῶν αὐτῶν ἢ αὐτοπαρατηρησία δ' ὅμως αὕτη, καίπερ πολυτιμοτάτη, ἔχει πολλὰς δυσχερείας, ὧν σπουδαιόταται εἶναι αἱ ἐπόμεναι.

α') Κατὰ ταύτην ἡ ψυχὴ αὐτὴ ἐξετάζει τὸ ἐν ἑαυτῇ συμβαίνον, διχάζεται, ἄρα εἰς παρατηρούσαν καὶ παρατηρουμένην ὁ διχασμὸς δ' οὗτος καὶ πολὺν κόπον ἀπαιτεῖ καὶ οὐδέποτε δύνανται τελείως νὰ ἐπιτύχη. Αἱ φυσικαὶ ἐπιστήμαι ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης εἶναι πολλῶ ἐπιτυχέστεραι, διότι τὸ πρὸς ἐξετάσιν φυσικῶν φαινομένων εὐρίσκεται ἐκτὸς ἡμῶν, διὰ τοῦτο δὲ δύνανται νὰ μελετηθῇ ἀκριδέστερον. β') Ὅταν περιπίπτω εἰς ὀργήν, θέλω δὲ νὰ ἐξετάσω τὸ ψυχικὸν τοῦτο φαινόμενον, ἡ ὀργή μου παύεται καὶ ἡ ἐξετάσις ἀποτυγχάνει, ἀκριδῶς, ὅπως ἐὰν θέλω, ὅταν διαλέγωμαι, νὰ προσέξω εἰς τὸν τρόπον, καθ' ὃν διαλέγωμαι, δὲν δύναμαι εὐκόλως νὰ προχωρήσω. Δὲν δύναμαι ἐπακριδῶς νὰ ἐξετάσω ἐγὼ τὰ ἐν ἐμοὶ συμβαίνοντα, διότι, εὐθὺς ὡς ἀσπείραθῶ τούτου, παύεται ἡ ἐλευθέρα ψυχικὴ ἐνέργεια καὶ ἡ ἐξετάσις κωλύεται. γ') Ὁ ἐγωϊσμὸς τέλος καὶ ἡ ματαιοφροσύνη ἐκάστου ἀνθρώπου δὲν ἐπιτρέπουν

αὐτῷ νὰ ἐξαγάγῃ ἐκ τῆς αὐτοπαρατηρησίας ὀρθὰ καὶ ἀσφαλῆ συμπεράσματα.

Ταῦτα πάντα δυσχεραίνουνσι σφόδρα τὴν αὐτοπαρατηρησίαν· ἀλλὰ τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι ἡ ψυχολογικὴ αὕτη πηγὴ πρέπει ν' ἀπορριφθῆ, διότι ὁ ἄνθρωπος δύναται νὰ περιορίσῃ τὰς δυσχερείας ταύτας τὸ μὲν διὰ τῆς ἐπιμεμητημένης πρὸς τὸ παρατηρεῖν ἑαυτὸν ἀσκήσεως, τὸ δὲ διὰ τῆς ἀγάπης πρὸς τὴν ἀλήθειαν καὶ τῆς αὐτοθυσίας, δι' ὧν κατορθοῖ νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ἀκριθεῖ ὡς ἔγγιστα, ἔρευναν τῶν ἐν αὐτῷ συμβαινόντων, μὴ τυφλοῦμενος ὑπὸ τῆς φιλαυτίας καὶ τοῦ ἔγωϊσμοῦ.

Ἐμμέσως δὲ διδασκόμεθα τὰ ψυχικὰ φαινόμενα τὸ μὲν ἐκ τῆς παρατηρήσεως ἄλλων ἐφ' ἑαυτῶν, τὸ δὲ ἐκ τῶν παρατηρήσεων ἡμῶν αὐτῶν ἐπὶ τῶν ἄλλων. Αἱ ἐντεῦθεν δ' ὅμως προερχόμεναι ψυχολογικαὶ γνώσεις δύναται εὐκόλως νὰ γίνωσιν εἰς ἐσφαλμένα συμπεράσματα. Ἡ παρατήρησις ἀρά γε ἦν ἔκαμεν ὁ Α' ἀφ' ἑαυτοῦ, εἶναι ἀκριθεῖς ἢ ἐξετέθη καὶ ἡρμηγεύθη ἀκριθῶς; Τοῦτο, ὅπερ ἐγὼ παρατηρῶ παρὰ τούτῳ ἢ ἐκείνῳ τῷ ἀνθρώπῳ δύναται νὰ δεχθῶ ὡς ἀπολύτως ὀρθόν, ἀφ' οὗ δὲν γνωρίζω, ἔαν τὸ φαινόμενον τοῦτο εἶναι καθαρῶς ψυχικόν ἢ ὁ παρατηρούμενος ὑποκρίνεται, ὅπως συνηθέστατα συμβαίνει, ὅταν κατανοήσῃ ὅτι ἐρευνᾶται; Διὰ ταῦτα δὲν πρέπει νὰ δεχόμεθα τὰς τοιαύτας παρατηρήσεις ὡς ἀπολύτως ὀρθάς. Ἀνάγκη πρὸς ἐξακρίθωσιν ψυχικοῦ τινος φαινομένου τὸ μὲν νὰ ἐξετάσωμεν αὐτὸ παρὰ πλείοσι, τὸ δὲ νὰ συγκρίνωμεν αὐτὸ πρὸς τὰ ἐν ἡμῖν συμβαίοντα.

Κατὰ ταῦτα ἐκ τῶν δύο κυρίων τῆς ψυχολογίας πηγῶν σπουδαιότερα εἶναι ἡ αὐτοπαρατηρησία, θὰ ἦτο δὲ καλὸν πᾶς μεμορφωμένος νὰ σκηθῆ εἰς ταύτην, ὅπως μὴ δέχεται τυφλῶς τὰ παρ' ἄλλων λεγόμενα, ἀλλὰ βασανίζων νὰ ἐξακρίθῃ ταῦτα.

Τὴν ψυχολογίαν ταυτην, ἥτις διδάσκει τὰ ψυχικὰ φαινόμενα κατὰ τὰς ἀνωτέρω πηγάς, ἅτε στήριζομένην ἐπὶ τῆς ἐμπειρίας, ἦν ἀθροίζομεν ἐκ τῶν ἐφ' ἡμῶν αὐτῶν καὶ τῶν ἐπὶ τῶν ἄλλων παρατηρήσεων, ὀνομάζομεν *ἐμπειρικὴν Ψυχολογίαν*. Κατὰ τοὺς νεωτέρους δ' ὅμως ἰδίᾳ χρόνους πρὸς ἐξακρίθωσιν τῶν ψυχικῶν φαινομένων δὲν περιορίζονται εἰς τὴν παρατήρησιν μόνον τῶν φαινομένων, ἅτινα ἀφ' ἑαυτῶν ἐμφανίζονται, ἀλλὰ προσπαθοῦσι δι' ἐπὶ τούτῳ προσεχθεῖσιν ἐνεργειῶν νὰ προκαλέσωσι τοιαῦτα, ὅπως

δουνηθῶσι καλύτερον νὰ μελετήσωσιν αὐτά, χρησιμοποιοῦσι δηλ. πρὸς μελέτην τῶν ψυχικῶν φαινομένων τὸ **πείραμα**, δι' ὃ καὶ ἡ ἐπὶ τῆς ἐρεῦνης ταύτης στηριζομένη Ψυχολογία καλεῖται **πειραματικὴ**.

Ἐπειδὴ δ' ὅμως ἡ τῆς ψυχῆς τοῦ ἐνγλήκου μόρφωσις εἶναι συντετελεσμένη, πρὸς ἐξακρίθωσιν τοῦ τράπου, καθ' ὃν αὕτη βαθμιαίως ἀναπτύσσεται, οἱ ψυχολόγοι μελετῶσι τὸν παῖδα ἀπὸ τῆς στιγμῆς τῆς γεννήσεως αὐτοῦ μέχρι τοῦ ἐβδόμου, πολλάκις δὲ καὶ μέχρι τοῦ δεκάτου τῆς ἡλικίας ἔτους. Οὕτως ἔχομεν καὶ τὴν Ψυχολογίαν τῶν παιδῶν, ἣτις μεγάλως προήχθη κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη προ πάντων ἐν Ἀμερικῇ.

3. Αἱ θεμελιώδεις ψυχικαὶ λειτουργίαι.

Τὰ ψυχικὰ φαινόμενα εἶναι πολλά, ἀλλ' εἶναι δυνατόν νὰ ἀναχθῶσιν εἰς τρία κύρια εἶδη ἢ τρεῖς κατηγορίας, ὅπως δηλοῦσι τὰκόλουθα παραδείγματα.

1) Ἐχει παρέλθει ἤδη ἡ ὥρα, καθ' ἣν συνηθίζομεν νὰ τρώγομεν, διὰ τινὰ δ' οἰουδὴποτε λόγον δὲν ἠδυνήθημεν νὰ φάγωμεν ἕνεκα τούτου γεννᾶται ἐν ἡμῖν δυσαρέσκεία τις προερχομένη ἐκ τῆς πείνης, ἣν **αἰσθανόμεθα** τῆς δυσαρεσκείας ταύτης **θέλομεν** νὰπαλλαγῶμεν, ἐπειδὴ δὲ γνωρίζομεν, ὅτι τοῦτο δύναται νὰ γίνῃ μόνον διὰ τοῦ φαγητοῦ, **ἐπιθυμοῦμεν** νὰ φάγωμεν.

2) Μελετῶντες τὴν ἱστορίαν τῆς Τουρκοκρατουμένης Ἑλλάδος **γνωρίζομεν** τὰ δεινὰ ἅτινα ὀφίσταντο οἱ Ἕλληνες τῶν χρόνων ἐκείνων μὴ ὄντες κύριοι τῆς ζωῆς, τῆς τιμῆς καὶ τῆς παρουσίας των. Ἐνεκα τούτων **λυπούμεθα** σφόδρα **καὶ ἐπιθυμοῦμεν** νὰ ἔλθῃ ταχέως ἡ ἡμέρα τῆς ἀπὸ τῶν δεινῶν τούτων ἀπαλλαγῆς τῶν δεινοπαθούντων προγόνων μας.

3) Ὅταν κατόπιν ἐκρήγνυται ἡ Ἑλληνικὴ ἐπανάστασις, **γνωρίζομεν** πάλιν πρῶτον τὰ σχετικὰ γεγονότα, μετὰ ταῦτα **εὐχαριστοῦμεθα** ἢ **δυσαρεστοῦμεθα** ἀναλόγως τῶν ἐπιτυχῶν ἢ ἀποτυχῶν τῶν ἡμετέρων, τέλος δ' **ἐπιθυμοῦμεν** νὰ καταπαύσῃ ταχέως ὁ πόλεμος, ἐπιτυγχανομένης τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Ἑλλάδος.

Τὰ παραδείγματα ταῦτα δεικνύουσι σαφῶς τὰς τρεῖς θεμελιώδεις ψυχικὰς λειτουργίας· εἰς πάντα ταῦτα εἶδομεν ὅτι κατ' ἀρχάς, πάντοτε, **λαμβάνομεν** γνῶσιν γεγονότων ἢ καταστάσεων, ἐν

τῆς γνώσεως ταύτης προκαλείται εἰς ἡμᾶς εὐαρέσκειά τις ἢ δυσαρέσκεια καὶ τέλος γινάσται ἐπιθυμία πρὸς διατήρησιν τῆς εὐαρέστου ἢ κατάπαισιν τῆς δυσαρέστου καταστάσεως.

Τὴν πρώτην ψυχικὴν λειτουργίαν, δι' ἧς λαμβάνομεν γνῶσιν γεγονότος τινὸς ἢ καταστάσεως ἐν ἡμῖν αὐτοῖς ἢ ἐν τῷ ἐξωτερικῷ κόσμῳ, καλοῦμεν **γνωστικόν**, τὴν δευτέραν, καθ' ἣν ἕνεκα τῆς γνώσεως ταύτης προκαλείται ἐν ἡμῖν εὐχαρίστησις τις ἢ δυσαρέσκεια, καλοῦμεν **συναισθητικόν**, τὴν δὲ τρίτην, καθ' ἣν προσπαθοῦμεν, σκοπῶμεν ἐνεργοῦντες, νὰ διατηρήσωμεν ἢ μεταβάλωμεν τὴν ψυχικὴν ἡμῶν κατάστασιν καλοῦμεν **βουλευτικόν**.

Κατὰ ταῦτα αἱ τρεῖς θεμελιώδεις ψυχικαὶ λειτουργίαι εἶναι τὸ **γνωστικόν**, τὸ **συναισθητικόν** καὶ τὸ **βουλευτικόν**. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω παρατεθέντων παραδειγμάτων ἐννοοῦμεν σαφῶς ὅτι ἐν ἑκάστῳ ψυχικῷ φαινομένῳ δὲν ἐμφανίζεται ἑκάστοτε μία μόνη τῶν λειτουργιῶν τούτων, ἀλλὰ συνηθέστατα διαδέχονται ἀλλήλας καὶ αἱ τρεῖς, ἀλλ' ἑκάστη μετὰ διαφόρου ἐντάσεως καὶ ἰσχύος· ἐκ τῆς ἑκάστοτε δὲ, δι' ὁποῖόνδήποτε λόγον ἰσχυροτέρας, καλοῦμεν τὸ ψυχικὸν φαινόμενον γνῶσιν **συναίσθημα** ἢ **βούλησιν**.

Τὰς θεμελιώδεις ταύτας ψυχικὰς λειτουργίας καλοῦμεν καὶ **λειτουργίας τῆς συνειδήσεως**.

4. Συνείδησις, ἀσυνειδησία ἐνότης καὶ περιεχόμενον τῆς συνειδήσεως.

α') **Συνείδησις, ἀσυνειδησία καὶ ἐνότης τῆς συνειδήσεως.**
Εἰς τὰς θεμελιώδεις ψυχικὰς λειτουργίας τῶν πνευματικῶς καὶ σωματικῶς ὕγιων ἀνθρώπων παρατηρεῖται στενὴ σχέσις καὶ ἀμοιβαία ἀπ' ἀλλήλων ἐξάρτησις. Πάντες δηλ. οἱ πνευματικῶς καὶ σωματικῶς ὕγιοι ἄνθρωποι λαμβάνουσι πρῶτον γνῶσιν γεγονότων ἢ καταστάσεων, συναισθάνονται εἶτα εὐχαρίστησιν ἢ δυσαρέσκειαν διὰ ταῦτα καὶ τέλος ἀποπειρῶνται νὰ διατηρήσωσι τὴν εὐχαρίστησιν ἢ ν' ἀπομακρύνωσιν ἀφ' ἑαυτῶν τὴν δυσαρέσκειαν ταύτην. Πολλάκις δ' ὅμως παρατηρεῖται ὅτι ἕνεκα διαφόρων λόγων, νόσου π. γ., βαθεῶς ὕπνου, λιποθυμίας κλπ., δὲν διαδέχονται ἀλλήλας κανονικῶς αἱ λειτουργίαι αὗται παρ' ἄλλοις μὲν ἐπὶ μακρότερον, παρ' ἄλλοις δὲ ἐπὶ βραχύτερον χρόνον καὶ ἄλλοτε μὲν διαρκῶς ἄλλοτε δὲ παροδικῶς· οὕτω π. γ. παρατηρεῖται πολλάκις,

ὅτι διὰ νόσον δὲν ἀντιλαμβάνεται τις τὰ περὶ αὐτὸν συμβαίνοντα. βλέπει μὲν γνωστοὺς ἀνθρώπους ἀλλὰ δὲν ἀναγνωρίζει αὐτούς· ἢ εἶναι ὅλως ἀπαθὴς διὰ γεγονότα ἢ καταστάσεις, αἰτίνας, κανονικῶς ἐχόντων τῶν πραγμάτων, ἢ προσκάλουν παρ' αὐτῷ χαρὰν ἢ λύπην ἢ ἢ διήγειρον τὴν ἐπιθυμίαν αὐτοῦ. Περὶ τοῦ ἀνθρώπου, παρ' ᾧ κανονικῶς τελοῦνται καὶ διαδέχονται ἀλλήλας αἱ ψυχικαὶ λειτουργίαι, λέγομεν ὅτι ἔχει **συνειδήσιν**. Περὶ ἐκείνου δέ, παρ' ᾧ δὲν τελοῦνται ἢ δὲν διαδέχονται κανονικῶς ἀλλήλας αἱ ψυχικαὶ λειτουργίαι, λέγομεν ὅτι εὑρίσκεται ἐν **ἀσυνειδησίᾳ**.

Κατὰ ταῦτα **συνειδήσις** μὲν εἶναι ἡ συνοχή ἢ ἀμοιβαία ἐξάρτησις τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν, **ἀσυνειδησία** δ' ἡ διακοπὴ τῆς συνοχῆς ταύτης, ἐνότης δὲ τῆς συνειδήσεως ἢ **στενὴ ἐσωτερικὴ σχέσηις**, ἣτις παρατηρεῖται μεταξὺ πάντων τῶν ψυχικῶν φαινομένων παντὸς ὕψους ἀτόμου.

β') **Περιεχόμενον τῆς συνειδήσεως**.— Ἐν ἐκάστη ὀρισμένη στιγμή τελεῖται ἐν ἡμῖν ὀρισμένον φαινόμενον ἢ γεγονός, τὸ ὁποῖον προσελκύει κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον πρὸς ἐαυτὸ τὴν προσοχὴν ἡμῶν ἄλλην ἀποκλείειν αὐτῆς οἰονδήποτε ἄλλο. Τὴν στιγμήν π. χ. ταύτην βλέπω παρατεταγμένα ἐν τῇ πλατείᾳ, τῆς Ὀμονοίας τὰ τηλεβόλα, ἅτινα ἐκυρίευσεν ὁ Ἑλληνικὸς στρατὸς κατὰ τὸν ἐναντίον τῶν Βουλγάρων πόλεμον. Οὐδὲν ἄλλο σκέπτομαι νῦν ἢ τὰ κατὰ τὸν πόλεμον τοῦτον καὶ τὰ πρὸς τοῦτον σχετιζόμενα, ληρμονῶ πάν ἄλλο καὶ εἶμαι ἐντελῶς προσηλωμένος καὶ ἀρρωτισμένος εἰς τὸν Ἑλληνοβουλγαρικὸν πόλεμον. Ὅστις κυριαρχεῖ νῦν πᾶσης ἄλλης σκέψεως καὶ κατέχει τελείως τὴν συνειδήσιν μου ἢ, ὅπως ἄλλως θυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ἀποτελεῖ νῦν τὸ **περιεχόμενον τῆς συνειδήσεως μου**. **Περιεχόμενον ἄρα τῆς συνειδήσεως καλοῦμεν δμάδα φαινομένων καὶ γεγονότων ἀποχωριζομένων πάντων τῶν λοιπῶν καὶ ἀπομονουμένων διὰ τῆς προσοχῆς.**

5. Διαίρεσις τῆς Ψυχολογίας.

Ἐξ ὧν εἶπομεν προηγουμένως περὶ τῶν θεμελιωδῶν ψυχικῶν ἢ τῆς συνειδήσεως λειτουργιῶν ἐννοοῦμεν εὐκόλως καὶ τὰ μέρη, εἰς ἃ διαιρεῖται ἡ Ψυχολογία. Ἐπειδὴ δ' αἱ λειτουργίαι αὗται εἶναι κυρίως τρεῖς, τρία εἶναι καὶ τὰ μεγάλα τμήματα, εἰς ἃ διαιρεῖται ἡ ψυχολογία, ἣτοι :

1) τὸ γνωστικόν, 2) τὸ συναισθητικὸν καὶ 3) τὸ βουλητικόν.

Ἐκαστον δὲ τῶν μειζόνων τούτων τμημάτων ὑποδιαιρεῖται εἰς ἄλλα μικρότερα, ἅτινα θὰ παρακολουθήσωμεν, καθ' ἣν σειράν ἐμφανίζονται ἐν τῇ ψυχικῇ βίῃ ἐξετάζοντες πρῶτον τὰ πρωτογενῆ φαινόμενα καὶ ἐντεῦθεν προβαίνοντες εἰς τὰ ἐκ τούτων, κατ' ἀκολουθίαν δὲ καὶ μετὰ ταῦτα, γεννώμενα.

6. Σπουδαιότης Ψυχολογίας.

Συνήθως νομίζεται, ὅτι ἡ γνώσις τῆς ψυχολογίας εἶναι ἀναγκαία μόνον διὰ τὸν διδάσκαλον ὅτι ὑπὲρ πάντα ἄλλον ὁ διδάσκαλος πρέπει νὰ γνωρίζῃ τὰ φαινόμενα τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοὺς ταῦτα διέποντας νόμους, οὐδεμίαν ὑπάρχει ἀμφιβολία. Ἡ ψυχολογία ἔχει ἀναγνωρισθῆ σήμερον γενικῶς ὡς πολυτιμώτατον τῆς Παιδαγωγικῆς στήριγμα καὶ ὡς μία τῶν βοηθητικῶν αὐτῆς ἐπιστημῶν. Οὐχ ἴτερον τὸ μάθημα τοῦτο εἶναι ἀναγκαῖον καὶ διὰ πάντ' ἄλλον μεμορφωμένον ἀνθρώπον. Ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται πολὺ παράδοξον νὰ γνωρίζωμεν λεπτομερῶς τὰ φυσικὰ φαινόμενα καὶ τοὺς φυσικοὺς νόμους, ἀγνοῶμεν δὲ τὰ ἐν ἡμῖν αὐτοῖς συμβαίνοντα καὶ τοὺς ταῦτα διέποντας νόμους. Ἀλλὰ καὶ ἀπ' ἄλλης ἀπόψεως ἡ γνώσις τῆς Ψυχολογίας εἶναι πολυτίμος. Διὰ τῆς αὐτοπαρατηρησίας γνωρίζωμεν καλότερον ἡμᾶς αὐτοὺς, οὕτω δὲ κατανοοῦμεν καλότερον καὶ τὰ περὶ ἡμᾶς συμβαίνοντα. «Θέλεις νὰ ἐννοήσῃς καλῶς σὲ αὐτόν, ἐξέταξε τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, θέλεις νὰ ἐννοήσῃς τοὺς ἄλλους, ἐξέταξε τὴν καρδίαν σου», λέγει ὁρθότατα ὁ μέγας ποιητῆς Schiller. Διὰ τῆς Ψυχολογίας προσέτι, καὶ μόνον διὰ ταύτης, δυνάμεθα νὰ κατανοήσωμεν τελείως τὴν ἱστορίαν, τὴν τε Ἱερὰν καὶ τὴν Πολιτικὴν. Διὰ νὰ κατανοήσωμεν ἱστορικὸν τι γεγονός, πρέπει νὰ ἐμβαθύνωμεν εἰς τὰς σκέψεις καὶ τὰ διανοήματα τῶν ὄντων προσώπων, ὅπερ κατορθοῦται μόνον διὰ τῆς Ψυχολογίας. Περαιτέρω τῇ βοηθείᾳ τῆς Ψυχολογίας μόνον δυνάμεθα νὰ ἐννοήσωμεν τὰ προϊόντα τῆς τέχνης, ποιήσεως, μουσικῆς, γραφικῆς κτλ. Τίς δύναται νὰ ἐννοήσῃ τὴν Μήδειαν τοῦ Εὐριπίδου, τὴν Ἀντιγόνην τοῦ Σοφοκλέους κλπ., ἐὰν μὴ γνωρίζῃ τὰς σκέψεις, ὅφ' ὧν αἱ ἡρώιδες αὗται ἤγοντο ἐν τῇ τοιαύτῃ ἡ

τοιαύτη πράξει αὐτῶν : Καί ὅταν δὲ ἴδωμεν εἰκόνα τινά, διὰ νὰ
κατανοήσωμεν ταύτην, δὲν ζητοῦμεν νὰ ἐμβαθύνωμεν εἰς τὰς σκέ-
ψεις τῶν ἀπεικονιζομένων ἐν ταύτῃ.

Καί ὁ δικηγόρος δ' ὅμως καὶ ὁ δικαστής καὶ ὁ ἰατρός καὶ ὁ
θεολόγος ἔχουσι ἀνάγκην τῆς γνώσεως τῆς ψυχολογίας. Οὐδαίς
τούτων δύναται νὰ σκήσῃ τελείως τὸ ἑαυτοῦ ἔργον ἀνευ τῆς ἀκρι-
βοῦς γνώσεως τῶν ψυχικῶν φαινομένων καὶ νόμων· δυνάμεθα μάλ-
ιστα ἀδιστάκτως νὰ εἴπωμεν, ὅτι ἕκαστος αὐτῶν δύναται νὰ σκήσῃ
τελειότερον τὸ ἔργον του, ὅσον βαθύτερος γνώστης τῆς ψυχο-
λογίας εἶναι.

ΜΕΡΟΣ Α

ΤΟ ΓΝΩΣΤΙΚΟΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.

§ 1. Περί αἰσθήσεως.

1. Ἐάν τρίψωμεν κατ' ἐπανάληψιν ἐπὶ τῆς τραπέζης ἢ ἀλλὰ-
χοῦ τεμάχιον σιδήρου, θά ἴδωμεν ὅτι ὁ σίδηρος ὀλίγον κατ' ὀλί-
γον θερμαίνεται. Ἡ θερμότης τοῦ σιδήρου, προέρχεται ἐκ τῆς ἐπα-
νελημμένης προστριβῆς. Ἀμφότερα ταῦτα, ἢ τε θερμότης καὶ ἡ
προστριβή, εὐρίσκονται εἰς χρονικὴν τινα σχέσιν πρὸς ἀλλήλα,
ἥτοι ἢ μὲν προστριβὴ προηγείται, ἢ δὲ θερμότης ἔπεται· πλὴν ὁ
ὅμως τῆς χρονικῆς ταύτης σχέσεως ὑπάρχει καὶ ἄλλη μεταξὺ αὐ-
τῶν, λέγομεν π. χ. ὅτι ἡ θερμότης προέρχεται ἐκ τῆς προστρι-
βῆς· κατὰ ταῦτα ἢ μὲν προστριβὴ εἶναι ἡ αἰτία, ἢ δὲ θερμό-
της τὸ ἀποτέλεσμα. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον προϋποθέτομεν εἰς
πάντα τὰ φαινόμενα, φυσικὰ ἢ ψυχικὰ, αἰτίαν τινα. Αἰτίαν
ἄρα λέγομεν ἐκεῖνο, ἕνεκα τοῦ ὁποῦτου φαινόμενόν τι προ-
καλεῖται.

2. Ὅταν κτυπήσωμεν ἐπὶ τῆς τραπέζης, ἀκούομεν ἤχον· ὅταν
πλησιάσωμεν πρὸς τὸ πῦρ, αἰσθανόμεθα θερμότητα, ὅταν στρέψω-
μεν τὸ βλέμμα ἡμῶν εἰς ἀνημμένην λυχνίαν, βλέπομεν φῶς. Καὶ
εἰς τὰς περιπτώσεις ταύτας εὐρίσκομεν αἰτιώδη σχέσιν μεταξὺ
τοῦ κτυπήματος καὶ τῆς αἰσθήσεως τοῦ ἤχου, τοῦ πυρὸς καὶ τῆς
αἰσθήσεως τῆς θερμότητος, τῆς ἀνημμένης λυχνίας καὶ τῆς αἰ-

σθήσεως τοῦ φωτός. Ἡ σχέση αὕτη ἐξηγείται διὰ τῆς Φυσιογνωσίας, ἰδίᾳ δὲ τῆς Ἀνατομίας καὶ τῆς Φυσιολογίας. Ἐν τῷ σώματι ἡμῶν ὑπάρχει τὸ νευρικὸν σύστημα, οὗτινος κέντρον μὲν εἶναι ὁ ἐγκέφαλος καὶ ὁ νοτιαῖος μυελός· αἱ δὲ ἐκ τούτων νευρικαὶ ἴνες διακλαδίζονται κατὰ πάσας τὰς διευθύνσεις ἀνά πᾶσαν τὴν ἔκτασιν τοῦ σώματος· τὸ νευρικὸν τοῦτο σύστημα, ὡς ὄργανον τῆς ψυχῆς, ἐκτελεῖ τὴν ἐπικοινωνίαν μεταξὺ τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος. **Τὴν μεταβολὴν ἐκείνην, ἣτις ἐπέρχεται εἰς τὰ ἄκρα τῶν αἰσθητηρίων νεύρων ἕνεκα ἐξωτερικῆς τιнос ἐπιδράσεως, καλοῦμεν ἐρεθισμὸν.**

Αἱ ἐξωτερικαὶ ἐπιδράσεις προσβάλλουσι πρῶτον τὰ εἰς τὰ αἰσθητήρια ὄργανα ἀπολύγοντ' ἄκρα τῶν αἰσθητηρίων νεύρων, ἅτινα μεταφέρουσι τὸν ἐρεθισμὸν εἰς τὸ κέντρον τοῦ νευρικοῦ συστήματος, τὸν ἐγκέφαλον· ἐνταῦθα τέλος προκαλεῖ ἡ ἐξωτερικὴ ἐπίδρασις ἐσωτερικὴν τινα κατάστασιν τῆς ψυχῆς, τὸ **αἰσθημα**. Ὅτι τὸ αἰσθημα γεννᾶται γνωρίζομεν, πῶς δ' ὅμως ὁ ἐρεθισμὸς προκαλεῖ τὸ αἰσθημα εἶναι δι' ἡμᾶς μυστήριον.

Ἐν παντὶ αἰσθηματι διακρίνομεν τρία τινά :

α') Τὸν ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου ἐπὶ τῶν νεύρων ἐπιδρώντα ἐρεθισμὸν (**φυσικὸν ἢ χημικὸν γεγονός**).

β') Τὸν ἐρεθισμὸν τῶν νεύρων καὶ τὴν μεταδίεασιν τοῦ νευρικοῦ τούτου ἐρεθισμοῦ εἰς τὸν ἐγκέφαλον (**φυσιολογικὸν γεγονός**).

γ') Τὴν μετατροπὴν τοῦ ἐρεθισμοῦ εἰς αἰσθημα (**ψυχικὸν γεγονός**).

Τὸ αἰσθημ' ἄρα εἶναι τὸ πρῶτον καὶ ἀπλουστάτον ψυχικὸν φαινόμενον, τὸ ὁποῖον γεννᾶται δι' ἐρεθισμοῦ προκαλουμένου ἐπὶ τῶν ἄκρων τῶν αἰσθητηρίων νεύρων καὶ διαβιβαζομένου δι' αὐτῶν εἰς τὸν ἐγκέφαλον.

Τῶν αἰσθημάτων ἄλλα μὲν αἰσθανόμεθα δι' εἰδικῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων, τῆς ὄρασεως, ἀκοῆς, γεύσεως, ὁσφρήσεως, ἄλλα δὲ δὲν ἔχουσιν εἰδικῶν αἰσθητήριον ὄργανον, ἀλλ' αἰσθανόμεθα ταῦτα καθ' ἅπαν τὸ σῶμα· τὰ μὲν πρῶτα λέγομεν εἰδικὰ ἢ τῶν εἰδικῶν αἰσθήσεων αἰσθήματα, τὰ δὲ δευτέρα γενικὰ ἢ τῆς γενικῆς αἰσθήσεως αἰσθήματα. Κατωτέρω θὰ γίνῃ λεπτομερὲς λόγος περὶ πάντων τούτων.

Ἐάν δ' ὁμοῦς ἐξετάσωμεν ἀκριθέστερον ἡμᾶς αὐτοὺς, θὰ ἴδωμεν ὅτι πλὴν τῆς αἰσθήσεως θὰ παρατηρήσωμεν καὶ ἄλλο τι ὅταν π. χ. ἴδωμεν σφῆκὰ τινα πλησιάζουσιν εἰς τὴν χεῖρα ἡμῶν ἀποσυρομένην ταύτην μεθ' ὀρμῆς, ὅταν ἀκούσωμέν τινα νὰ κρούῃ τὴν θύραν, φωνάζωμεν «ἐμπρός» ἢ ἐγειρόμεθα καὶ ἀνοίγομεν.

Τὰ παραδείγματα ταῦτα δεικνύουσιν, ὅτι ἐξωτερικαὶ ἐπιδράσεις ἐρεθίζουν τὴν ψυχὴν ἡμῶν καὶ γεννῶσιν ἐν αὐτῇ αἰσθήματα, αὕτη δὲ ἀνταποκρίνεται εἰς τὸν ἐρεθισμόν καὶ τὰ αἰσθήματα, ταῦτα διὰ κινήσεως τοῦ σώματος. Οὕτω τὸ σῶμα ἐπενεργεῖ ἐπὶ τῆς ψυχῆς καὶ αὕτη πάλιν ἐπὶ τοῦ σώματος. Ἡ ἀλληλεπίδρασις αὕτη τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος γίνεται διὰ δύο εἰδῶν νεύρων· τὰ νεῦρα ἅτινα μεταφέρουσι τοὺς ἐρεθισμοὺς ἀπὸ τῆς περιφερείας τοῦ σώματος εἰς τὸ κέντρον τοῦ νευρικοῦ συστήματος, καλοῦνται **αἰσθητήρια νεῦρα**.

Παράλλῃως πρὸς ταῦτα ὑπάρχουσιν ἄλλα νεῦρα, ἅτιν' ἀπὸ τοῦ ἐγκεφάλου καὶ τοῦ νωτιαίου μυελοῦ διακλαδίζονται εἰς ὅλον τὸ σῶμα καὶ θέτουσιν εἰς κίνησιν τοὺς μῦς, τὰ νεῦρα ταῦτα καλοῦνται **κινητήρια νεῦρα**. Κατὰ ταῦτα ἡ δύναμις τῶν μὲν αἰσθητηρίων νεύρων εἶναι **κεντρομόλος**, τῶν δὲ κινητηρίων **φυγόκεντρος**. Τὰ αἰσθήματα καὶ αἱ κινήσεις ἡμῶν εὐρίσκονται εἰς διαρκῆ ἀλληλεπίδρασιν.

§ 2. Αἰσθήματα τῆς γενικῆς αἰσθήσεως.

Ἀνωτέρω εἶδωμεν, ὅτι ὑπὸ τὴν γενικὴν αἰσθησιν ὑπάγονται τὰ αἰσθήματα, ἅτινα δὲν ἔχουσιν εἰδικὸν αἰσθητήριον ὄργανον, εἶναι δὲ ταῦτα τὰ ἑξῆς: **ἀφῆς ἢ πιέσεως**, β') **τὰ πόνου ἢ ἀλγηδόνης** καὶ γ') **τὰ θερμότητος ἢ ψύχους**.

α') **Αἰσθήματα ἀφῆς ἢ πιέσεως**. Ἐάν ἐγγίσωμεν διὰ τῶν δακτύλων λειδόν τι καὶ εἶτα τραχὺ ἀντικείμενον, αἰσθανόμεθα ὅτι αἱ ἐπιφάνειαι αὐτῶν τελείως διαφέρουσιν ἀλλήλων· ἐάν ἀνοψώσωμεν διὰ τῆς χειρὸς λίθον βάρους ἑνὸς χιλιογράμμου, εἶτα δὲ νόμισμά τι, κτώμεθα ἐκάστοτε αἰσθητὴ σαφῶς τοῦ ἑτέρου διακρινόμενον. Τὰ αἰσθήματα ταῦτα γεννῶνται διὰ τούτου, ὅτι τὰ ἀντικείμενα, περὶ ὧν ἐγένετο λόγος, πιέζοντα τὸ δέρμα ἐρεθίζουν τὰ νεῦρα, ἅτιν' ἀπολήγουσι εἰς τὰς ἀπικὰς θηλάς, ὃ δ' ἐρεθισμὸς οὕτως μεταδίδεται μέχρι τοῦ κέντρον τοῦ νευρικοῦ συστήματος, τοῦ

ἐγκεφάλου. Τὰ αἰσθήματα ταῦτα ὀνομάζομεν ἀφῆς ἢ πιέσεως αἰσθήματα. Αἱ ἀπτεῖκαι θηλαὶ εὐρίσκονται εἰς ἅπαν τὸ σῶμα, ἀλλ' οὐχὶ μετὰ τῆς αὐτῆς λεπτότητος, δι' εἰδικῶν ὀργάνων ἀπεδείχθη, ὅτι ἡ ἀφή εἶναι λεπτοτέρᾳ μὲν εἰς τὸ ἄκρον τῶν δακτύλων, τῆς γλώσσης καὶ τὰ χεῖλη, ἀμβλυτέρᾳ δ' εἰς τὸ στήθος καὶ τὰ νῶτα. Διὰ τὴν πνευματικὴν δὲ μόρφωσιν καὶ τελειοποίησιν τοῦ ἀνθρώπου ἔχει μερίστην σπουδαιότητα ἡ ἀφή, ἅτε ὑποδοθηθεῖσα θαυμασίως τὴν ὄρασιν, παρὰ δὲ τοῖς τυφλοῖς καὶ ἀντικαθιστώσα αὐτήν. "Ὅταν θέλωμεν ἀκριβέστερον νὰ ἐξετάσωμεν ἀντικείμενόν τι, δὲν ἀρκούμεθα βλέποντες μόνον τοῦτο· ἀλλὰ θέλωμεν διὰ τῆς ἀφῆς νὰ ἐξελέγξωμεν τὴν ποιότητα αὐτοῦ. "Ὡς ἐνθυμηθῆ' πᾶς τις πῶς προβαίνει εἰς τὴν ἐκλογὴν ὑφάσματος δι' ἐνδύματα καὶ δερματος δι' ὑπόδηματα. "Ὅτι δ' οἱ τυφλοὶ κατορθοῦσιν εἰς πολλὰ πράγματα νάντικαθιστώσῃ τὴν ὄρασιν διὰ τῆς ἀφῆς εἶναι παντὶ γνωστόν. ♣

β') **Αἰσθήματα πόνου ἢ ἀλγηδόνος.** Ἐὰν πλησιάσωμεν τὰς χεῖρας ἡμῶν εἰς ἀντικείμενον πολὺ θερμὸν, πιέσωμεν ὀξύ τι ἀντικείμενον, κάμψωμεν ὀρμητικῶς τὰς χεῖρας ἢ τοὺς πόδας κλ., αἰσθανόμεθα πόνον καὶ εἰς τὰς περιπτώσεις ταύτας δι' ἐξωτερικῆς τινος ἐπιδράσεως προκαλεῖται ἐρεθισμὸς εἰς τὰ ἀνά τὸ σῶμα διακλαδιζόμενα σχετικὰ νεῦρα, ταῦτα μεταφέρουσι τὸν ἐρεθισμὸν τοῦτον εἰς τὸν ἐγκεφάλον καὶ οὕτω γεννῶνται τὰ αἰσθήματα τοῦ πόνου ἢ τῆς ἀλγηδόνος.

Ἐκτὸς τῶν αἰσθημάτων τούτων τοῦ πόνου, τῶν προκαλουμένων ἕνεκα ἐξωτερικοῦ τινος ἐρεθισμοῦ ὑπάρχουσι καὶ ἄλλα ἐντὸς τοῦ σώματος γεννώμενα καὶ δι' ἐσωτερικοῦ τινος ἐρεθισμοῦ προκαλούμενα (πόνος τοῦ στομάχου κ. τ. ὅμ.). Τὰ αἰσθήματα ταῦτα εἶναι συνήθως ἀποτέλεσμα βλάβης τινὸς ἢ παθήσεως τοῦ μέρους τοῦ σώματος, εἰς ὃ ταῦτα αἰσθανόμεθα. Τὰ αἰσθήματα ἐν γένει τοῦ πόνου ἔχουσι μεγάλην σημασίαν διὰ τὸν βίον τοῦ ἀνθρώπου, διότι χρησιμεύουσιν ὡς προάγγελαι κινδύνων ἀπειλούντων ὄρισμένα τοῦ σώματος μέλη καὶ προκαλοῦσι κινήσεις ἀποσκοπούσας τὴν ἀπὸ τῶν κινδύνων τούτων ἀπαλλαγὴν τοῦ σώματος ἡμῶν.

γ') **Αἰσθήματα θερμότητος ἢ ψύχους.** Καὶ ταῦτα ἀνήκουσιν εἰς τὰ τῆς γενικῆς αἰσθήσεως αἰσθήματα, διότι γεννῶνται εἰς ὅλον τὸ σῶμα καὶ δι' οὐ μόνον ἐν τῷ ἐξωτερικῷ ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ ἐσωτερικῷ αὐτοῦ. Τὰ αἰσθήματα ταῦτα εἶναι ὅτε μὲν γενικά,

ὅταν αισθανόμεθα ἕνεκα τῆς μεταβολῆς τῆς θερμοκρασίας τοῦ περιβάλλοντος πολλὴν θερμότητα ἢ πολὺ ψῦξ ἢ γενικῶς εἰς ἅπαν τὸ σῶμα (ὅταν π. χ. ἡ θερμοκρασία τοῦ περιβάλλοντος ἀνέρχεται ἢ κατέρχεται πολὺ), ἢ **εἰδικά**, ὅταν προκαλεῖται σχετικὸς ἐρεθισμὸς εἰς μέρος τι τοῦ σώματος, (ὅταν π. χ. πλησιάσωμεν τὴν χεῖρα εἰς θερμοκρασίαν πολλὴν θερμῆν, ὅταν θέσωμεν τὸν πόδα εἰς ὕδωρ πολὺ θερμὸν ἢ πολὺ ψυχρὸν κ. τ. ὅμ.). Τὰ νεῦρα δι' ὧν αισθανόμεθα τὰ αἰσθήματα ταῦτα, δὲν εὐρίσκονται εἰς ἅπαντα τοῦ σώματος τὰ μέρη ὁμοίως πυκνά, διὰ τοῦτο καὶ τὰ διάφορα τοῦ σώματος μέρη δὲν ἔχουσι τὴν αὐτὴν εὐαισθησίαν ὡς πρὸς τὸ ψῦχος καὶ τὴν θερμότητα. ✕

§ 3. Σωματικὰ ἢ ζωικὰ καὶ μυϊκὰ αἰσθήματα.

1. Ὅταν μὴ φάγωμεν ἐπὶ τινα χρόνον, αισθανόμεθα πείναν ὅταν περιπατήσωμεν ἢ ἐργασθῶμεν ἐπὶ πολὺ, αισθανόμεθα κόπωσιν καὶ δίψαν.

Ἐν τοῖς παραδείγμασι τούτοις βλέπομεν ἐν πρώτοις καταστάσεις τοῦ σώματος, ἀλλ' αἱ καταστάσεις αὗται ἔχουσιν ὡς ἐπακόλουθημα αἰσθήματα. Διὰ τῶν αἰσθημάτων τούτων λαμβάνομεν συνείδησιν τῆς καταστάσεως τοῦ ἡμετέρου σώματος, ἐννοοῦντες οὐχὶ μόνον ὅτι ζῶμεν, ἀλλὰ καὶ πῶς ζῶμεν, ἐὰν δηλ. εἴμεθα κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ὑγροὶς ἢ ἀσθενεῖς, δι' ὃ καὶ καλοῦμεν τὰ αἰσθήματα ταῦτα **ζωικὰ αἰσθήματα**. Ἐπειδὴ δ' ἡ καλὴ ἢ κακὴ κατάσταση τοῦ σώματος εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ὀργανικῆς καταστάσεως αὐτοῦ (τῆς ἀναπνοῆς, πέψεως, κυκλοφορίας, διαμείψεως τῆς ὕλης), καλοῦμεν τὰ αἰσθήματα ταῦτα καὶ **ὀργανικὰ αἰσθήματα**.

2. Ὅταν κάμπτομεν ἢ στρέφωμεν τὴν κεφαλὴν, ὅταν ἐντείνωμεν τὰς χεῖρας αισθανόμεθα τὰς κινήσεις ταύτας. Ὁσαύτως, ὅταν διαλεγόμεθα ἢ ἄδωμεν, αισθανόμεθα τὰς κινήσεις τῶν φωνητικῶν ἡμῶν ὀργάνων. Διὰ τῶν ἀπὸ τοῦ ἐγκεφάλου καὶ τοῦ νοτιαίου μυελοῦ ὀρμωμένων νεύρων δυνάμεθα νὰ κινῶμεν κατὰ βούλησιν ὀρισμένα μέρη τοῦ σώματος ἡμῶν.

Αἱ κινήσεις αὗται ἐκτελοῦνται διὰ συμπύξεως ἢ ἐκτάσεως τῶν μυῶν, δι' ὃ καὶ λέγονται **μυϊκαὶ κινήσεις**, τὰ δ' ἐκ τούτων προερχόμενα αἰσθήματα καλοῦνται **μυϊκὰ αἰσθήματα**. Διὰ τῶν ζωικῶν αἰσθημάτων λαμβάνομεν συνείδησιν τῆς καταστάσεως τοῦ σώ-

ματος ἡμῶν. Ἐκ τούτων δύναται νὰ ἐξακριβώσῃ ὁ ἰατρός τὰ αἰτία ἀσθενείας καὶ νὰ συστήσῃ τὰ κατάλληλα πρὸς θεραπείαν. Διὰ δὲ τῶν μικρῶν αἰσθημάτων διδασκόμεθα νὰ ἐκτελῶμεν ὀλίγον κατ' ὀλίγον τελειότερον τὰς κινήσεις ἡμῶν. Ὁ μικρὸς παῖς διδάσκεται διὰ τούτων νὰ ἴσταται καὶ νὰ περιπατῇ ὁ δὲ σχολιοδότης δύναται νὰ προφυλάχῃ ἐκ τῆς πτώσεως.

§ 4. Αἰσθήματα τῶν εἰδικῶν αἰσθήσεων.

α) Τὸ αἰσθημα τῆς ὁράσεως.

Όταν ἐγερθῶμεν κατὰ τὴν πρωΐαν, μόλις ἀνοίξωμεν τοὺς ὀφθαλμούς, βλέπομεν ὅτι ἐξημέρωσεν, ὅτι αἱ ἀκτίνες τοῦ ἡλίου διέρχονται διὰ τοῦ παραθύρου κλπ. Καὶ ὁ μικρὸς παῖς μετὰ πάροδον ὀλίγων ἀπὸ τῆς γεννήσεώς του ἐβδομάδων στρέφει τοὺς ὀφθαλμούς πρὸς τὴν ἀνημμένην λαμπάδα, ἣν κρατοῦμεν πρὸ αὐτοῦ, ὅπερ ἀποδεικνύει, ὅτι καὶ ἐκεῖνος βλέπει, ἐνῶ κατ' ἀρχὰς εἶναι ὅλως ἀπαθὴς εἰς τὸν ἐξωτερικὸν τοῦτον ἐρεθισμὸν. Ὡς εἰ ἦτο τυφλός. Διὰ τοῦτο δὲ καὶ οἱ γονεῖς κατὰ τὰς πρώτας ἐβδομάδας τῆς γεννήσεως τῶν παιδῶν δὲν δύναται νὰ διαγνώσωσιν, ἐὰν οὗτοι ὄντως βλέπωσιν ἢ μή. Τὸ ἐντεῦθεν προσερχόμενον αἰσθημα καλοῦμεν αἰσθημα τῆς ὁράσεως καὶ γεννᾶται ὡς ἐξῆς, καθὼς διδάσκουσιν αἱ φυσικαὶ ἐπιστήμαι. Ἄπας ὁ χώρος εἶναι πεπληρωμένος λεπτοτάτης τινὸς οὐσίας, ἣν καλοῦμεν αἰθέρα· ὁ αἰθὴρ οὗτος τίθεται εἰς παλμικὰς κινήσεις διὰ τῶν ἐκ τῶν φωτεινῶν σωμάτων, ἡλίου, λυχνίας κλπ. ἐκπεμπομένων ἀκτίνων. Αἱ παλμικαὶ αὗται κινήσεις προσβάλλουσι καὶ τὸν ὀφθαλμὸν καὶ διὰ τοῦ κερατοειδοῦς χιτῶνος, τοῦ ὕδατώδους ὕγρου, τῆς κόρης τοῦ κρυσταλλώδους φακοῦ καὶ τοῦ ὑαλώδους ὕγρου, φθάνουσι μέχρι τοῦ ἀμφιβληστροειδοῦς χιτῶνος, ὅστις, συνίσταται ἐκ τῶν λεπτοτέρων διακλαδώσεων τοῦ ὀπτικῆς νεύρου. Ἐπὶ τῶν λεπτῶν τούτων νευρικῶν ἴνῶν ἐνεργοῦσι νῦν αἱ παλμικαὶ κινήσεις τοῦ αἰθέρος καὶ προκαλοῦσι μεταβολὴν, ἥτις ἀπὸ μορίου εἰς μόριον προχωροῦσα φθάνει μέχρι τοῦ ἐγκεφάλου. Ἐπακολούθημα τούτων εἶναι τὸ ὀπτικὸν αἰσθημα.

Ἡ ὄρασις εἶναι ἡ σπουδαιότατη τῶν αἰσθήσεων τοῦ ἀνθρώπου τὰ ἐννέα περίπου δέκατα τῶν γνώσεων, ἃς ἔχομεν κτώμεθα διὰ

της αίσθησεως ταύτης. Ίντεθθεν κατανοούμεν πόσον πτωχός είναι ο πνευματικός θησαυρός των εκ γενετής τυφλών και πόσον δυστυχείς είναι οί άνθρωποι ούτοι. Διά τούτο δ' εύκόλως δύναμεθα νά εννοήσωμεν την μεγάλην ευεργεσίαν, ήν παρέχουσιν εις αυτούς τά ειδικά διά τούς τυφλούς σχολεία, τά παρ' ήμιν και άλλαχού υπάρχοντα. Άτίνα όχι μόνον γνώσεις πρακτικάς παρέχουσιν εις αυτούς, δι' ών ούτοι δύνανται κατόπιν εντίμως εργαζόμενοι να πορίζονται τά προς τό ζήν, απαλλασσόμενοι της επαπειτίας και των κακών αυτής, αλλά και ανάγνωσιν και γραφήν διδάσκουσι διά της χρησιμοποίησεως ειδικού αλφαβήτου και ειδικών διά τούς τυφλούς βιβλίων. #

β' Το αίσθημα της άκοης

Χ' Ενώ διά της όράσεως κτώμεθα κυρίως γνώσιν του φωτός και των χρωμάτων, διά της άκοης αισθανόμεθα τον ήχον και τον φόρον. Όργανον της άκοης είναι τό ούς, μέσον δε, διά του οποίου ο ήχος μεταβιβάζεται από του εξωτερικού κόσμου μέχρι του ώτος ήμών, ο ήρ. Όταν κρούσωμεν π. χ. χορδήν τινα, αυτή τίθεται εις παλμικήν κίνησιν, μεταδιδόμενην και εις τον περιβάλλοντα αυτήν άέρα. Έν τω άέρι άποτελούνται ούτω κύματα, όμοια προς τά εν τη θαλάσση, όταν ρίψωμεν λίθον τινα. Τά κύματα ταύτα, άτίνα λέγονται ήχητικά, προσβάλλουσι τό ούς και ο έρεθισμός ούτος διά των διαφόρων μερών αυτού καταλήγει μέχρι του εν τω λαβυρίνθω ήγρου τά κύματα τούτου πλήττουσι τάς λοιπάς διακλαδώσεις του ακουστικού νεύρου και διά τούτου ο έρεθισμός φθάνει μέχρι του έγκεφάλου. Ούτω γεννάται τό **αίσθημα της άκοης**. Και όταν μόν ο ήχος, όν αισθανόμεθα, προέρχεται εκ κανονικών κυμάτων του άέρος, όπως π.χ. συμβαίνει, όταν κρούσωμεν χορδήν οργάνου τινός ή γλωχίδα διαπατών, καλούμεν τούτον τόνον όταν δε προέρχεται εξ άκανονίστων κυμάτων του άέρος, όπως συμβαίνει π.χ., όταν τρίξη ή θύρα, καλούμεν τούτον φόρον. Η άκοή κατά την σπουδαιότητα έρχεται εύθύς μετά την όρασιν όπως δ' είναι δυστυχείς οί άνθρωποι οί στερούμενοι της όράσεως, κατά τον αυτόν τρόπον είναι δυστυχείς οί έστερημένοι της άκοης. Η φιλανθρωπία δ' όμως προσενόησε και περι των δυστυχών τούτων πλασμάτων διά της ίδρύσεως ειδικών σχολών κωφαλάλων, εν αίς διδάσκονται ούτοι άνάγνω-

σιν και γραφήν, οὕτω δὲ ὀλίγον κατ' ὀλίγον μορφούμενοι ἀποβάλλουσι μέρος τῆς δυστυχίας των κατορθοῦντες και τοὺς ἄλλους νὰ ἐννοῶσι προσέχοντες εἰς τὰς κινήσεις των χειλέων τοῦ διαλεγομένου και οἱ ἴδιοι καταληπτοὶ νὰ γίνωνται δι' ἐντένων κινήσεων των δακτύλων των χειρῶν.

γ') Τὰ αἰσθήματα τῆς γεύσεως και τῆς ὀσφρήσεως.

1) Τὰ αἰσθήματα τῆς γεύσεως και ὀσφρήσεως προκαλοῦνται διὰ χημικῶν ἐπιδράσεων, δι' ὧν ἐρεθίζονται τὰ τελευταία ἄκρα τοῦ γευστικοῦ και ὀσφραντηρίου νεύρου. Διὰ τοῦτο τὰς αἰσθήσεις ταύτας καλοῦσι συνήθως **χημικὰς αἰσθήσεις**· και τὸ μὲν γευστικὸν νεῦρον ἐξερεθίζεται διὰ **ρευστῶν** ἢ και στερεῶν, ἀλλ' ἐν τῷ στόματι διαλυομένων, τὸ δ' ὀσφραντήριον δι' **ἀερωδῶν** ἢ **ἐξαερούμενων** οὐσιῶν.

2. Ὅργανον τῆς γεύσεως εἶναι πρὸ πάντων ἡ γλῶσσα και ἴδια αἰ εἰς τὸ ἄκρον αὐτῆς εὐρισκόμεναι γευστικαὶ θηλαί. Τὸ ποῖόν δ' ὅμως των αἰσθημάτων τῆς γεύσεως δὲν δύναται ἀκριβῶς νὰ ὀρισθῇ ὑπὸ των αἰσθήσεων, ὡς προηγουμένως ἐξηγήσαμεν. Αἰ λέξεις ὀξίνος, ἡδύς, πικρὸς, ἀλμυρὸς δηλοῦσιν ἀπλῶς τὰς σπουδαιότατας τάξεις των αἰσθημάτων τῆς γεύσεως, ἐν αἷς δ' ὅμως ὑπαρχοῦσι ποικιλώταται παραλλαγαί, προσερχόμεναι ἢ ἐκ τῆς ἀναμιξεως διαφόρων αἰσθημάτων τῆς γεύσεως (ἡδύ-ὀξίνον, ἡδύπικρον κλπ.) ἢ ἐκ τῆς συνενώσεως και συγχωνεύσεως μετὰ των αἰσθημάτων τῆς γεύσεως και αἰσθημάτων τῆς ἀφῆς ἢ τῆς ὀσφρήσεως. Τὸ αἰσθημα τῆς γεύσεως δὲν εἶναι τὸ αὐτὸ πάντοτε παρὰ τοῖς διαφόροις ἀνθρώποις ἕνεκα πολλῶν λόγων· ὅ,τι ὁ εἰς αἰσθάνεται ἡδύ, ὁ ἄλλος αἰσθάνεται πικρὸν κτλ.

3. Τῆς δ' ὀσφρήσεως ὄργανον εἶναι ἡ βλεννογόνος μεμβράνη, ἣτις εὐρίσκεται ἐν τῇ κοιλότητι τῆς μύτης, τὸ δ' εἶδος των αἰσθημάτων αὐτῆς εἶναι οὕτως ἀδέσμιον, ὥστε και ἡ γλῶσσα δὲ ἔχει ἴδιας λέξεις δηλοῦσας τοῦτο. Διὰ τοῦτο εἰς τὰ πλείεστα των αἰσθημάτων τῆς ὀσφρήσεως δίδομεν τὸ ὄνομα ἀπὸ των σωματιῶν, των προκαλούντων τὸ αἰσθημα τῆς ὀσφρήσεως (π. γ. ὀσμῆ ῥόδου, ἴου κλπ.) ἢ θανειζόμεθα τὰς καταλλήλους λέξεις ἀπὸ των λοιπῶν αἰσθήσεων ποιούμενοι λόγον περὶ ὀσμικῆς, διαπεραστικῆς ὀσμῆς κτλ.

Τὸ αἰσθητὴμα τῆς ὀσφρήσεως ἔχει μεγάλην σημασίαν διὰ τὸν πρακτικὸν βίον, διότι αἱ διάφοροι ὀσμηαὶ διὰ τῆς εὐαρεσκείας ἢ δυσάρεσκείας, ἢν προκαλοῦσι, διεγείρουσιν ἐπιθυμίαν πρὸς τὴν ἀποστρουφήν.

§ 5. Ποιόν, ἔντασις καὶ τόνος τοῦ αἰσθητήματος.

Τὰ ἐκ τῶν αἰσθήσεων, περὶ ὧν ἀνωτέρω ἐγένετο λόγος, προερχόμενα αἰσθητήματα διακρίνονται ἀλλήλων κατὰ τὸ ποιόν, τὴν ἔντασιν καὶ τὸν τόνον.

α) **Ποιόν τοῦ αἰσθητήματος.** Διὰ τῶν ὀφθαλμῶν αἰσθανόμεθα τὸ φῶς καὶ τὰ χρώματα, διὰ τοῦ ὠτός τὸν ἦχον, διὰ τῆς ὀνός τὰς ὀσμᾶς, διὰ τῆς γλώσσης τὴν ἐκ τῶν διαφόρων ἀντικειμένων γεῦσιν, διὰ τοῦ δέρματος τέλος τὴν πίεσιν, θερμότητα κλπ.

Τὰ ἐκ τῶν διαφόρων αἰσθήσεων προερχόμενα αἰσθητήματα εἶναι διάφορα ἀλλήλων, ἕκαστον δ' αἰσθητήριον ὄργανον παρέχει ὀρισμένον εἶδος αἰσθημάτων. Τοῦτο ὅπερ ἕκαστος αἰσθανόμεθα, π. χ. τὸ χρῶμα, τὸν ἦχον, τὴν ὀσμήν, καλοῦμεν **ποιόν** τοῦ αἰσθητήματος. Ἐκαστον αἰσθητήριον ὄργανον παρέχει ὀρισμένην ὑπερρεσίαν τῇ ψυχῇ καὶ δὲν δύναται ν' ἀντικαταστήσῃ ἄλλο ἢ ἀντικατασταθῇ ὑπὸ ἄλλου. Ὁ τυφλὸς δὲν κτάται αἰσθητὴμα φωτός καὶ χρώματος, ἐάν δὲ τὸ δέρμα ἡμῶν ἦτο ἀναίσθητον, δὲν θὰ εἴχομεν τὸ αἰσθητὴμα τοῦ θερμοῦ, τραχέος, λείου, σκληροῦ, μαλακοῦ κλπ.

β) **Ἐντασις τοῦ αἰσθητήματος.** Τὸ φῶς π. χ. ἠλεκτρικῆς λυχνίας προσεβαίει ἰσχυρότερον αἰσθητὴμα τοῦ φωτός κηρίου καὶ ὁ κρότος τηλεβόλου ἐκπυρσοκροτοῦντος πολλῶ ἰσχυρότερον τοῦ κωνηγετικῆς ἡμῶν ὄπλου.

Ἡ ἔντασις τοῦ αἰσθητήματος ἐξαρτᾶται α') ἐκ τῆς ἐντασεως τοῦ ἐρεθισμοῦ, ὅστις τὸ αἰσθητὴμα τοῦτο προκαλεῖ· β') ἐκ τῆς τελειότητος καὶ τῆς ἀναπτύξεως τῶν αἰσθητηρίων ἡμῶν ὀργάνων. Καὶ παρὰ τῷ αὐτῷ ἄνθρωπῳ, ὄχι μόνον παρὰ διαφόροις, παρατηρεῖται, ὅτι ἕνεκα πολλῶν λόγων τὰ αἰσθητήρια ὄργανα δὲν προσδέχονται πάντοτε κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον τὰς ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου ἐπιδράσεις. Ὁ ἀσθενὼν ἔχει ἀσθενεστέραν τὴν γεῦσιν καὶ ὀσφρησιν τοῦ ὕγιους, τοῦναντίον δὲ πολλάκις εἶναι εὐαίσθητότερος τούτου, ὅσον ἀφορᾷ τὰ αἰσθητήματα πίεσεως καὶ θερμότητος, ἄνθρωποι δὲ νευρικοὶ κτῶνται δι' ἀσθενῶν ἐρεθισμῶν

σχετικῶς ἰσχυρὰ αἰσθήματα κλπ. Ἀνωτέρω ἐλέγομεν, ὅτι ἡ ἔντασις τοῦ αἰσθήματος ἐξαρτάται ἐκ τῆς ἐντάσεως τοῦ ἐρεθισμοῦ· ὅστις προκαλεῖ τὸ αἰσθημα· τελεία δ' ὅμως ἀναλογία μεταξύ αὐτῶν δὲν ὑπάρχει, διπλάσιος π. χ. τριπλάσιος κλπ. τὴν ἔντασιν ἐρεθισμὸς δὲν προκαλεῖ διπλάσιον τριπλάσιον κλπ. τὴν ἔντασιν τὸ αἰσθημα.

γ) **Τόνος τοῦ αἰσθήματος.** Τὰ ἐκ τῆς αὐτῆς τέλους αἰσθήσεως προσερχόμενα αἰσθήματα δὲν εἶναι πάντα ἐξ ἴσου εὐάρεστα εἰς ἡμᾶς· οὕτω π. χ. ἡ γεύσις σακχάρους εἶναι μᾶλλον εὐάρεστος τῆς τοῦ πικροῦ φαρμάκου, ὅπως καὶ ἡ ὄσμη τοῦ ῥόδου τῆς τοῦ ὄχι νωποῦ φύου καὶ τὰ ὅμοια. Τὸ εὐάρεστον τοῦτο ἢ δυσάρεστον τοῦ αἰσθήματος καλοῦμεν **τόνον** αὐτοῦ. Ὁ τόνος τοῦ αἰσθήματος ἐξαρτάται :

1) Ἐκ τῆς **ποιότητος** τοῦ αἰσθήματος. Ποιότητές τινες αἰσθημάτων εἶναι πάντοτε ἢ ὡς τὰ πολλὰ εὐάρεστοι, τὸναντιον δ' ἄλλαι δυσάρεστοι. Οὕτω π. χ. ἡ ἁρμονία ὡς τὰ πολλὰ εἶναι εὐάρεστος, ἐνῶ ἡ δυσαρμονία εἶναι δυσάρεστος, ἡ ὄσμη τοῦ ῥόδου εἶναι εὐάρεστος, ἐνῶ ἡ τοῦ ὄχι νωποῦ φύου εἶναι πάντοτε ἀνυπόφορος.

2) Ἐκ τῆς **ἐντάσεως τοῦ αἰσθήματος.** Αἰσθηματὰ τινα εἶναι εὐάρεστα, ἐφ' ὅσον ἔχουσιν ὀρισμένην ἔντασιν, ὅταν δ' ὅμως γίνωσιν ἰσχυρότερα, καθίστανται δυσάρεστα· εὐχαρίστως π. χ. ἀκούομεν ἐξ ἀποστάσεως τὴν στρατιωτικὴν μουσικὴν, ὅταν ὅμως πλησιάσωμεν πολὺ, δὲν δυνάμεθα νὰ ὑποφέρωμεν ταύτην· ὅμοιον τι συμβαίνει καὶ εἰς τὰ αἰσθήματα τοῦ φωτός καὶ τῶν χρωμάτων καὶ εἰς τινα τῆς ὀσφρήσεως.

4) Ἐκ τῆς **γενικῆς ψυχικῆς καὶ σωματικῆς καταστάσεως καὶ τῶν ἀτομικῶν παρὰ τοῖς διαφορῶν ἀνθρώποις διαφορῶν.** Θερμότης π. χ. καὶ ψυχὸς εἶναι εὐάρεστα ἢ δυσάρεστα ἀναλόγως τῆς ὅλης καταστάσεως ἡμῶν. Ὅσμαι τινες εἶναι διὰ τινος εὐχάριστα, δι' ἄλλους δὲ ἀνυπόφοροι· ὅτι ὅμοιον συμβαίνει καὶ εἰς τὰ αἰσθήματα τῆς γεύσεως εἰπομεν ἤδη προηγουμένως.

§ 6. Ἡ ἀντίληψις.

Ἐφ' ὅσον ὁ μικρὸς παῖς ἀπλῶς βλέπει τὸ φῶς, ἀκούει τὸν

ἤχον κλπ. χωρίς νά σχετίζῃ τὰ αἰσθήματα ταῦτα καί πρὸς ὠρισμένα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου ἀντικείμενα, ἐν ἄλλαις λέξεσι χωρίς νά γνωρίζῃ καί πόθεν οἱ ἐρεθισμοὶ οἱ προκαλοῦντες τὰ αἰσθήματα ταῦτα προέρχονται, λέγομεν ὅτι **ἔχει αἰσθημα**. Τοῦτο δ' ἀκριβῶς παρατηροῦμεν κατὰ τὰς πρώτας τῆς γεννήσεως αὐτοῦ ἡμέρας. Ὅλιγον δ' ὅμως κατ' ὀλίγον τὰ πράγματα μεταβάλλονται. Ἐάν ἐν τινι σκοτεινῷ δωματίῳ κινήσωμεν πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν τοῦ παιδός, ὀλίγας ἡμέρας ἢ καί ἐβδομάδας μετὰ τὴν γεννησίαν του, ἀνημμένην λαμπάδα θά παρατηρήσωμεν, ὅτι ὁ παῖς παρακολοιθεῖ διὰ τῶν ὀφθαλμῶν τὴν κινουμένην ταύτην λαμπάδα τοῦτο σημαίνει, ὅτι ὁ παῖς ἐννοεῖ πόθεν προέρχεται τὸ φῶς, ὅπερ βλέπει, ἤτοι ὅτι τὸ φέγγον εἶναι ἡ λαμπάς. Ὅμοίον τι συμβαίνει, καί ὅταν πλησιάσωμεν εἰς τὸ οὖς τοῦ παιδός ὠρολόγιον, εἶτα δὲ ἀπομακρύνωμεν αὐτό. Ὁ παῖς στρέφει τὸ βλέμμα πρὸς τὸ ὠρολόγιον τοῦτο καί ἐκτείνει τὴν χεῖρα, ὅπως λάβῃ αὐτό καί πλησιάσῃ ἐκ νέου εἰς τὸ οὖς. Καί τοῦτο δηλοῖ, ὅτι ὁ παῖς ἤρξαστο ἤδη νά ἐννοῇ; ὅτι τὸ ὠρολόγιον εἶναι ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον παράγει τὸν εὐχρηστοῦντα αὐτῷ κρότον.

Ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ, ὅταν δηλ. ὁ παῖς δὲν αἰσθάνηται μόνον τὴν ἐξωτερικὴν ἐπίδρασιν, ἀλλὰ καί γνωρίζῃ πόθεν αὕτη προέρχεται, λέγομεν ὅτι **ἔχει ἀντίληψιν**.

Ἡ ἀντίληψις δὲν ὑπάρχει εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, ἀλλὰ γεννᾶται ὀλίγον κατ' ὀλίγον, ἀπομονοῦντος τοῦ παιδός ὠρισμένα αἰσθήματα, διὰ τοῦτον ἢ ἄλλον λόγον ἰσχυρότερα τῶν λοιπῶν ὄντα καί μείζονα ἐντύπωσιν ἐμποιοῦντα αὐτῷ, καί τοποθετοῦντος ταῦτα εἰς τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον. Οὔτω κατορθοῖ ὁ παῖς βαθμηδὸν νά προσέχῃ εἰς τὸν κρότον τοῦ ὠρολογίου καί εἰς τὸ φῶς τῆς λαχνίας ἤτοι ἀκούει ἢ βλέπει τὰ **πράγματα αὐτά**, οὐχὶ δὲ μόνον τὸν ἐξ αὐτῶν ἤχον ἢ τὸ φῶς.

Κατὰ τοῦτο ἀντίληψις εἶναι ἡ μετάθεσις τοῦ ποιοῦ τοῦ αἰσθήματος εἰς τὸ ἐκὸς **πρᾶγμα** ὡς ἰδιότητος αὐτοῦ. Διαφέρει δ' ἡ ἀντίληψις τοῦ αἰσθήματος κατὰ τὰ ἐξῆς : α') Ἐν τῷ αἰσθήματι οὐδὲν **γνωρίζομεν περὶ τῶν προκαλοῦντων** τοὺς ἐρεθισμοὺς, ἐν ᾧ τουναντίον ἐν τῇ ἀντίληψει **προσέχομεν εἰς αὐτά**· β') Τὸ αἰσθημα εἶναι τὸ **πρῶτον**, ἡ δὲ ἀντίληψις τὸ **δεύτερον πνευματικὸν φαινόμενον**.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄.

§ 7. Ἡ παράστασις.

Ἐφ' ὅσον ἐξακολουθεῖ ὁ ἐκ τινος ἀντικειμένου προσερχόμενος ἐρεθισμὸς νὰ προσβάλλῃ τὰ αἰσθητήρια ἡμῶν ὄργανα, λέγομεν, ὅτι ἔχομεν, κατὰ τὰς περιστάσεις, αἴσθημα ἢ ἀντίληψιν. Περὶ τινος ὅμως ἀντικειμένου δυνάμεθα νὰ κίνομεν λόγον, οὐχὶ μόνον ἐφ' ὅσον τοῦτο ὑποπίπτει εἰς τὰς αἰσθήσεις ἡμῶν, ἀλλὰ καὶ ὅταν ἀπομακρυνθῇ αὐτῶν. Τὸ πλοῖον « Ἀθέρωφ » εἶδον πρὸ τινος χρόνου εἰς τὸν Φαληρικὸν ὄρμον καὶ νῦν δ' ὅμως, μακρὰν τοῦ τόπου ἐκείνου εὕρισκόμενος καὶ μετὰ πάροδον πολλοῦ χρόνου, δύναμαι νὰ περιγράψω τὸ πλοῖον τοῦτο σχεδόν, ὡς ἐὰν ἔδλεπον αὐτὸ ἀκόμη. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἔχω ἐν ἐμοὶ τὴν εἰκόνα τοῦ πατρός, τοῦ ἀδελφοῦ, τοῦ διδασκάλου κτλ., καὶ δύναμαι νὰ εἶπω περὶ αὐτῶν πολλά, καὶ ὅταν οὗτοι δὲν εὕρισκονται πρὸ τῶν σφθαλμῶν μου.

Τὰ παραδείγματα ταῦτα δεικνύουσιν, ὅτι, καὶ ὅταν παύσῃ ὁ ἔνεκα ἐξωτερικῶν ἐπιδράσεων προκαλούμενος ἐρεθισμὸς, παραμένουσιν ἐν ἡμῖν εἰκόνας, οὕτως εἶπεν τῶν ἀντικειμένων. Τὰς εἰκόνας ταύτας, αἵτινες μένουσιν ἐν τῇ συνειδήσει καὶ ὅταν αἱ ἐξωτερικαὶ ἐπιδράσεις παύσωσι νὰ προσβάλλωσι τὰ αἰσθητήρια ἡμῶν ὄργανα, καλοῦμεν **παραστάσεις**. *Πολλὰ γὰρ ἐρεθίσματα*

Παραστάσεις αποκτῶμεν ἐκ πάντων τῶν αἰσθήσεων ἡμῶν, τὰς πλείστας ὅμως ἐκ τῆς ὁράσεως.

Διὰ τῶν παραστάσεων εἰσερχόμεθα εἰς τὰ καθαρῶς ψυχικὰ φαινόμενα· ἐν ταῖς παραστάσεσιν ἢ συνειδήσεσιν ἀπαλλάσσεται τὸν διαφύρων ἐξωτερικῶν ἐπιδράσεων καὶ οὕτω δύναται ἐλευθερώτερον νὰ διατάξῃ τὸν πνευματικὸν θησαυρόν, ὃν προσεπορίσαντο αὐτῇ τὰ αἰσθήματα καὶ αἱ ἀντιλήψεις, καὶ τελειότερον νὰ συνδέσῃ τὰ σχετικὰ πρὸς ἄλληλα καὶ οὕτως ἀποτελέσῃ σαφεῆ εἰκόνα τοῦ τε ἐξῶ καὶ τοῦ ἔσω κόσμου. Αἱ παραστάσεις ἀποτελοῦσι τὴν βάσιν τοῦ ἀνωτέρου ψυχικοῦ βίου, δι' ὃ καὶ σπουδαιότατον οὐ μόνον διὰ τὴν Ψυχολογίαν, ἀλλὰ καὶ διὰ πᾶσαν ἄλλην ἐπιστήμην καὶ τὸν πρακτικὸν βίον ἡμῶν εἶναι νὰ ἐξετάσωμεν τοὺς νόμους, αἵτινες διέπουν τὴν γένεσιν καὶ τὴν πορείαν αὐτῶν.

§ 8. Παράστασις και αντίληψις.

Πρὸς κατανόησιν τῆς μεταξύ παραστάσεως και ἀντιλήψεως σχέσεως πρέπει νὰ ἔχωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν ὅτι ἡ παράστασις εἶναι ἀνωτέρα βαθμὶς τῆς αὐτῆς θεμελιώδους ψυχικῆς ἐνεργείας, ἐκ τῆς ὁποίας πρόερχεται ἡ ἀντίληψις.

Συνήθως λέγεται, ὅτι ἡ παράστασις ἀντικειμένου τινὸς εἶναι ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν ἀντίληψιν αὐτοῦ και τὸ ποιόν, διαφέρει δὲ μόνον κατὰ τὴν ζωηρότητα. Τοῦτο εἶναι ὀρθόν, ἀλλ' ἡ χαρακτηριστικὴ διαφορὰ μεταξύ ἀντιλήψεως και παραστάσεως δὲν εἶναι αὕτη, ἀφοῦ ζωηρὰ παράστασις ἐνίοτε ἔχει τὰ αὐτὰ ἀποτελέσματα, ἅτινα και ἡ κατ' αἰσθήσιν ἀντίληψις· οὕτω π. γ. ἡ παράστασις ἀηθοῦς φαγητοῦ προκαλεῖ παρὰ πολλοῖς τὸν ἔμετον, ἀκριβῶς ὅπως και ἡ ἀντίληψις αὐτοῦ.

Αἱ χαρακτηριστικαὶ μεταξύ παραστάσεως και ἀντιλήψεως διαφοραὶ εἶναι αἱ ἀκόλουθοι:

α') Πρῶτον γεννᾶται ἡ ἀντίληψις, εἶτα δὲ και ἐκ ταύτης ἡ παράστασις.

β') Ἐν τῇ ἀντιλήψει ἐνεργεῖ ἔτι ἐπὶ τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων ὁ ἐξῶθεν ἐρεθισμὸς, ἐνῶ ἐν τῇ παραστάσει ἔχει παρέλθει ἤδη οὗτος.

γ') Αἱ ἀντιλήψεις προκαλοῦνται ἐξῶθεν και, οὕτως εἰπεῖν, καταναγκαστικῶς ἐπιβάλλονται εἰς ἡμᾶς, ἐνῶ αἱ παραστασεὶς εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον ἢ τοῦλάχιστον δύνανται νὰ εἶναι ἀνεξάρτητοι τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιδράσεων· τὰς παραστασεὶς ἔχομεν ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν ἡμῶν και διὰ τοῦτο δυνάμεθα ἀθαιρέτως νὰ ἐπαναφέρωμεν ταύτας εἰς τὴν συνείδησιν ἡμῶν.

§ 9. Εἶδη τῶν παραστάσεων.

α') Ἐὰν ἐξετάσωμεν τὰς παραστασεὶς καθ' ἑαυτὰς, θὰ ἴδωμεν, ὅτι μεταξύ αὐτῶν ὑπάρχουσι διαφοραὶ ὡς πρὸς τὴν σύνθεσιν αὐτῶν.

Ἡ παράστασις π. γ. τοῦ χρώματος τοῦ ῥόδου δὲν γίνεται κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, καθ' ὃν και ἡ παράστασις τοῦ ὅλου ῥόδου. Τὴν παράστασιν τοῦ χρώματος ῥόδου τινὸς κτώμεθα ἐξ ἐνὸς μόνου αἰσθήματος· κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον κτώμεθα τὴν παράστασιν τοῦ

σχήματος του πίνακος, του μεγέθους αυτού, της ύλης, ἐξ ἧς εἶναι κατασκευασμένος κλπ. Τὰς παραστάσεις ταύτας, ἃς κτώμεθα ἐξ ἑνὸς μόνου αἰσθήματος καλοῦμεν, **ἀπλᾶς** παραστάσεις.

Τούναντίον τὴν παράστασιν τοῦ ὅλου ῥόδου κτώμεθα διὰ πολλῶν αἰσθημάτων, τοῦ χρώματος π. χ., τοῦ σχήματος τοῦ μεγέθους, τῆς ὁσμῆς αὐτοῦ κλπ.

Ἡ παράστασις αὕτη, ἧτις γεννᾶται ἐκ πλειόνων τοῦ ἑνὸς αἰσθημάτων, καλεῖται **σύνθετος** παράστασις.

Περαιτέρω, ἐὰν ἐξετάσωμεν τὸ ῥόδον ὡς μεμονωμένον τι **ὅλον**, θὰ καλέσωμεν τὴν παράστασιν αὐτοῦ **καθολικὴν**, ἐὰν δ' ὅμως λάβωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν, ὅτι τὸ ῥόδον εἶνε μέρος ἄλλου γενικωτέρου ὅλου, τῆς ῥοδῆς, θὰ καλέσωμεν τὴν παράστασιν αὐτοῦ **μερικὴν**.

Κατὰ ταῦτα αἱ παραστάσεις κατὰ τὴν σύνθεσιν αὐτῶν διακρίνονται εἰς **ἀπλᾶς**, **συνθέτους**, **καθολικὰς** καὶ **μερικὰς**. Ἡ αὐτὴ παράστασις δύναται νὰ θεωρηθῆ ἐν συγκρίσει μὲν πρὸς τὴν παράστασιν ἑνὸς τῶν μερῶν τοῦ ἀντικειμένου, ἐξ οὗ αὕτη προέρχεται, **καθολικὴ**, ἐν συγκρίσει δὲ πρὸς τὴν παράστασιν τοῦ ὅλου, οὗ μέρος ἀποτελεῖ ἢ ἐν λόγῳ παράστασις, **μερικὴ**.

β') Ἐὰν δ' ἐξετάσωμεν τὰς παραστάσεις ἐν συγκρίσει πρὸς ἄλλας θὰ ἴδωμεν ὅτι διαφέρουσι κατὰ τὸ **περιεχόμενον**.

1. Βλέπω π. χ. σήμερον τὸν μελανοπίνακα τῆς τάξεως ἡμῶν καὶ κτώμαι ἐκ τῆς ἀντιλήψεως ταύτης μίαν παράστασιν τὸν αὐτὸν μελανοπίνακα εἶδον καὶ χθές, ὅτ' ἐκτησάμην καὶ ἄλλην παράστασιν αὐτοῦ. Αἱ δύο αὗται παραστάσεις τοῦ μελανοπίνακος, ἅτε προερχόμεναι ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἀντικειμένου ἔχουσι τὰ αὐτὰ γνωρίσματα, δι' ὃ καὶ **αὶ αὐτὰ** καλοῦνται.

2. Ἐπὶ τοῦ μελανοπίνακος γράφω δύο τετραγώνια, ὧν τὸ μὲν ἐκάστη πλευρὰ ἔχει μῆκος 5, τοῦ δὲ 10 ἑκατοστῶν τοῦ μέτρου. Ἐξ ἑατέρου τῶν τετραγώνων τούτων κτώμαι καὶ μίαν παράστασιν. Αἱ δύο αὗται παραστάσεις προέρχονται ἐκ δύο σχημάτων, ἅτινα πολλὰς μὲν ἔχουσι ὁμοιότητας, μίαν δὲ καὶ μόνην διαφορὰν, τὸ μῆκος τῶν πλευρῶν. Τὰς παραστάσεις ταύτας, ὧν τὰ κοινὰ γνωρίσματα εἶναι πλείονα τῶν διαφορῶν, καλοῦμεν **ὁμοίαι** ἢ **συγγενεῖς** παραστάσεις.

Ὁ Ὅμηρος παραβάλλει τοὺς κατὰ τῶν Τρῶων ἐπερχομένους Ἀχαιοὺς πρὸς σμήνη μελισσῶν, αἵτινες ἀλλεπάλληλοι καὶ πικναί

ἐξέρχονται πέτρης γλαφυρῆς. Ἡ παράστασις τῶν ἀνθρώπων καὶ ἡ παράστασις τῶν μελισσῶν ἔχουσι μεταξύ των πολλὰς καὶ μεγάλας διαφορὰς, μίαν δ' ὁμοιότητα ἢ ὁμοιότης δ' ὅμως αὐτῶν, τὸ **πλήθος** καὶ τὸ **ἀλλεπάλληλον**, εἶναι σπουδαίως αἴτιον διὰ τὴν παρούσαν περίπτωσιν, δι' ὃ καὶ ὑπερισχύει τῶν πολλῶν διαφορῶν. Καὶ τὰς παραστάσεις ταύτας, αἵτινες ἔχουσι μίαν μόνον ὁμοιότητα, ἰσχυροτέραν δ' ὅμως τῶν πολλῶν διαφορῶν, καλοῦμεν **ὁμοίαν ἢ συγγενεῖς** παραστάσεις.

3. Παραστάσεις ἔχουσας ὁμοιότητας καὶ διαφορὰς, ἀλλ' ἐν αἷς ὑπερισχούσιν αἱ διαφοραὶ ἢ κατὰ τὸν ἀριθμὸν ἢ κατὰ τὴν ἰσχύον, καλοῦμεν **ἀντιθέτους** παραστάσεις· τοιαῦται παραστάσεις εἶναι π. χ. ἡ τοῦ Κραίσου καὶ ἡ τοῦ ἐπαίτου, ἡ τοῦ γίγαντος καὶ ἡ τοῦ νάνου, ἡ τοῦ νεοτεύκου καθαρῷ ἀτμοπλοίου καὶ ἡ τοῦ σεσαθρωμένου ῥυπαροῦ τοιούτου κλπ.

4. Ἡ παράστασις τῆς ἡδύτητος τῆς σακχάρως οὐδὲν κοινὸν ἔχει πρὸς τὴν παράστασιν τοῦ χρώματος αὐτῆς. Σύγκρισις μεταξύ αὐτῶν οὐδεμία εἶναι δυνατὴ καὶ διὰ τοῦτο καλοῦμεν τὰς παραστάσεις ταύτας **ἀσυγκρίτους**.

Κατὰ ταῦτα κατὰ τὸ περιεχόμενον αὐτῶν ἔχομεν παραστάσεις : τὰς αὐτάς, **ὁμοίας ἀντιθέτους καὶ ἀσυγκρίτους**.

Τὰ τρία πρῶτα τῶν παραστάσεων εἶδη, ἦτοι τὰς αὐτάς, ὁμοίας καὶ ἀντιθέτους παραστάσεις, ὡς ἔχουσας καὶ ὅμοια γνωρίσματα, καλοῦμεν δι' ἑνὸς ὀνόματος **ὁμοειδεῖς** παραστάσεις, τὰς δ' ἀσυγκρίτους, αἵτινες οὐδὲν ὅμοιον γνώρισμα ἔχουσιν, **ἐτεροειδεῖς**.

§ 10. **Ἐποπτεία.**

Ἐξ ὧτων ἐλέγομεν ἐν τῇ προηγουμένῳ κεφαλαίῳ γνωρίζομεν τίς παράστασις λέγεται σύνθετος. Ἐάν νῦν ἐξετάσωμεν τὰς συνθέτους παραστάσεις, ὡς ἔχομεν θά ἴδωμεν, ὅτι σπανιώτατ' αὐταὶ εἶναι σαφεῖς καὶ τέλειαι. Ἐχω π. χ. φίλον, μεθ' οὗ καθ' ἑκάστην ἀναστρέφομαι καὶ ἐξ οὗ κτώμαι σύνθετον παράστασιν. Ἐάν τις μ' ἐρωτήσῃ περὶ τοῦ χρώματος τῶν ὀφθαλμῶν αὐτοῦ, δὲν δύναμαι εἰς τὰς περισσοτέρας φοράς νὰ εἶπω τί ὡσαύτως ἐν τῇ ὄψματί μου εὐρίσκεται ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν εἰκῶν ἐρωτώμενος περὶ αὐτῆς τὴν στιγμήν, καθ' ἣν αὕτη δὲν εὐρίσκεται πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν μου, δύναμαι δ' ὅμως λεπτομερῶς νὰ εἶπω τί αὕτη παριστᾷ, δὲν δύναμαι

μὲν ἐν γενικαῖς γραμμαῖς νὰ εἶπω τὴν στάσιν, τὸ χρῶμα τοῦ ἐνθου-
ματος κλπ. τούτου ἢ ἐκείνου τοῦ προσώπου.

Τὰ παραδείγματα ταῦτα εὐκόλως δεικνύουσιν, ὅτι αἱ σύνθετοι
παραστάσεις ἡμῶν ὡς τὰ πολλὰ δὲν εἶναι σαφεῖς. Ἐὰν νῦν ἔχω
σύνθετον παράστασιν σαφεστάτην, οὕτως ὥστε δηλ. νὰ δύναμαι λε-
πτομερῶς νὰ περιγράψω τὸ ἀντικείμενον ἀπὸ πάσης ἀπόψεως ἐπὶ τῇ
βάσει τῆς ἐξ αὐτοῦ παραστάσεως, καλῶ ταύτην **ἐποπτεῖαν**. Ἐπο-
πτεῖα ἄρα εἶναι ἡ **σαφῆς σύνθετος παράστασις**. Δύναται τις
λαμβάνων πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν λέξιν **ἐποπτεῖαν** καὶ ἐξετάζων, αὐ-
τήν, κατὰ τὴν κυρίαν σημασίαν τῆς νὰ ὑποθέσῃ ὅτι ἐποπτεῖα εἶναι
σαφῆς παράστασις, ἣν κτώμεθα **διὰ τῆς δράσεως** μόνον. Τὸ πράγ-
μα δ' ὅμως δὲν ἔχει οὕτω, διότι πρὸς ἀπόκτησιν ἐποπτείας συνερ-
γοῦσι πολλαί, πολλάκις δὲ καὶ πάσαι αἱ αἰσθήσεις. Θὰ εἶπω π. χ.
ὅτι ἔχω ἐποπτεῖαν τῆς σακχάρως ὅταν γνωρίζω τὸ σχῆμα καὶ
χρῶμα (ὄρασις), τὴν γεῦσιν (γεῦσις), τὸ βᾶρος (αἰσθημα πίεσεως),
τὸ τραχὺ ἢ λειον (ἀφή) κλπ. αὐτῆς. Πολλάκις μάλιστα κτώμεθα
ἐποπτείας καὶ δι' ἄλλης ἢ ἄλλων μόνον αἰσθήσεων, χωρὶς οὐδόλως
νὰ συνεργῇ ἡ ὄρασις. Οὕτω π. χ. ἔχω τὴν ἐποπτεῖαν τῆς μελω-
δίας τοῦ Ἐθνικοῦ ὕμνου ἣν ἐκτεράμην διὰ τούτου, ὅτι πολλάκις
ἤκουσα ἀνθρώπων ἀδόντων τὸν ὕμνον τούτον, χωρὶς οὐδέποτε νὰ
ἴδω τὰ σχετικὰ τῆς μουσικῆς σημεία ἢ εἶδον μὲν, ἀλλ' οὐδὲν ἠδύ-
νάμην νὰ ἐννοήσω, ὅτε ὢν ἄπειρος μουσικῆς. Τὸ ὄνομ' ἄρα τῆς
ἐποπτείας δὲν δηλοῖ τὴν αἰσθησιν δι' ἧς ταύτην κτώμεθα ἀλλ'
ἀπλῶς τὴν σαφήνειαν, ἣτις τὴν παράστασιν ταύτην χαρακτηρίζει.

Ἐποπτεῖων ἔχομεν δύο εἴδη. Τὴν ἐποπτεῖαν π. χ. τοῦ ῥόδου
ἐκτεράμην διὰ τῶν αἰσθήσεων. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἐκτεράμην
τὴν ἐποπτεῖαν τῆς οἰκίας μου, τοῦ πατρὸς μου τοῦ λιμένος τῆς
πατρίδος μου, τοῦ σχολείου μου κλπ. Τὰς ἐποπτείας ταύτας ἄς
κτώμεθα διὰ τῶν ἰδίων αἰσθήσεων, καλοῦμεν **αἰσθητὰς ἢ κατ'
αἰσθησιν ἐποπτείας**.

Παρά ταύτας ὅμως ἔχομεν καὶ ἄλλας ἐποπτείας, καὶ δὴ πολλῶν
πλείονας, ἄς κτώμεθα κατ' ἄλλον τρόπον. Ἐχω π. χ. τὴν ἐπο-
πτεῖαν τῆς ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχίας, τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, τῆς Σι-
θηρίας κλπ., ἅτινα οὐδέποτε διὰ τῶν ἰδίων αἰσθήσεων ἀντελήφθην.
Τὰς ἐποπτείας ταύτας ἐκτεράμην διὰ τῆς διηγήσεως ἄλλων ἢ διὰ

της διηγήσεως βιβλίων καλούμεν δ' αυτας **πνευματικὰς ἐπο-
πτείας**.

Τῶν ἐποπτειῶν τούτων σαφέστεραι εἶναι αἱ αἰσθηταί· οὕτω
π. χ. σαφέστερα εἶναι ἡ ἐποπτεία, ἣν θά ἔχω περὶ τῆς Σιθηρίας,
ἐὰν αὐτὸς ἐπισκεφθῶ τὴν χώραν ταύτην ἢ ἐὰν ἀναγνώσω ἢ ἀκού-
σω ὅσαδήποτε περὶ αὐτῆς. Διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἐν τῷ σχολεῖῳ φροντί-
ζομεν νὰ παρέχωμεν εἰς τοὺς παῖδας ὅσον τὸ δυνατόν περισσοτέ-
ρας κατ' αἰσθησιν ἐποπτείας φέροντες πρὸ τῶν αἰσθήσεων αὐτῶν,
ἐφ' ὅσον εἶναι δυνατόν τὰ πρὸς διδασκαλίαν ἀντικείμενα.

§ 11. Πορεία τῶν παραστάσεων.

α') **Ἐπισκόπησις τῶν παραστάσεων καὶ σιενότης
τῆς συνειδήσεως.**

Ἐξετάζω λεπτομερῶς γεωμετρικὸν σῶμα, π. χ. πυραμίδα, καὶ
κτῶμαι σαφῆ παράστασιν ταύτης. Μετὰ ταῦτ' ἀπομακρύνω τὸ
σῶμα τοῦτο καὶ ἐξετάζω ἄλλο π. χ. τὸν κύλινδρον, κτῶμαι δὲ καὶ
ἐκ τούτου νέαν σαφῆ παράστασιν, ἐν ᾗ ἐκείνη ἦν πρότερον ἐκτε-
σαμην, ἢ τῆς πυραμίδος ἐξηφανίσθη τῆς ἐμῆς συνειδήσεως.

Τὸ παράδειγμα τοῦτο δεικνύει, ὅτι εἰσερχομένης νέας παρα-
στάσεως εἰς τὴν συνειδήσιν, αἱ πρότερον ἐν αὐτῇ ὑπάρχουσαι ἐξω-
θῶνται ταύτης ἢ ἐξαφανίζονται. Ταύτην τὴν ἐκ τῆς συνειδήσεως
ἐξαφάνισιν τῶν παραστάσεων καλούμεν **ἐπισκότησιν** αὐτῶν. Ἡ
ἐξαφάνισις δ' ὅμως αὕτη δὲν εἶναι διαρκής, ἀλλὰ μόνον προσωρινή,
ὅπως θά ἴδωμεν κατωτέρω. Σημειωτέον δὲ καὶ τοῦτο ὅτι ἡ εἰς τὴν
συνειδήσιν εἰσερχομένη παράστασις δὲν ἐξωθεῖται αὕτη πάντοτε πᾶ-
σαν ἄλλην ὑπάρχουσαν ἐν αὐτῇ. Διάφοροι π. χ. ἢ ἀσύγκριτοι πα-
ραστάσεις ἦτοι παραστάσεις ἐκ διαφόρων προερχόμεναι αἰσθήσεων
δύναται νὰ συνυπάρξωσιν ἐν τῇ συνειδήσει οὕτω π. χ. ἡ παράστα-
σις τοῦ κώδωνος δὲν ἐξωθεῖται τῆς συνειδήσεως διὰ τῆς παραστά-
σεως τοῦ ἤχου αὐτοῦ, ὅπως καὶ ἡ παράστασις τοῦ χρώματος τοῦ
βόδου δὲν κωλύεται ὑπὸ τῆς τοῦ σχήματος ἢ τῆς ὀσμῆς αὐτοῦ.

Ἡ — Τὸ ἀνωτέρω ὅμως παράδειγμα διδάσκει καὶ ἄλλο τι. Πλείονες
σαφεῖς παραστάσεις δύναται ἀλληλοδιαδόχως νὰ εἰσέλθωσιν εἰς
τὴν συνειδήσιν, συγχρόνως δ' ὅμως δὲν δύναται νὰ κυριαρ-
χῶσιν αὐτῆς. Διὰ τοῦτο λέγομεν, ὅτι ἡ συνειδήσις ἡμῶν εἶναι

στενή ἢ περιορισμένη καὶ ὁμιλοῦμεν περὶ στενότητος τῆς συνειδήσεως. Κατὰ τὴν αὐτὴν στιγμὴν δὲν δύναμαι νὰ ἔχω σαφῆ παράστασιν τοῦ φίλου μου Α καὶ τοῦ φίλου μου Β, δύναμαι ὅμως νὰ ἔχω σαφεστάτας τὰς παραστάσεις τούτων ταχῶς τὴν μίαν μετὰ τὴν ἄλλην.

Ἡ πείρα διδάσκει ἡμᾶς, ὅτι αἱ παραστάσεις διαρκῶς διαδέχονται ἀλλήλας ἐν τῇ συνειδήσει, τῶν ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν εἰσερχομένων ἐξωθουσῶν τὰς πρότερον ἐν αὐτῇ εὕρισκομένας· διὰ τοῦτο δὲ καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς συνειδήσεως διαρκῶς μεταβάλλεται ὅπως ἤδη ἐμάθομεν καὶ ἀνωτέρω.

Τὰς ἐν τῇ συνειδήσει εὕρισκομένας παραστάσεις καλοῦμεν σαφεῖς, τὰς δ' ἐκτὸς ταύτης σκοτεινὰς ἢ ἐσκοτισμένας παραστάσεις.

β' Ἀνάπλασις τῶν παραστάσεων.

Ἐλέγομεν ἐν τῇ προηγουμένῳ κεφαλαίῳ ὅτι εἰσερχομένης εἰς τὴν συνείδησιν τῆς παραστάσεως τοῦ κυλίνδρου, ἐξαφανίζεται ἡ πρότερον ὑπάρχουσα ἐν αὐτῇ, ἢ τῆς πυραμίδος. Ὅτι δ' ὅμως ἡ ἐξαφάνισις αὐτῆ δὲν εἶναι διαρκῆς καὶ ὀριστικῆ ἀποδεικνύεται ἐκ τούτου, ὅτι δύναμαι καὶ μετὰ ταῦτα νὰ περιγράψω λεπτομερῶς τὴν πυραμίδα. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ ἐν πάσῃ ἄλλῃ περιπτώσει, δυνάμεθα ὀγλ. νὰ εἰπώμεν περὶ πραγμάτων ἅτινα πρὸ πολλοῦ ὑπέπεσαν εἰς τὴν ἀντίληψιν ἡμῶν. Αἱ ἐσκοτισμένας ἄρα παραστάσεις δὲν ἀπόλλυνται παντελῶς, ἀλλὰ μόνον ἐπισκοτίζονται δυνάμενοι, ὁδοῦσθαι εὐκαρίως νὰ ἐπανέλθωσιν εἰς τὴν συνείδησιν. Τὴν τοιαύτην τῶν ἐσκοτισμένων παραστάσεων ἐπάνοδον εἰς τὴν συνείδησιν καλοῦμεν ἀνάπλασιν τῶν παραστάσεων. Ἡ ἀνάπλασις τῶν παραστάσεων δὲν γίνεται τυχαίως, ἀλλὰ καθ' ὀρισμένους νόμους, οὓς θὰ ἐξετάσωμεν κατωτέρω, ἀφοῦ πρότερον εἰπώμεν ὀλίγα περὶ τῶν συμβαινόντων ἐν τῇ συνειδήσει, ὅταν συνέλθωσιν ἐν αὐτῇ αἱ αὐταί, αἱ ὅμοιαι καὶ αἱ ἀντίθετοι παραστάσεις.

γ' Σύνδεσις τῶν παραστάσεων

Τὸ λευκὸν χρῶμα εἶδον πλειστάκις μέχρι τοῦδε καὶ ἐπὶ διαφορωτάτων ἀντικειμένων· εἶδον π. χ. χιόνα λευκὴν, τοῖχον λευκόν, χάρτην λευκὴν, ὄρασμα λευκὸν κλπ. Ἐὰν νῦν δι' οἰουδήποτε λό-

γον ἔλθῃ εἰς τὴν συνείδησίν μου ἢ παράστασις τοῦ λευκοῦ, μάτην προσπαθῶ νὰ διακρίνω πολλὰς τοῦτου παραστάσεις. Αἱ ἐκ τῶν διαφόρων ἄρα ἀντικειμένων προερχόμεναι παραστάσεις τοῦ αὐτοῦ χρώματος, τοῦ λευκοῦ, δὲν εὐρίσκονται κεχωρισμέναι ἐν τῇ συνείδησει μου, ἀλλὰ συνενωθεῖσαι ἀποτελεσθαι **μῖαν καὶ μόνην**, ἀλλὰ **σαφειστάτην παρούσασιν τοῦ λευκοῦ χρώματος**. Τὴν συνένωσιν ταύτην τῶν αὐτῶν παραστάσεων καλοῦμεν **συγχώνευσιν**.

Ἀνάλογόν τι παρατηροῦμεν καὶ εἰς τὰς **ὁμοίας** παραστάσεις πολλάκις βλέπω π. χ. μακροθεν ἐρχόμενον ἄνθρωπον τινα καὶ ἐκλαμβάνω αὐτὸν ὡς τὸν διδάσκαλόν μου, μεθ' οὗ ὁ ἄνθρωπος, ὃν βλέπω, ἔχει κοινὰ τινα γνωρίσματα, τὸ ἀνάστημα π. χ. τὸ βᾶδισμα κλπ. Καὶ ἐνταῦθ' ἄρα παρατηροῦμεν, ὅτι πολλάκις αἱ ὁμοίαι παραστάσεις συνενούνται καὶ ἀποτελοῦσι μίαν μόνον παράστασιν, πάσχοι λοιπὸν καὶ αὗται **συγχώνευσιν**.

Τοῦναντίο αἱ **διάφοροι ἢ ἀσύγκριτοι** παραστάσεις συνενονται μὲν, δὲν ἀποβάλλουσι δ' ὅμως τὴν ἑαυτῶν αὐτοτέλειαν. Ὡς π. χ. αἱ παραστάσεις τοῦ χρώματος τοῦ σχήματος, τῆς ὁσμῆς κλπ. τοῦ ῥόδου, συνδέονται ἀλλήλαις καὶ ἀποτελοῦσι τὴν ἐποπτείαν τοῦ ῥόδου, ἐν τῇ συνενώσει δ' ὅμως ταύτῃ ἐκάστη διατηρεῖ τὴν ἑαυτῆς αὐτοτέλειαν. Τὴν τοιαύτην τῶν παραστάσεων συνένωσιν καλοῦμεν **συμπλοκὴν**.

δ'. Νόμοι τῆς ἀναπλάσεως τῶν παραστάσεων.

Ἀνωτέρω εἶπομεν, ὅτι ἡ ἀνάπλασις τῶν παραστάσεων δὲν εἶναι τυχαία, ἀλλὰ συντελεῖται καθ' ὀρισμένους νόμους· οἱ νόμοι οὗτοι εἶναι οἱ ἑξῆς :

1. Νόμος τοῦ συγχρονισμοῦ.

Ἀκούομεν π. χ. τὴν λέξιν Φάληρον, εὐθὺς δ' ὡς ἀκούσωμεν τὴν λέξιν ταύτην, ἐνθυμούμεθα καὶ τὸν τόπον ἢ βλέπομεν τὸν τόπον, ἀμέσως δ' ἐνθυμούμεθα καὶ τὸ ὄνομα αὐτοῦ. Παρατηροῦμεν ἐνταῦθα ὅτι ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ τόπου ἐνθυμούμεθα καὶ τὸν τόπον αὐτὸν καὶ ἐκ τοῦ τόπου τὸ ὄνομα αὐτοῦ. Λόγος τῆς ἀναπλάσεως ταύτης ἐνταῦθα εἶναι, ὅτι ἡ παράστασις τοῦ τόπου καὶ ἡ τοῦ ὀνόματος εἰσηλθὼν ποτε συγχρόνως εἰς τὴν συνείδησιν, συνεδέθησαν στενῶς, δι' ὃ καὶ ἀναπλάττονται ἀμοιβαίως. Διὰ τὸν αὐτὸν ἀκριβῶς λόγον βλέπων ἐπὶ τοῦ πίνακος τὸ γράμμα **α** ἐνθυμούμαι

αμέσως και τον φθόγγον, ὃν τοῦτο δηλοῖ, ἀκούων τὸν δε
φθόγγον ἐνθυμοῦμαι· καὶ τὸ πρὸς δῆλωσιν αὐτοῦ χρησιμεύον
γράμμα· βλέπων που γεγραμμένην τὴν χρονολογίαν 1453 ἐνθυ-
μοῦμαι τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἢ ἀκούων περὶ τῆς
ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐνθυμοῦμαι καὶ τὸ ἔτος καθ'
ὃ αὕτη ἐγένετο.

Ἐκ τῶν παραδειγμάτων τούτων βλέπομεν, ὅτι δύο παρα-
στάσεις συγχρόνως ὑπάρξαισι ἐν τῇ συνειδήσει συνδέονται στα-
νῶς καὶ ἀναπλάττονται ἀμοιβαίως. Ὁ νόμος οὗτος τῆς ἀναπλά-
σεως καλεῖται νόμος τοῦ *συγρονισμού*.

2. Νόμος τῆς διαδοχῆς. Ἀκούων τὴν πρώτην λέξιν
ποιήματός τινος, ἐνθυμοῦμαι καὶ τὸ ὅλον ποίημα· ἐνθυμοῦμενος
τὸ πρῶτον γράμμα τοῦ ἀλφαβήτου, ἐνθυμοῦμαι κατὰ σειράν καὶ
πάντα τὰ λοιπὰ. Δύναμαι νὰ εἶπω κατὰ σειράν ἀπὸ τοῦ Μεγ.
Κωνσταντίνου μέχρι τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως πάν-
τας τοὺς αὐτοκράτορας τοῦ Βυζαντίου. Ταῦτα κατορθῶ, διότι
πολλάκις κατὰ τὴν αὐτὴν σειράν ἐπανελάθον πάντα ταῦτα, τὰς
λέξεις τοῦ ποιήματος, τὰ γράμματα τοῦ ἀλφαβήτου, τοὺς αὐτο-
κράτορας τοῦ Βυζαντίου, οὕτω δ' ἢ πρώτη παράστασις ἀνα-
πλάττει τὴν δευτέραν, ἢ δευτέρα τὴν τρίτην καὶ οὕτω καθ'
ἐξῆς. Δὲν δύναμαι δ' ὅμως, ἐὰν μὴ πρότερον ἰδιαιτέρως ἀσκηθῶ
εἰς τοῦτο, ν' ἀναπλάττω τὰς παραστάσεις ταύτας καὶ κατὰ τὴν
ἀντίθετον σειράν.

Ἐντεῦθεν παρατηροῦμεν, ὅτι σειράν παραστάσεων, διαδοχι-
κῶς εἰσελθούσα εἰς τὴν συνείδησιν, ἀναπλάττεται κατὰ τὴν
αὐτὴν σειράν, καθ' ἣν πολλάκις εἰσῆλθεν εἰς αὐτήν. Τὸν νόμον
τούτον καλοῦμεν νόμον τῆς *διαδοχῆς*.

3. Ὁ νόμος τῆς ταυτότητος καὶ ὁμοιότητος.

α') Ἐὰν συναντήσω καθ' ὁδὸν ἄνθρωπον, ὃν εἶδον χθὲς ἐν
τῷ περιπάτῳ, εὐθὺς οὗτος φαίνεται μοι γνωστός, ἐνθυμοῦμαι δε
καὶ τὸν τόπον, ἐν ᾧ πρότερον εἶδον αὐτόν. Ἡ παράστασις ἄρ'
αὐτοῦ, ἦν τότε ἐκτεράμη, ἀνεπλάσθη διὰ τῆς νῦν ἐν ἐμοὶ
γεννηθείσης. Αἱ δύο αὗται παραστάσεις εἶναι αἱ αὐταί· παρα-
τηρῶ ἄρα, ὅτι αἱ αὗται παραστάσεις ἀναπλάττουσιν ἀλλήλας.

β') Διέρχομαι πρὸ φωτογραφείου καὶ βλέπω ἐν τῇ προβήκῃ

αὐτοῦ τὴν φωτογραφίαν τοῦ φίλου μου Κ. Ἀμέσως δύναμαι νὰ εἶπω, ἐὰν ἡ φωτογραφία αὕτη ἐπέτυχεν ἢ μὴ. Τοῦτο δηλοῖ, ὅτι ἡ παράστασις, ἣν νῦν ἐκτεσάμην ἐκ τῆς φωτογραφίας, ἐπανέφε-
ρον εἰς τὴν συνείδησίν μου τὴν παράστασιν, ἣν πρότερον εἶχον
ἐξ αὐτοῦ τοῦ φίλου μου. Καὶ τὰνάπαλιν, ἐὰν μετ' ὀλίγον ἴδω
τὸν φίλον μου, ἐνθυμοῦμαι καὶ τὴν φωτογραφίαν αὐτοῦ. Αἱ
παραστάσεις αὗται εἶναι ὅμοιαι πρὸς ἀλλήλας, παρατηρῶ δ' ὅτι
ἀναπλάττονται ἁμοιβαίως.

Κατὰ ταῦτα αἱ αὐταὶ καὶ αἱ ὅμοιαι παραστάσεις ἀναπλάτ-
τονται ἁμοιβαίως. Τὸν νόμον τοῦτον καλοῦμεν νόμον τῆς
ταυτότητος καὶ ὁμοιότητος, στηρίζεται δ' ἐπ' αὐτοῦ ἡ παρα-
βολή. Ὁ δειλὸς ἄνθρωπος π. χ. ἀναμνησθεὶς ἡμᾶς τὸν λαγῶν,
ὁ γενναῖος τὸν λέοντα, αἱ ἄλληπαλλήλως ἐπερχόμενα κατὰ τῶν
Τρῶων τάξεις τῶν Ἀχαιῶν τὰ κύματα τῆς θαλάσσης κλπ.

4. **Νόμος τῆς ἀντιθέσεως.** Διέρχομαι πρὸ μεγάρου
ἠλεκτροφωτιστοῦ, λάμποντος ἐκ πολυτελείας καὶ βλέπω τοὺς ἐν
αὐτῷ διασκεδάζοντας ἐν πάσῃ ἀνέσει καὶ θαφιλίᾳ· ἀμέσως ἐνθυ-
μοῦμαι τὸν πτωχόν, ὅστις ὑπὸ βροχὴν καὶ τὸ παγερὸν τῆς ἐσπέ-
ρας φῦχος ἰστάμενος καρτερικῶς ἐν τινὶ γωνίᾳ ἐκλιπαροῖ τὸν
ὀβολὸν τῶν διαβατῶν διετραγωδῶν τὴν ἐλεεινὴν κατάστασιν
του. Καὶ ἐκ τῆς θέας δὲ πάλιν τοῦ φτωχοῦ ἐνθυμοῦμαι τὸν
πλοῦτον καὶ τὴν χλιδὴν τῶν ἐν τῇ οἰκίᾳ πανηγυριζόντων. Ἐκ
ῤυπαροῦ ἀεροπλοίου, δι' οὗ κατ' ἀνάγκην ἐφέτος μετέβην εἰς
τὴν πατρίδα μου, ἐνθυμοῦμαι τὸ ἀπαστράπτον ἐκ τῆς καθαριό-
τητος, ὕπερ ἐχρησιμοποίησα κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος, καὶ τὰνάπαλιν.

Αἱ παραστάσεις, περὶ ὧν ἐγένετο ἐνταῦθα λόγος, εἶναι ἀντί-
θετοι παραστάσεις βλέπω δ' ὅτι καὶ ἀναπλάττονται ἁμοιβαίως.
Ὁ νόμος οὗτος καλεῖται νόμος τῆς ἀντιθέσεως.

Ἀνωτέρω ἐλέγομεν, ὅτι αἱ αὐταί, αἱ ὅμοιαι καὶ ἀντίθετοι
παραστάσεις ἅτε περιέχουσαι καὶ ὅμοια γνωρίσματα, λέγονται
ἀπὸ κοινοῦ ὁμοειδεῖς παραστάσεις. Δυνάμεθ' ἄρα καὶ τοὺς
τρεις τελευταίον εὑρεθέντας νόμους, ἅτε ἀναφερομένους εἰς ὁμο-
ειδεῖς παραστάσεις, νὰ ὑπαγάγωμεν ἀπὸ ἓνα γενικώτερον, τὸν
τῆς ὁμοειδείας, ὅστις λέγει ὅτι ὁμοειδεῖς παραστάσεις ἀναπλάτ-
τονται ἁμοιβαίως.

4

ε') *Είδη τῆς ἀναπλάσεως.*

Διὰ τῶν ἐν τῇ προηγουμένῳ κεφαλαίῳ λεχθέντων ἐμάθομεν τίνες εἶναι οἱ νόμοι, καθ' οὓς γίνεται ἡ ἀνάπλασις τῶν παραστάσεων, εὔρομεν δὲ τοὺς ἐξῆς τέσσαρας νόμους: τὸν τοῦ συγχρονισμοῦ, τῆς διαδοχῆς, τῆς ταυτότητος καὶ ὁμοιότητος, καὶ τὸν τῆς ἀντιθέσεως. Ἐὰν νῦν θελήσωμεν νὰ ἐξετάσωμεν ἀκριβέστερον τοὺς νόμους τούτους, θὰ ἴδωμεν, ὅτι δυνάμεθα νὰ ὑπαγάγωμεν αὐτοὺς εἰς δύο γενικώτερα τῆς ἀναπλάσεως εἶδη.

Ἐν τῷ νόμῳ τοῦ συγχρονισμοῦ καὶ τῆς διαδοχῆς παρατηρήσαμεν ὅτι, ὅπως γίνῃ ἀνάπλασις δύο ἢ πλείονων παραστάσεων, ἀνάγκη αἱ παραστάσεις αὗται νὰ συμπράξωσιν ἐπὶ τινα, ἔστω καὶ ἐλάχιστον, χρόνον ἐν τῇ συνειδήσει. Ἡ ἀνάπλασις ἄρα κατὰ τοὺς νόμους τούτους ἔχει ἀνάγκην μέσου τινός, ὅπως συντελεσθῇ, ἧτοι τῆς ἐν τῇ συνειδήσει συνυπάρξεως τῶν παραστάσεων διὰ τοῦτο δὲ καλοῦμεν τὴν κατὰ τοὺς νόμους τούτους ἀνάπλασιν τῶν παραστάσεων **ἔμμεσον ἀνάπλασιν**.

Τοῦναντίον ἡ κατὰ τοὺς λοιποὺς νόμους ἀνάπλασις συντελεῖται ἔνεκα τῆς ἐσωτερικῆς τῶν παραστάσεων σχέσεως, **ἄνευ οὐδενὸς μέσου** Διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἡ κατὰ τούτους ἀνάπλασις καλεῖται ὑπὸ πολλῶν ἀνάπλασις κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν σχέσιν ἢ **συνάφειαν**.

Ἡμεῖς δ' ὁμῶς λαμβάνοντες πρὸ ὀφθαλμῶν τὸ κύριον διακριτικὸν τῆς ἀναπλάσεως ταύτης, ὅτι δηλ. συντελεῖται αὕτη ἀφ' ἑαυτῆς, **ἄνευ μέσου τινός**, καλοῦμεν ταύτην πρὸς σαφεστέραν διάκρισιν ἀπὸ τῆς ἐμμέσου **ἄμμεσον ἀνάπλασιν**.

Διακρίνομεν ἄρα δύο εἶδη ἀναπλάσεως, τὴν **ἄμμεσον**, ὑφ' ἣν ὑπάγεται ὁ νόμος τῆς ὁμοειδεΐας, καὶ τὴν **ἔμμεσον**, ὑφ' ἣν ὑπάγεται ὁ νόμος τοῦ συγχρονισμοῦ καὶ τῆς διαδοχῆς.

Πρὸς σαφεστέραν τοῦ πράγματος δήλωσιν δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν τὸ ἐπόμενον σχῆμα:

Ἀνάπλασις τῶν παραστάσεων

A'. Ἐμμεσο
α') Νόμος συγχρονισμοῦ
Νόμος διαδοχῆς

B' Ἄμμεσο
N. ὁμοειδεΐας

1. N. ταυτότητος καὶ ὁμοιότητος
2. ἀντιθέσεως.

Περαιτέρω, εάν ἀπιδώμεν καὶ εἰς τοῦτο, κατὰ πόσον δηλ. αἱ ἀναπλάττονται παραστάσεις, ἀναπλάττονται πιστῶς, ὅπως εὐρίσκονται ἐν τῇ συνειδήσει ἢ ὑπὸ νέας μορφάς, διακρίνομεν δύο νέας εἶδη ἀναπλάσεως, τὴν πιστὴν καὶ τὴν μεταβεβλημένην. Εἰς τὴν λεπτομερεστέραν τούτων ἔρευραν προβαίνομεν νῦν.

§ 12. Μνήμη.

α' Ὁρισμὸς καὶ ιδιότητες τῆς ἀγαθῆς μνήμης.

Μνήμη καλεῖται ἡ *ικανότης τῆς ψυχῆς πρὸς διατήρησιν καὶ ἀνάπλασιν τῶν παραστάσεων.*

Διὰ τὸ εἶναι δὲ μνήμη τις ἀγαθῆ, πρέπει νὰ ἔχη τὰ ἑξῆς προσόντα :

α') *Εὐκολίαν*, ἥτοι νὰ δύναται ν' ἀποδίδῃ ταχέως τὸ μεμαθημένον.

β') *Πίστιν*, ἥτοι νὰ δύναται ἀκριβῶς καὶ τελειῶς νὰ ἀναπλάττῃ τὰς πρότερον κτηθείσας παραστάσεις ἄνευ προσθήκης ἢ ἀφαιρέσεων στοιχείων τινῶν.

γ') *Διάρκειαν*, ἥτοι νὰ δύναται νὰ διατηρῇ τὰς παραστάσεις ἐφ' ὅσον τὸ δυνατόν πλείονα χρόνον.

δ') *Ἐτοιμότητα*, ἥτοι νὰ δύναται ἐν πάσῃ περιπτώσει νὰ ἀναπλάττῃ τὰς παραστάσεις.

ε') *Ἐκτασιν ἢ εὐρυχωρίαν*, νὰ δύναται δηλ. νὰ περιλάβῃ καὶ διασώξῃ οὐχὶ μόνον πολλὰς, ἀλλὰ καὶ ποικιλωτάτας παραστάσεις.

Τὴν μνήμην, ἥτις ἔχει πάντα τὰ προσόντα, περὶ ὧν ἄρτι ἐλέγμεν, καλοῦμεν *ἀγαθὴν μνήμην*. Εὐκόλως δὲ δύναται πᾶς τις νὰ κατανοήσῃ τὴν σημασίαν καὶ τὴν σπουδαιότητα τῆς μνήμης ταύτης· εἶναι γνωστὴ ἢ ῥῆσις, ὅτι γνωρίζομεν μόνον ἐκείνο, τὸ ὅποιον ἐνθυμούμεθα (*tantum scimus quantum memoria tenemus*). Δυνάμεθα δὲ νὰ εἴπωμεν, ὅτι, εάν μὴ ὑπῆρχε μνήμη, εάν μὴ δηλ. ἠδυνάμεθα, δοθείσης εὐκαιρίας, νὰ ἀναπλάττωμεν κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ἀκριβῶς τὰς γνώσεις, ὡς πρότερον ἐκτησάμεθα, οὐδεμίαν θὰ ὑπῆρχε πρόσδος οὐτ' ἐν τῷ ἀτόμῳ οὐτ' ἐν τῇ κοινωνίᾳ.

β' "Οροι μορφώσεως αγαθῆς μνήμης.

"Οσον δ' ὅμως πολυτίμος εἶναι ἡ ἀγαθὴ μνήμη, τοσοῦτον σπανίως συναντῶμεν αὐτήν. Βεβαίως ἀναφέρονται ὑπὸ τῆς ἱστορίας καὶ τῆς παραδόσεως ἄνθρωποι θαυμασίαν μνήμην κερκτημένοι· τὸ μέγα δ' ὅμως τῶν ἀνθρώπων πλῆθος δὲν ἀπολαύει τοῦ εὐεργετήματος τούτου. Συναντῶμεν πολλάκις ἀνθρώπους, οἵτινες εὐχερῶς ἀπομνημονεύουσιν, ἀλλὰ καὶ εὐχερῶς λησμονοῦσιν. Ἄλλοι ἐνθυμοῦνται μὲν καλῶς ἱστορικὰ γεγονότα, οὐδὲν δ' ὅμως γνωρίζουσι περὶ τῶν μαθηματικῶν, ἅτινα πρὸ ὀλίγων πολλὰκις ὥρων εἶπον εἰς τὸν διδάσκαλον. Ὁ πολὺς κόσμος νομίζει, ὅτι ἡ μνήμη εἶναι ἀγαθὴν, ὑπερὸ ἄνθρωπος ἔχει ἐκ φύσεως, ἀνευ οὐδεμιᾶς ἰδίας ἐνεργείας. Τοῦτο, οὕτως ἀπολύτως λεγόμενον, δὲν εἶναι ὀρθόν. Βεβαίως εἰς τὴν μνήμην συντείνει ἡ ἀκριὴ καὶ σφριγηλότης τοῦ ὀργανισμοῦ, ὅπως δείκνυται ἐκ τούτου, ὅτι συνήθως κατὰ τὴν μικρὰν ἡλικίαν ἀπομνημονεῖται ἐυκολώτερον καὶ, πανθ' ὅσα κατὰ τὴν ἡλικίαν ταύτην ἐκτησάμεθα, διατηροῦμεν καθ' ἅπαντα τὸν βίον μετ' ἀξιοθαυμάστου πολλὰκις ἀκριθείας. Οὐχ' ἦτον εἰς τὴν μὴρφοσιν τῆς ἀγαθῆς μνήμης συντελοῦσι καὶ ἄλλα καὶ δῆ :

α') **Ἡ σαφήνεια τῶν παραστάσεων.** Ὅσον σαφεστέρα εἶναι παραστάσεις τις, τοσοῦτω καὶ μονιμώτερον καὶ διαρκέστερον παραμένει ἐν τῇ συνειδήσει ἡμῶν. Ἡ σαφήνεια δ' αὕτη ἐξαρτάται τὸ μὲν ἐκ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν τὰς παραστάσεις ταύτας ἐκτησάμεθα, τὸ δὲ ἐκ τῆς συχνοτέρας ἢ σπανιωτέρας ἐπαναλήψεως αὐτῶν. Ὅσῳ περισσοτέρας φοράς καὶ κατὰ μικρότερα διαλείμματα ἐπανέρχεται εἰς τὴν συνείδησιν σειρά παραστάσεων τοσοῦτω τελειότερον συνδέονται τὰ μέλη τῆς σειράς ταύτης πρὸς ἄλληλα καὶ ἐντυποῦνται βαθύτερον.

β') **Τὸ διαφέρον.** Τὰ πράγματα, δι' ἃ διὰ τοῦτον ἡ ἄλλον λόγον περισσότερον διαφερόμεθα, ἐνθυμούμεθα καὶ περισσότερον. Διὰ τοῦτον δ' ἀκριβῶς τὸν λόγον παρατηρεῖται μεγίστη διαφορὰ παρὰ τοῖς ἀνθρώποις ὡς πρὸς τὰ πράγματα, ἅτινα ἕκαστος διατηρεῖ ἐν τῇ μνήμῃ. Ὁ εἰς π. γ. ἐνθυμεῖται περισσώτερον τοὺς ἀριθμοὺς, ὁ ἄλλος τὰ ὀνόματα, τρίτος τοὺς τόπους, τέταρτος τοὺς ἀνθρώπους, πέμπτος τὰς εἰκόνας, ἕκτος τὰς μελω-

διας και οὕτω καθεξής, αναλόγως τοῦ διαφέροντος, ὅπερ ἕκαστος ἔχει δι' οἰονδήποτε λόγον.

γ' Εἶδη τῆς μνήμης.

✠ Ἐάν ἀκριβῶς ἐξετάσωμεν τὸν τρόπον, καθ' ὃν ἀπομνημονεύουσιν οἱ διάφοροι ἄνθρωποι καὶ ἡμεῖς κατὰ τὰς διαφόρους περιστάσεις καὶ αναλόγως τοῦ πράγματος, ὅπερ ἔχομεν νὰπομνημονεύσωμεν, θὰ ἴδωμεν ὅτι οὔτε πάντες οἱ ἄνθρωποι οὔτε ἡμεῖς πάντοτε ἀπομνημονεύομεν κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον.

1. Ἀπομνημονεύομεν π. χ. πολλάκις, ἀφοῦ πρῶτον καλῶς κατανοήσωμεν ἐκείνο, τὸ ὁποῖον πρόκειται ν' ἀπομνημονεύσωμεν, προσέχοντες εἰς τὴν λογικὴν σειρὰν τοῦ ἀπομνημονευτέου καὶ τὴν ἐσωτερικὴν σχέσιν τῶν παραστάσεων. Ἐν τῇ τοιαύτῃ τρόπῳ τοῦ ἀπομνημονεύειν ἐργάζεται τὸ λογικὸν ἢ ἡ κρίσις καὶ διὰ τοῦτο τὸ εἶδος τοῦτο τῆς μνήμης καλοῦμεν **μνήμην κριτικὴν**. Αὕτη στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἀμέσου ἀναπλάσεως τῶν παραστάσεων.

2. Ἄλλοτε ἀπομνημονεύομεν τι, διότι πολλάκις ἐπαναλαμβάνομεν κατὰ τὴν αὐτὴν σειρὰν τὸ πρὸς ἀπομνημόνευσιν, εἴτε διότι δὲν δυναμέθα ὡς ἐκ τῆς φύσεως τοῦ ἀπομνημονευτέου νὰ εὔρωμεν ἐσωτερικὴν τινα σχέσιν (οὔτως ἔχει π. χ. τὸ πρᾶγμα, ὅταν θέλωμεν ν' ἀπομνημονεύσωμεν τὰς δατυνομένας λέξεις, τὴν σειρὰν τῶν βασιλέων χώρας τινος, προσευχὴν ἢ ποιῆμα εἰς γλῶσσαν, ἣν δὲν ἐννοοῦμεν κλπ.) εἴτε διότι ἡμεῖς δὲν προσέχομεν εἰς αὐτήν. Ἐν τοιαύτῃ ἀπομνημονεύσει αἱ παραστάσεις ἐπανέρχονται διὰ τῆς ἐμέσου ἀναπλάσεως, τοῦ νόμου δηλ. τοῦ συγχρονισμοῦ ἢ τῆς διαδοχῆς, ἐργαζόμεθα δ' οὐχὶ ὡς λογικὰ καὶ κρίνοντα ὄντα, ἀλλ' ὡς **ἄψυχος μηχανή**. Διὰ τοῦτο καὶ καλοῦμεν τὴν μνήμην ταύτην **μηχανικὴν**. Ἡ μηχανικὴ μνήμη εἶναι περισσότερο ἀνεπτυγμένη κατὰ τὴν παιδικὴν ἡλικίαν. Παιδὲς ἀπομνημονεύουσι πολλάκις μικρὰ ποιήματα, χωρὶς οὐδὲν τῶν ἐνταῦθα λεγομένων νὰ ἐννοῶσι.

3) Ἄλλοτε πάλιν διὰ νὰ ἀπομνημονεύσωμεν τι κατ' οὐδέτερον τῶν ἀνωτέρω τρόπον ἐργαζόμεθα, ἀλλ' ἄλλως, φέρομεν δηλ. τὸ πρὸς ἀπομνημόνευσιν νέον εἰς σχέσιν πρὸς ἄλλο γνωστὸν μὲν ἡμῖν, οὐδεμίαν δ' ὅμως λογικὴν ἢ ἐσωτερικὴν συνάφειαν ἔχον

πρὸς αὐτό. Οὕτω δὲ κατορθωθῶμεν διὰ τοῦ γνωστοτέρου καὶ κατ' ἀκολουθίαν εὐκολωτέρου ν' ἀπομνημονεύσωμεν καὶ τὸ ἄγνωστον. Οὕτω π. χ. διὰ ν' ἀπομνημονεύσω τὸ σχῆμα τῆς Σικελίας παραβάλλω αὐτὸ πρὸς τρίγωνον, τῆς Ἰταλίας πρὸς ὑπόδημα κλπ. Ἐπειδὴ δέ, διὰ νὰ εὐρεθῶσιν αἱ ὁμοιότητες αὗται, ἀπαιτεῖται **ἀγχίνοιά της**, καλοῦμεν τὴν μνήμην ταύτην **ἀγχίνου**.

Κατὰ ταῦτα βλέπομεν, ὅτι ἔχομεν τρία εἴδη μνήμης, τὴν **κριτικὴν**, τὴν **μηχανικὴν** καὶ τὴν **ἀγχίνου**. Οὐδεμία ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι ἡ κριτικὴ μνήμη εἶναι ἡ ἀρίστη μνήμη, διότι συνενοῖ τὰ πλείονα προσόντα τῆς ἀγαθῆς μνήμης, ἅτε οὕσα διαρκεστέρα, προθυμοτέρα, εὐκολωτέρα καὶ εὐρυχωροτέρα πάσης ἄλλης. Τὸ μόνον προσόν, οὐτινος στερεῖται καὶ καθ' ὃ ὑπολείπεται τῆς μηχανικῆς, εἶναι ἡ πίστις, ἣν δυνάμεθα νὰ προσδώσωμεν εἰς αὐτήν, ὅταν τὸ τελείως κατανοηθὲν ἐπαναλάβωμεν πολλάκις, ὅπως συνδέσωμεν τὰς παραστάσεις οὐχὶ μόνον κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν σχέσιν αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν, τὸν νόμον πρὸ πάντων τῆς διαδοχῆς. Τοῦτο δὲ πρέπει νὰ πράττωμεν ἐν πάσῃ περιπτώσει, ὅταν θέλωμεν τελείως ἀπὸ πάσης ἀπόψεως ν' ἀπομνημονεύσωμεν τι.

δ. Μνημονικοὶ τύποι.

Διὰ τῆς μνήμης διατηροῦμεν ὅσον τὸ δυνατόν τελειότερον τὰς παραστάσεις, ἅς τῇ συνεργίᾳ ταύτης ἢ ἐκείνης τῆς αἰσθησεως ἐκπησάμεθα. Παρατηρεῖται δ' ὅμως ὅτι παρὰ πᾶσι τοῖς ἀνθρώποις δὲν διατηροῦνται κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ μετὰ τῆς αὐτῆς τελειότητος αἱ ἐκ τῶν διαφόρων αἰσθητηρίων ὄργανων προερχόμεναι παραστάσεις, ἀλλ' ἄλλοι μὲν ἐνθουμοῦνται περισσότερο ὅ,τι εἶδον, ἄλλοι ὅ,τι εἶπον, ἄλλοι ὅτι ἤκουσαν κλπ. Διὰ τοῦτο δὲ διακρίνομεν διαφόρους μνημονικοὺς τύπους τοὺς ἑξῆς :

α') Ὑπάρχουσιν ἄνθρωποι, οἵτινες ἐνθουμοῦνται πρὸ πάντων ἐκείνο, τὸ ὅποιον βλέπουσι. Δύνανται ὠρισματικῶς νὰ εἰπωσιν εἰς τίνα σελίδα καὶ τί μέρος τῆς σελίδος εὐρίσκεται τοῦτο ἢ ἐκεῖνο, διατηροῦσι τὰ χρώματα μιᾶς εἰκόνος ἢ ἄλλου ἀντικειμένου, ἐνθουμοῦνται ἀκριβῶς τὴν γραφὴν τῆς λέξεως, ἣν εἶδον γεγραμμένην κλπ. Παρατηροῦμεν παρὰ τοῖς ἀνθρώποις τούτοις,

ὅτι αἱ ἐκ τῆς ὁράσεως παραστάσεις αὐτῶν εἶναι διαρκέσταται καὶ μονιμώταται, κατατάσσομεν δ' αὐτοὺς εἰς τὸν λεγόμενον **ὀπτικὸν τύπον**. Ὁ τύπος οὗτος εἶναι συνηθέστατος.

2) Ἄλλοι πάλιν ἐνθυμοῦνται κυρίως ἐκεῖνο τὸ ὅποιον ἤκουσαν ἀναγινώσκει ἢ ἀπαγγέλλει μετ' ἤθους ὁ διδάσκαλος· ποιήματα καὶ ἀμέσως εὐρίσκονται μαθηταὶ ἐπαναλαμβάνοντες ἀκριβῶς τοῦτο. Ἀκούουσιν ἅπαξ ἀδομένου ἄσματος καὶ ἀμέσως ἐπαναλαμβάνουσιν αὐτό, μιμοῦνται μετὰ μεγάλης ἐπιτυχίας τὴν φωνὴν ζῶον ἢ ἀνθρώπου κλπ. Παρὰ τούτοις τὴν μεγίστην ἰσχὸν ἔχουσιν αἱ διὰ τῆς ἀκοῆς προσκτώμεναι παραστάσεις καὶ διὰ τοῦτο κατατάσσομεν αὐτὰ εἰς τὸν **ἀκουστικὸν τύπον**.

γ') Ἄλλοι τρίτον, ἐνθυμοῦνται περισσότερον ἐκεῖνο τὸ ὅποιον πολλάκις ἐπανάλαβον· διὰ νὰ μάθωσι πῶς λέξις τις γράφεται πρέπει νὰ **εἴπωσι** τὴν γραφὴν αὐτῆς· διὰ νὰ μάθωσι τὸ μάθημα πρέπει νὰ μὴ διατρέχωσι τὰς λέξεις μόνον διὰ τοῦ ὀφθαλμοῦ, ἀλλὰ καὶ νὰ **λέγωσι** τὸ ἐκάστοτε ὀρώμενον. Τούτους κατατάσσομεν εἰς τὸν **γλωσσικὸν κινήτικὸν** τύπον.

δ') Τετάρτη τέλος τάξις ἀνθρώπων ἐνθυμεῖται πρὸ πάντων ὅ,τι κατ' ἐπανάληψιν ἔγραψε. Συναντῶμεν π. χ. πολλάκις ἀνθρώπους, στίνας, διὰ νὰ εὐρωσιν τὴν ὀρθὴν τῆς λέξεως γραφὴν, γράφουσι ταύτην ταχέως καὶ οὕτως ἐπιτυγχάνουσι τοῦ ὀρθοῦ. Τούτους κατατάσσομεν εἰς τὸν **γραφικὸν κινήτικὸν** τύπον.

Δὲν πρέπει δ' ὅμως νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ὁ εἰς τύπος ἀποκλείει τὸν ἄλλον. Ἄπλοῖ τύποι, ἦτοι ἀνθρώποι, παρ' οἷς τὸ ἐν μόνον εἶδος τοῦ παριστάναί παρατηρεῖται σαφῶς, εἶναι σχετικῶς σπάνιοι, πλεονάζουσι δ' οἱ **ἀνάμικτοι τύποι**. Οὕτω π. χ. ὁ ἀκουστικὸς τύπος εἶναι συγχρόνως καὶ κινήτικος. Καθαρῶς κινήτικοὶ τύποι εὐρίσκονται κατ' ἐξαιρέσιν, ὁ δὲ πάντων συνηθέστατος τύπος εἶναι ὁ **ἀκουστικὸς κινήτικος**.

Ἡ γνῶσις καὶ ἡ ἐξακριβῶσις τῶν τύπων, εἰς οὓς ἀνήκουσιν οἱ μαθηταὶ μιᾶς τάξεως, εἶναι ἀπαραίτητος διὰ τὸν διδάσκαλον, ὅπως καταλλήλως ῥυθμίξῃ τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ. Πάντως δ' ὅμως, ἐὰν μὴ δύνηται νὰ διακρίνῃ ἀκριβῶς τοὺς διαφόρους τῶν μαθητῶν τύπους, πρέπει ἔχον πρὸ ὀφθαλμῶν τ' ἀνωτέρω νὰ διδάσκη κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε νὰ ἰκανοποιῶνται πάντες οἱ τύποι

Ἄλλως πολλοὶ μαθηταί, παρὰ τὴν καλὴν διάθεσιν των, οὐδὲν θά κατορθώσι διὰ τὸν ἀκατάλληλον τῆς διδασκαλίας τρόπον.

§ 13. Φαντασία

α) Φύσις καὶ εἶδη τῆς φαντασίας.

Δὲν συμβαίνει δ' ὅπως πάντοτε ν' ἀναπλάττωνται αἱ παραστάσεις πιστῶς καὶ τελείως. Πολλῶ μᾶλλον παρατηροῦμεν, ὅτι πλειστάκις αἱ εἰς τὴν συνειδήσειν ἡμῶν ἐπανερχόμεναι παραστάσεις εἶναι πολὺ μεταβεβλημένα καὶ δὴ τοσοῦτον, ὥστε δυσκολεύεται τις πολλάκις νὰ πιστεύσῃ, ὅτι εἶναι αἱ αὐταὶ πρὸς τὰς ἐν τῇ συνειδήσει πρότερον ὑπαρχούσας. Τὴν **τοιαύτην μεταβεβλημένην ἀνάπλασιν τῶν παραστάσεων** καλοῦμεν **φαντασίαν**. Ἡ μεταβολὴ δ' αὕτη δύναται νὰ γίνῃ ἢ διὰ προθέσεως ἄλλων μελῶν εἰς τὰς ἀναπλαττομένας παραστάσεις ἢ δι' ἀφαιρέσεως ἢ διὰ προθέσεως ἅμα καὶ ἀφαιρέσεως καὶ διὰ τοῦτο διακρίνομεν τρία διάφορα τῆς φαντασίας εἶδη, περὶ ὧν ἔσται ἐν ταῖς ἐπομένοις ὁ λόγος.

1. Προσθετικὴ ἢ ἐπιδιοριστικὴ φαντασία. Μεταβαίνω δι' ἀτμοπλοίου ἀπὸ τὴν πατρίδα μου εἰς τι μέρος, καθ' ὁδὸν καταλαμβάνομαι ὑπὸ τρικυμίας· ἀφικόμενος εἰς τὸ τέρμα τοῦ ταξειδίου διηγῶμαι τὰ κατὰ τὴν τρικυμίαν καὶ λέγω, ὅτι τὰ κύματα ἦσαν ὑψηλὰ ὡς ὄρη, ὅτι τὸ πλοῖον κατήρχετο εἰς τὴν ἄβυσσον κλπ. Πάντως τὰ πράγματα δὲν συνέβησαν οὕτως, ἀλλ' ἐγὼ ἀναπλάττων τὰς παραστάσεις, ἃς ἔχω ἐκ τῆς τρικυμίας, προσθέτω εἰς ταύτας ἐν γνώσει ἢ ἐν ἀγνοίᾳ καὶ νέα μέλη. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον συμβαίνει πλειστάκις ἐν τῇ πρακτικῇ βίῃ καὶ τῇ λογοτεχνίᾳ, ἰδίᾳ τῇ ἐπικῇ καὶ δραματικῇ ποιήσει. Τὴν φαντασίαν ταύτην, καθ' ἣν ἀναπλάττωμεν προσθέτοντες νέα μέλη, καλοῦμεν **προσθετικὴν ἢ ἐπιδιοριστικὴν φαντασίαν**.

2. Ἀφαιρετικὴ φαντασία. Πολλάκις δ' ὅμως συμβαίνει καὶ ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετον. Μελετῶ π. χ. στοιχεῖον τι τῶν ποιημάτων τοῦ Ὀμήρου καὶ εἶτα διηγῶμαι δι' ὀλίγων τὸ περιεχόμενον τοῦ ἀναγνωσθέντος λέγων μόνον τὰ κύρια σημεῖα, παραλείπων δὲ τὰ ἐπουσιώδη. Ἐν τῷ παραδειγματι τούτῳ βλέπομεν, ὅτι ἀναπλάττομεν σειρὰν παραστάσεων ἀφαιροῦντες μέλη τινὰ αὐτῆς. Τὴν τοιαύτην φαντασίαν καλοῦμεν **ἀφαιρετικὴν φαντασίαν**.

3. Ἄλλοτε πάλιν ἀναπλάττοντες σειρὰν παραστάσεων μέλη μὲν τιν' αὐτῆς προσθέτομεν, ἄλλα δ' ἀφαιροῦμεν. Τοῦτο συμβαίνει ἰδίᾳ ἐν τοῖς παραμυθίοις καὶ ταῖς μυθολογικαῖς μορφαῖς, ταῖς πλασθεῖσαις κατὰ τὴν παιδικὴν ἡλικίαν τοῦ τε Ἑλληνικοῦ καὶ τῶν ἄλλων ἐθνῶν, τοῖς Κενταύροις, π. χ. τῇ Χιμαιρᾷ τῇ Σφιγγὶ κλπ. Τὴν φαντασίαν ταύτην καλοῦμεν **συνδυαστικὴν φαντασίαν**.

Ὅπως λοιπὸν ἔχομεν τρία τῆς μνήμης εἶδη, οὕτως εὐρίσκομεν καὶ τριῶν εἰδῶν φαντασίαν, τὴν **προσθετικὴν**, τὴν **ἀφαιρετικὴν** καὶ τὴν **συνδυαστικὴν**.

Ἐν τῇ προσθετικῇ καὶ τῇ συνδυαστικῇ φαντασίᾳ ἀναπλάττοντες σειρὰν παραστάσεων προσθέτομεν καὶ νέα μέλη. Ἐξεταστέον νῦν ποῦ τὰ νέα ταῦτα μέλη, εὐρίσκονται, δημιουργοῦνται δηλ. ἐξ ἀρχῆς ὑπὸ τῆς φαντασίας ἢ εὐρίσκονται ἐν τῇ συνειδήσει, ἀπλῶς δὲ κατ' ἄλλον ἢ ἐκεῖ τρόπον συνδυάζονται ὑπὸ τῆς φαντασίας; Περὶ τοῦτου θὰ διδάξῃ ἡμᾶς ἡ ἐξῆς ἔρευνα.

Ἐὰν παρατηρήσωμεν ἀκριβέστερον τὸ ἐκάστοτε προστιθέμενον, θὰ ἴδωμεν, ὅτι τοῦτο δὲν εἶναι ἀπολύτως νέον. Καὶ ἐγὼ πρὸ τοῦ ταξιδίου μου εἶδον ὄρη καὶ ἀβύσσους καὶ ὁ ποιητὴς τῶν παραμυθίων, ὅστις ἐμφανίζει ἡμῖν δένδρα καὶ ζῶα διαλεγόμενα, σκεπτόμενα, δρώντα, εἶδεν ἀνθρώπους ἔχοντας τὰς ιδιότητες ταύτας καὶ ὁ πρῶτος φαντασθεὶς τὴν χιμαιραν εἶχεν ἴδει πρότερον λέοντα, αἶγα, δράκοντα καὶ εἶχεν ἀποκτήσει τὰς ἐξ αὐτῶν παραστάσεις. Εὐρίσκονται ἄρα ἤδη ἐν τῇ συνειδήσει ἡμῶν τὰ πρῶτα στοιχεῖα, ἅτινα παραλαμβάνουσα ἐκεῖθεν ἡ φαντασία συνδυάζει καταλλήλως κατ' ἄλλον τρόπον καὶ ἐμφανίζει ἡμῖν προέοντα **νέα μόνον κατὰ τὴν μορφήν. οὐχὶ δὲ καὶ κατὰ τὴν ὕλην**. Δυνάμεθα νὰ παραβάλωμεν τὴν φαντασίαν πρὸς τὸν ξυλογισμόν, ὅστις ἔχει ἐν τῇ ἀποτήκῃ αὐτοῦ διάφορα ξόλα, παραλαμβάνων δὲ ταῦτα καὶ καταλλήλως ἐπεξεργαζόμενος καὶ συνδυάζων κατασκευάζει ἐκ τοῦ τοιοῦτου ἢ τοιοῦτου συνδυασμοῦ πολλὰ καὶ ποικίλα ἐπιπλα, χωρὶς νὰ δύναιτο αὐτὸ τὸ ξόλον νὰ κατασκευάσῃ.

Διὰ τοῦτο λοιπὸν δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν ὅτι ἡ φαντασία, ὅσον μὲν ἀφορᾷ τὴν ὕλην, εἶναι δεδεσμευμένη ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν μορφήν, τὸ εἶδος εἶναι ἐλευθέρᾳ.

β' Σπουδαιότης τῆς φαντασίας.

Ἀνωτέρω τοῦ λόγου ὄντος περὶ μνήμης, ἐτονίσαμεν τὴν σπουδαιότητα αὐτῆς εἰπόντες, ὅτι ἡ μνήμη εἶναι ἡ βᾶσις καὶ ὁ θεμέλιος λίθος τῆς προόδου τοῦ τε ἀτόμου καὶ τῆς κοινωνίας. Ἡ δύναμις δ' ὅμως τῆς μνήμης θὰ ἦτο πολὺ μικρά, ἐὰν μὴ προσετίθετο εἰς ταύτην καὶ ἡ ἰκανότης τῆς κατὰ πολλοὺς καὶ ποικίλους συνδυασμοὺς ἀναπλάσεως καὶ συνδέσεως τοῦ ἐν τῇ συνειδήσει εὑρισκομένου θησαυροῦ τῶν παραστάσεων. Ὅσον πλουσία καὶ ἂν ᾖ ἡ ἀποθήκη τοῦ τεχνίτου, οὗτος οὐδὲν κατορθοί, ἐὰν μὴ ἔχῃ τὴν εἰδικότητα τῆς καταλλήλου ἐπεξεργασίας, τοῦ καταλλήλου συνδυασμοῦ τοῦ ὅλικου τούτου. Διὰ λεπτομερεστέρας τοῦ πράγματος ἐξετάσεως δυνάμεθα νὰ διαγνώσωμεν τελειότερον τὴν σπουδαιότητα ταύτην τῆς φαντασίας.

1. **Ἐν τῷ σχολεῖῳ** οὐδέποτε θὰ ἠδύνατο ὁ παῖς νὰ κησῆται σαφεῖς ἐποπτείας τῶν ἀντικειμένων καὶ γεγονότων, ἅτινα δὲν ὑποπίπτουσιν εἰς τὴν κατ' αἴσθησιν ἀντίληψιν αὐτοῦ, ἐὰν μὴ ἠδύνατο νὰ χρησιμοποιῆ καὶ συνδυάξῃ καταλλήλως τὰς μερικὰς παραστάσεις τῶν ἐν τῇ συνειδήσει αὐτοῦ ἐποπτειῶν. Σύντομά τινα παραδείγματα θ' ἀποδείξωσι τοῦτο. Διδάσκωμεν περὶ ζῴου τινός ἢ φυτοῦ ξένης χώρας, ἔστω π. χ. περὶ κάστορος, καὶ λέγομεν, ὅτι ἕκαστος τῶν ποδῶν αὐτοῦ ἔχει πέντε δακτύλους ὅπως καὶ οἱ πόδες τοῦ κυνός, οἱ δάκτυλοι τῶν ὀπισθίων ποδῶν συνδέονται διὰ νηκτικῶν μεμβρανῶν, ὅπως οἱ τῆς νήσσης, καὶ ὅτι ἅπαντες οἱ πόδες ἔχουσιν ἰσχυροὺς ὄνυχας, ὅπως οἱ πόδες τοῦ τρόχου. Ὡτως ἀνακαλοῦνται εἰς τὴν συνειδήσιν τῶν παιδῶν αἱ μερικαὶ παραστάσεις, ἐξ ὧν ἀποτελοῦνται αἱ ἐποπτεῖαι κύνων, νήσσης, τρόχου, ἀς ἐκτίσαντο οὗτοι ἐκ τῆς κατ' αἴσθησιν ἀντίληψως καὶ καθίσταται σαφές τὸ διδασκόμενον ἀναλόγως πράττομεν καὶ ἐν τῇ Ἱστορίᾳ, τῇ Γεωγραφίᾳ, τῇ Ἀναγνώσει κλπ.

2. **Ἐν τῷ καθ' ἡμέραν βίῳ**, ἐὰν θελήσωμεν ἀκριβῶς νὰ ἐννοήσωμεν πᾶν ὅ,τι βλέπομεν καὶ ἀκούομεν, πρέπει νὰ ζητήσωμεν τὴν βοήθειαν τῆς φαντασίας. Ἄς ὑποθέσωμεν ὅτι διηγήται τις ἡμῖν ἢ ἀναγινώσκομεν περὶ μιᾶς συμπλοκῆς, περὶ φόνου, μάχης, τρικυμίας κλπ. Εἶναι ἀπολύτως ἀδύνατον νὰ ἐννοήσωμεν ταῦτα, ἐὰν μὴ ἀνακαλέσωμεν εἰς τὴν συνειδήσιν ἡμῶν τὰς μερικὰς

παραστάσεις τῶν ἐποπειῶν, ἃς ἔχομεν ἤδη, καὶ συνδυάζομεν ταύτας καταλλήλως. Τοῦτο δὲ κατορθοῦται πολλάκις τόσον τελείως καὶ αἰ ἐντεῦθεν προερχόμενα φανταστικά εἰκόνες εἶναι τόσον σαφείς, ὥστε πολλάκις νομίζομεν, ὅτι ἡμεῖς διὰ τῶν ἰδίων αἰσθήσεων τὰ πράγματα ταῦτα ἀντελήφθημεν. Βεβαίως εἰς τοῦτο συντείνει πλεῖστον ὁ τρόπος καθ' ὃν τὰ γεγονότα ἐκτίθενται, οὐχ' ἦρτον μερίστην σημασίαν κέκτηται διὰ τὸ προκείμενον ζήτημα καὶ ἡ τελειότης μεθ' ἧς ἡ φαντασία τοῦ ἀναγνώστου ἢ ἀκροατοῦ χρησιμοποιοῖ καὶ συνδυάζει τὰς ἐν τῇ συνειδήσει αὐτοῦ παραστάσεις.

β. Ἐν ταῖς ἐπιστήμας ἡ φαντασία εἶναι πολλῶ σπουδαιότερα ἢ ὅσον ὁ κόσμος συνήθως νομίζει. Ἡ μελέτη τῆς Ἱστορίας καὶ τῶν συναφῶν ταύτῃ ἐπιστημῶν, ἀπαιτεῖ ὅπως ἐπιτύχῃ τὴν συνεργίαν τῆς φαντασίας. Ὁ ἱστορικός πρέπει νὰ προσπαθῆσῃ, ὅπως ἐκ τῶν εἰς τὴν διάθεσιν του πηγῶν σχηματίσῃ σαφῆ εἰκόνα τῶν παρωχημένων ἐποχῶν, διότι ἄλλως ἡ γνώσις αὐτοῦ παραμένει ἄψυχος καὶ νεκρά, τοῦτο δ' ὅμως θὰ κατορθωθῇ διὰ τῆς φαντασίας. Ὁ ἀσχολούμενος ἐτι περὶ τὰς Φυσικὰς ἐπιστήμας, αἷτινες ὡς θετικά ἐπιστήματι φαίνονται οὐδενὸς ἄλλου ἢ τῆς παρατηρήσεως χρήζουσαι, δεῖται καὶ τῆς συνεργίας τῆς φαντασίας. Αὕτη ἡ διάταξις σειρὰς πειραμάτων, ἧτις ἔχει σκοπὸν νὰ ἐξακριβώσῃ ὀρισμένα ζητήματα καὶ νὰ λύσῃ ἀπορίας, ἀπαιτεῖ πρὸ παντὸς ἄλλου νὰ ἔχομεν ἐν νῷ σαφῆ εἰκόνα καὶ τῶν διὰ τὰ πειράματα μηχανημάτων καὶ τῶν πιθανῶν ἀποτελεσμάτων, ὅπερ ἀδύνατον ἄνευ τῆς φαντασίας. Δυνάμεθα δ' ἐν γενεῖ νὰ εἴπωμεν, ὅτι πᾶσαι αἱ ἐπιστημονικαὶ ἀνακαλύψεις, ἐφ' ὅσον αὐταὶ δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα συμπτώσεως ἀπλῆς ὑπῆρχον ἤδη ἐν ταῖς γενικαῖς γραμμαῖς ἐν τῇ φαντασίᾳ τῶν εφευρετῶν πρὸ τῆς λογικῆς συστηματοποίησεως καὶ δικαιολογίας αὐτῶν. Διηγούνται, ὅτι ὁ μέγας Ἄγγλος φυσικός Νεύτων ἐκ τῆς πτώσεως μήλου ἀνεκάλυψε τὸν σπουδαιότατον νόμον τῆς ἑλξεως τῶν σωμάτων. Ἐὰν τοῦτο εἶναι ἀληθές, πρέπει νὰ θαυμάσωμεν πλὴν ἄλλων καὶ τὴν πλουσίαν τοῦ ἀνδρός φαντασίαν. Εὐθὺς ὡς εἶδεν ὁ Νεύτων τὸ μήλον νὰ πίπτῃ ἐπὶ τῆς γῆς, διέγνω τὴν ὁμοιότητα, ἧτις ὑπάρχει μεταξὺ τοῦ φαινομένου τούτου καὶ τῆς ἑλξεως πάντων τῶν ἐν τῷ ἡλιακῷ ἡμῶν συστήματι εὐρισκομένων πλανητῶν ὑπὸ τοῦ ἡλίου, πάραυτὰ δὲ θὰ ἐσχηματίσθῃ ἐν αὐτῷ διὰ τῆς φαντασίας τοιαύτη εἰκὼν

τοῦ ἡλιακοῦ ἡμῶν συστήματος. ἦν οὐδεὶς πρὸ αὐτοῦ ἐκτῆρατο, μόνον δὲ μετὰ τοῦτο προσέβη οὗτος καὶ εἰς τὴν λογικὴν δικαιο-
λογίαν τῆς παρατηρηθείσης ἀληθείας.

4. Ἀδιαφιλονίκητος προσέτι εἶναι ἡ σημασία καὶ ἡ σπουδαιό-
της τῆς φαντασίας ἐν τῇ τέχνῃ. Ὁ Φειδίας π. γ. οὐδέποτε εἶδεν
ἄνθρωπον, ὅστις ἦτο ἀκριβῶς τοιοῦτος, οἷον ἀπεικόνισε τὸν ἐν
Ὀλυμπίᾳ Δία, οὐδ' ὁ Πραξιτέλης γυναῖκα κατὰ πάντα ὁμοίαν τῇ
Κνιδίᾳ κληθείσῃ Ἀφροδίτῃ ἢ ἔφηβον ὅμοιον τελείως τῷ ἐν
Ὀλυμπίᾳ εὑρεθέντι ἀγάλματι τοῦ Ἑρμοῦ. Ἀλλ' ἀμφότεροι ἔλα-
βον πάντως ἐκ τῶν ἀνδρῶν, γυναικῶν, νέων, οὓς καθ' ἑκάστην
ἔβλεπον ἐν καταλλήλῃ συνδυασμῷ τὰ μερικὰ στοιχεῖα, ἅτινα ἐνό-
μιζον καταλλήλοτατα διὰ τὴν *ιδέαν*, ἣν ἤθελον νᾶποτυπώσωσι,
καὶ τοῦτο κατώρθωσαν διὰ τῆς *συνδυαστικῆς φαντασίας*.

Ἡ Διὰ τῆς φαντασίας τέλος τὸ μὲν ἀπαλλαττόμεθα τῶν καθ'
ἑκάστην λυπῶν πλάττοντες εἰκόνας περὶ ὀλιγωτέρου μέλλοντος
καὶ οὕτω παραθαρρυνόμενοι ἐν τῷ ἀγῶνι τοῦ βίου καὶ ὡς ἄτομα
καὶ ὡς ἔθνος, τὸ δὲ προφυλαττόμεθα πολλῶν κινδύνων, οὓς ἐκ
μερικῶν τινῶν φαινομένων (νεφῶν π. γ. τρικυμίας, ρεύματος,
ἀέρος κλπ.) προμαντεύομεν καὶ πειρώμεθα διὰ διαφόρων μέσων
νᾶποφύγωμεν.

Ἐκ πάντων τῶν ἀνωτέρω βλέπομεν τίνα σημασίαν κέκτηται ἡ
φαντασία διεπομένη ὑπὸ τοῦ ὀρθοῦ λόγου, διὰ τὸν βίον καὶ τὴν
ἀνάπτυξιν καὶ πρόοδον ἐν γένει τῶν ἀνθρώπων. Ἐὰν δὲ θελήσω-
μεν νᾶ ἐξετάσωμεν ἀκριβέστερον τὸ ἀνωτέρω καὶ νᾶ εἴπωμεν δι'
ὀλίγων τὸ συμπέρασμα, εἰς ὃ ἤγαγεν ἡμᾶς ἡ ἔρευνα αὕτη, θά
καταλήξωμεν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ *φαντασία ἔχει μεγίστην
σπουδαιότητα διὰ τὰς πνευματικὰς ἐποπτείας ἐν γένει, ἐν ᾗ
ἡ μνήμη διὰ τὰς αἰσθητάς.*

§ 14. Πρόσληψις ἢ ἀφομοίωσις.

Ποιοῦμενοι λόγον περὶ ἀναπλάσεως τῶν παραστάσεων εἴπομεν
ὅτι αἱ τὸ πρῶτον εἰς τὴν συνείδησιν ἡμῶν ἐρχόμεναι παραστάσεις,
ἐπαναφέρουσιν εἰς αὐτὴν ἄλλας προγενεστέρας, πρὸς ἃς εὐρίσκον-
ται εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ἢ ἐξωτερικὴν σχέσιν. Αἱ ἀναπλαττόμεναι
δ' ὅμως παλαιότεραι παραστάσεις δὲν μένουσιν, οὕτως εἰπεῖν ἀπα-
θεῖς καὶ ἄργοι πρὸς τὰς νέας, ἀλλὰ προσλαμβάνουσαι ταύτας

ἀφομοιοῦσι πρὸς ἑαυτάς. Τὴν ψυχικὴν ταύτην ἐνέργειαν, καθ' ἣν παραστάσεις τινὲς ἀφομοιοῦσι πρὸς ἑαυτάς ἄλλας, καλοῦμεν **προσλήψιν ἢ ἀφομοίωσιν** καὶ τὰς μὲν τὴν ἀφομοίωσιν ἐνεργούσας παραστάσεις καλοῦμεν **προσλαμβανούσας ἢ ἀφομοιούσας**, τὰς δὲ τὴν ἀφομοίωσιν πασχούσας **προσλαμβανομένας ἢ ἀφομοιούμενας** παραστάσεις. Τῆς προσλήψεως διακρίνομεν πέντε εἴδη:

1. **Τὴν ταυτίζουσαν**, ὅταν ἀντικείμενόν τι ἀναγνωρίζωμεν ὡς τὸ αὐτὸ πρὸς ἐκεῖνο, ὅπερ πρότερον ἀντελήφθημεν. Ἀκούω π. χ. ἀνθρώπου τινὸς ἄδοντος· ἡ παράστασις τῆς φωνῆς αὐτοῦ εἰσερχομένης εἰς τὴν συνείδησίν μου ἀναπλάττει τὴν αὐτὴν παράστασιν, ἣν πρότερόν ποτε ἐκτησάμην, ταυτίζεται μετ' αὐτῆς καὶ οὕτως ἐγὼ ἀναγνωρίζω ὅτι ἡ φωνὴ αὕτη εἶναι τοῦ φίλου μου Α.

2. **Τὴν ὑπάγουσαν**, ὅταν ἀντικείμενόν τι ὑπάγωμεν ὑφ' ὀρισμένον γενικόν. Οὕτω π. χ. βλέπων πτηνόν, ἔχον μεταξὺ τῶν δακτύλων νηκτικὰς μεμβράνας, λέγω ὅτι τὸ πτηνὸν τοῦτο εἶναι νηκτικόν, βλέπων κρανίον ζῴου τινός, κατανοῶ ὅτι τὸ ζῶον εἰς ὃ τὸ κρανίον τοῦτο ἀνήκει, εἶναι σαρκοφάγον ἐκ τῆς κατασκευῆς τῶν ὀδόντων.

3) **Τὴν αἰτιολογοῦσαν**, ὅταν ἐκ τῆς αἰτίας εὐρίσκωμεν τὸ ἀποτελεσμα καὶ ἐκ τοῦ ἀποτελέσματος τὴν αἰτίαν. Συναντῶν καθ' ὁδὸν ἀνθρωπὸν πενηθοροῦντα, ἀμέσως ἐννοῶ ὅτι συγγενῆς τις τοῦ ἀπέθανε, βλέπων φίλον μου ὠχρὸν καὶ καχεκτικὸν ἐννοῶ, ὅτι πρὸ ὀλίγου ἦτο ἀσθενής.

4) **Τὴν συμπληροῦσαν**, καθ' ἣν τὴν νῦν ἀντίληψιν συμπληροῦμεν διὰ παλαιῶν παραστάσεων. Βλέπω π. χ. μακρόθεν πλοῖον ἐρχόμενον, χωρὶς νὰ δύναμαι νὰντιληφθῶ τί πλοῖον εἶναι, ἐξ ὀλίγων δ' ὅμως παρατηρήσεων, τοῦ σχήματος π. χ. λευκῆς γραμμῆς περιθεούσης τὸ σκάφος αὐτοῦ, τούτου ἢ ἐκείνου τοῦ χρώματος, ἐννοῶ ποῖον εἶναι τὸ ἀτμόπλοιον τοῦτο συμπληρῶν διὰ τῶν παραστάσεων, ἃς ἔχω ἐκ προτέρας τοῦ ἀτμοπλοίου τούτου ἀντιλήψεως, τὴν νῦν ἀντίληψιν.

5. **Τὴν διορθοῦσαν**, καθ' ἣν τὴν νῦν ἀντίληψιν διορθοῦμεν διὰ παλαιῶν παραστάσεων· ἰστάμενος ἐπὶ λόφου παρατηρῶ πέριξ τὸν ὀρίζοντα· ἐκεῖ φαίνεται ὅτι ὁ οὐρανὸς ἄπτεται τῶν ὀρέων τῶν θαλασσῶν κλπ. ἐγὼ δ' ὅμως παρὰ τὴν ἀντίληψιν ταύτην εἶμαι

βέβαιος, ὅτι τὸ πρᾶγμα δὲν ἔχει οὕτω, διότι ἄλλοτε μεταβάς εἰς ἕν τῶν σημείων τούτων εἶδον ὅτι αὐθόλως τοῦτο εἶναι ἀληθές.

Ἐάν ἀκριδέστερον ἐξετάσωμεν τ' ἀνωτέρω παραδείγματα, θά ἴδωμεν ὅτι εἰς πάντα ταῦτα ἡ ἀφομοίωσις ἐγένετο διὰ τούτου, ὅτι ἐν τῇ συνειδήσει ἡμῶν ὑπάρχον παραστάσεις συγγενεῖς πρὸς ταύτας, ἃς νῦν κτώμεθα. Ἐάν τοιαῦτα παραστάσεις μὴ ὑπάρχον, ἡ ἀφομοίωσις θά ἦτο ἀδύνατος. Συμπέρασμα τούτου εἶναι ὅτι, ὅπως ἐπιτύχη ἡ ἀφομοίωσις, πρέπει νὰ ὑπάρχωσιν ἐν τῇ συνειδήσει ἡμῶν συγγενεῖς πρὸς τὸ νέον παραστάσεις. Ὅσοι δὲ τελειότεραι καὶ σαφέστεραι εἶναι αὗται τοσοῦτον τελειότερα ἡ ἀφομοίωσις. Ὅπου μὴ ὑπάρχωσι τοιαῦτα συγγενεῖς παραστάσεις ἡ ἀφομοίωσις εἶναι ἀδύνατος.

Τὴν ἀρχὴν ταύτην ἔχοντες πρὸ ὀφθαλμῶν καὶ οἱ διδάσκαλοι φροντίζουσι πρὸ πάσης διδασκαλίας τοῦ νέου νὰ ἐπαναφέρωσιν εἰς τὴν συνειδήσιν τῶν μαθητῶν πάσας τὰς συγγενεῖς πρὸς τὸ νέον παραστάσεις.

Δὲν συμβαίνει ὅμως πάντοτε, αἱ παλαιότεραι παραστάσεις νὰ ἀφομοιωθῶσι τὰς νεωτέρας· ἐνίοτε παρατηρεῖται καὶ τὸ ἀντίθετον. Παις ὢν εἶχον ἀκούσει τὴν φράσιν ἀντλεῖν εἰς λίθον Δαναΐδων· ταύτην ἐνετύπωσα μὲν ἐμοί, δὲν ἠδυνάμην δ' ὅμως νὰ ἐννοήσω τὴν σημασίαν αὐτῆς· ὅτε μετὰ ταῦτ' ἀνέγνωσα τὰ κατὰ τὸν σχετικὸν μῦθον, κατενόησα διὰ τούτου τὴν προτέραν παράστασιν. Τὴν τοιαύτην ἀφομοίωσιν καλοῦμεν, ἅτε ἀφομοιούμενου τοῦ ἐν ἡμῖν ὄντος, **ἐσωτερικὴν** ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν προτέραν, ἣν **ἐξωτερικὴν** ὀνομάζομεν, ἅτε ἀφομοιούμενου τοῦ νῦν ἐξῴθεν προσερχομένου.

Μετὰ τ' ἀνωτέρω δυνάμεθα νῦν νὰ δώσωμεν καὶ τὸν ὅρισμόν τῆς ἀφομοιώσεως. **Ἀφομοίωσις εἶναι ἡ διὰ τοῦ νῦν προσοικειώσις τοῦ ἀγνώστου.** Γίνεται δ' ἄλλοτε μὲν ἀφ' ἐαυτῆς ἀνευ ἡμετέρου κόπου καὶ δαπάνης χρόνου, ὅποτε καλοῦμεν αὐτὴν **παθητικὴν**, ἄλλοτε δ' ὅμως μετὰ κόπου καὶ δαπάνης χρόνου, ὅτε καλοῦμεν αὐτὴν **ἐνεργητικὴν**. Μαθητῆς τις π. χ. βλέπων πρότασιν διὰ τοῦ ὅπως εἰσαγομένην δὲν δύναται ἀμέσως νὰ εἰπῇ τί πρότασις εἶναι, ἀλλ' ἔχει ἀνάγκην νὰ ἐξετάσῃ πῶς αὕτη ἐκφέρεται καὶ πόθεν ἐξαρτάται διὰ νὰ δώσῃ τὴν ὀρθὴν ἀπάντησιν.

§ 15. Προσοχή.

1. Κάθημαι ἐν τῷ δωματίῳ μου καὶ μελετῶ τὸ μάθημα τῆς Ἱστορίας. Αἴφνης ἀκούω πυροβολισμοῦ τινός. Τί συμβαίνει τότε; Πάραυτα αἰ ἐν τῇ συνειδήσει μου εὐρισκόμεναι παραστάσεις ἐπισκοτιζονται, καταλαμβάνει δ' αὐτὴν ἡ τοῦ πυροβολισμοῦ, εἰς ἣν ἀσχολοῦμαι σκεπτόμενός ἐπὶ πολὺ τὰ κατ' αὐτόν· ἄλλως δύναμαι νὰ εἶπω, ὅτι ἡ προσοχή μου ἅπατα στρέφεται εἰς τὸν πυροβολισμὸν ἀποσπωμένη τῆς Ἱστορίας. Ὅμοιον συμβαίνει καὶ εἰς πάντα ἄλλην ἰσχυρὰν κατ' αἰσθησίν ἐντύπωσιν, ὅταν κεντήσῃ π. χ. τὴν χεῖρα ἡμῶν μέλισσά τις, αἰσθανθῶμεν τὴν ὀσμὴν καιομένου ὑφάσματος, ἀκούσωμεν αἰσθῶν ἁδόντων τὸν ἐθνικὸν ὕμνον κλπ., ἡ προσοχή ἡμῶν ἀποσπωμένη τοῦ θέματος, περὶ ὃ τέως ἡσχολεῖτο, στρέφεται ἅπασα πρὸς τὴν ἰσχυρὰν ταύτην κατ' αἰσθησίν ἐντύπωσιν.

2. Περιπατῶ εἰς τὴν φαληρικὴν ἀκτὴν μετὰ φίλου μου συζητῶν περὶ φλέγοντός τινος ζητήματος· αἴφνης διέρχεται πρὸ ἐμοῦ Κινέζος φέρων τὴν ἰδιόρρυθμον τῆς Σινικῆς στολήν, ἀμέσως λησμονῶ τὸ θέμα, περὶ οὗ τέως ἐγένετο λόγος, αἰ δὲ σχετικαὶ παραστάσεις τελείως ἐξαφανίζονται, καταλαμβάνουσιν τὴν ἄρχουσιν ἐν τῇ συνειδήσει θέσιν τῶν σχετιζομένων πρὸς τὴν νέαν ἀντίληψιν. Ἐνταῦθα τὸ προσελκύσαν τὴν προσοχήν μου εἶναι τὸ νέον.

3. Καθ' ὃν χρόνον παραδίδει ὁ διδάσκαλος μαθηματικά, κυριαρχοῦσιν ἐν τῇ ἐμῇ συνειδήσει αἰ πρὸς τὸ διδασκόμενον σχετικαὶ παραστάσεις, πάσης ἄλλης ἐπισκοτιζομένης. Ἀπροσδοκίτως ὅμως ἀκούω συμμαθητοῦ ἁδόντος σιγαλῇ τῇ φωνῇ γνωστὸν μου ἄσμα· ἡ ἀπροσδόκητος αὕτη ἐντύπωσις ἀπομακρύνει τῆς συνειδήσεώς μου πάσας τὰς τέως ἐν αὐτῇ κυριαρχούσας παραστάσεις, καταλαμβάνει δ' αὕτη τὴν θέσιν ἐκείνων. Τὸ ἐνταῦθα προκαλέσαν τὴν προσοχήν εἶναι ἡ ἀπροσδόκητος ἐντύπωσις.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐξάγομεν τὰ ἑξῆς δύο συμπεράσματα :

α') Ὅτι ἡ προσοχή διεγείρεται ὑπὸ ἰσχυρῶν κατ' αἰσθησίν, νέων καὶ ἀπροσδοκίτων ἐντυπώσεων.

β') Ὅτι προσοχή καλεῖται ἡ κατεύθυνσις τῆς συνειδήσεως εἰς ὠρισμένην παράστασιν ἢ ὁμάδα παραστάσεων.

Τὴν προσοχήν ταύτην, ἣτις γεννᾶται ἐξ ἰσχυρῶν κατ' αἰσθησίν

νέων καὶ ἀπροσδοκῆτων ἐντυπώσεων καλοῦμεν **ἀρχικὴν προσοχὴν**, διότι εἶναι ἡ πρώτη παρὰ τοῖς παισὶν ἐμφανιζομένη. Παρὰ ταύτην δ' ὅμως τὴν προσοχὴν παρατηρεῖται καὶ ἑτέρα καθ' ἕτερον τρόπον γεννωμένη. Παρατηροῦμεν δηλ., ὅτι προσέχομεν κυρίως κατὰ τὴν ὥραν τοῦ μαθήματος, ἐν τινι διαλέξει κλπ., ὅταν γίνηται λόγος περὶ πραγμάτων, ἅτινα ἐν μέρει γνωρίζομεν, ὧν ἄρα ὑπάρχουσιν ἐν τῇ συνειδήσει ἡμῶν προσλαμβάνουσαι παραστάσεις. Προσέχω εἰς μίαν διάλεξιν, ἐν ἣ ἐκτίθεται γεγονός τι ἱστορικὸν ἀναφερόμενον εἰς τοῦτο ἢ ἐκείνο τὸ γνωστὸν μοι πρόσωπον, εἰς ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν γνωστὴν μου περίσδον τῆς Ἱστορίας, εἰς τοῦτον ἢ ἐκείνον τὸν γνωστὸν μοι τόπον. Ἐὰν ὅμως ἐν τῇ διαλέξει ταύτῃ γίνηται λόγος περὶ διαλέξεώς τινος τοῦ Ῥωμαϊκοῦ δικαίου ἢ περὶ τῆς προσλεύσεως καὶ ἀναπτύξεως τοῦτου ἢ ἐκείνου τοῦ μικροβίου ἢ περὶ τινος φαινομένου ἐν τῇ γλώσση τῶν ἀρχαίων Ἰνδῶν δὲν δύναμαι νὰ προσέξω ἢ τὸ πολὺ θὰ κατορθώσω τοῦτο μετὰ πολλοῦ κόπου. Τὴν προσοχὴν ταύτην, ἣτις γεννᾶται τῇ βοήθειᾳ τῶν ἐν τῇ συνειδήσει εὕρισκομένων προσλαμβάνουσῶν παραστάσεων, καλοῦμεν **ἀφομοιοῦσαν ἢ πνευματικὴν προσοχὴν**.

Τὴν προσοχὴν, ἣτις γεννᾶται κατὰ τινὰ τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων τρόπων, οὕτως εἶπειν, ἀφ' ἑαυτῆς, ἄνευ ἐσκεμμένης ἐνεργείας ἡμῶν καλοῦμεν **ἀκουσίαν** προσοχὴν· πολλάκις δ' ὅμως προσέχομεν εἰς τι, χωρὶς νὰ ὑπάρχη οὐδεὶς τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων ὄρων, ἀλλὰ διότι ἡμεῖς ἐπιβαλλόμεθα εἰς ἡμᾶς αὐτοὺς δι' οἰονδήποτε λόγον, πρὸς ἀπόκτησιν π. χ. βαθμοῦ, πρὸς ἀποφυγὴν ἐπιπλήξεως, τιμωρίας κλπ. Τὴν προσοχὴν ταύτην καλοῦμεν **ἐκουσίαν** προσοχὴν.

Ἡ προσοχὴ ἐν γένει συνοδεύεται ὑπὸ κινήσεων, αἵτινες σκοπὸν ἔχουσι νὰ ὀξύνωσι τὴν αἴσθησιν, ἥς ἐκάστοτε ἔχομεν ἀνάγκην, ἢ νὰ ἀπομακρύνωσι τὰ διὰ τὴν ἀκριβεστέραν καὶ τελειοτέραν προσοχὴν ἐνοχλοῦντα ἡμᾶς. Ὅταν π. χ. θέλωμεν νὰ προσέξωμέν που διὰ τῶν ὀφθαλμῶν, παρατηροῦμεν ἀσκαρδαμυκτὶ τὸ ἀντικείμενον, καὶ ὅταν θέλωμεν τελειότερον νὰ κούσωμεν, κινῶμεν καταλήλως τὴν κεφαλὴν. Αἱ κινήσεις αὗται μετὰ τινὰ χρόνον ἐπιφέρουσι καταπόνησιν τοῦ ἐκάστοτε χρησιμοποιουμένου αἰσθητηρίου ὄργανου.

§ 16. Τὸ διαφέρον.

α) Φύσις τοῦ διαφέροντος.

Συγγενές τῇ προσοχῇ εἶναι τὸ διαφέρον καὶ μάλιστα οὕτω συγγενές, ὥστε ὑπὸ τοῦ πολλοῦ κόσμου συγγέεται ταύτῃ ἐν τοῖς ἐπομένοις θὰ ἴδωμεν κατὰ τι τὸ διαφέρον καὶ ἡ προσοχῇ διακρίνονται ἀλλήλων κατ' ἀκολουθίαν δὲ καὶ τί καλεῖται διαφέρον.

Ἐάν ποῖς τις κατὰ τὴν ὥραν τοῦ μαθήματος τῆς Ἱστορίας εἶναι προσηλωμένος ὅλως εἰς ταύτην εὐρισκομένων ἐν τῇ συνειδήσει αὐτοῦ μόνον τῶν σχετικῶν πρὸς τὸ μάθημα τοῦτο παραστάσεων, λέγομεν ὅτι ἔχει προσοχὴν. Πολλάκις δ' ὁμῶς παρατηρεῖται, ὅτι μαθητὴς τις δὲν περιορίζεται μόνον εἰς τὸ νὰ προσέχη κατὰ τὴν ὥραν τοῦ μαθήματος τῆς Ἱστορίας εἰς ταύτην, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὸ πέρασ αὐτοῦ παραμένουσι κυριαρχοῦσαι ἐν τῇ συνειδήσει του αἱ σχετικαὶ παραστάσεις· διαρκῶς σκέπτεται τοὺς ἥρωας καὶ τὰς πράξεις, περὶ ὧν ἤκουσε νὰ γίνηται λόγος, ἀσχολεῖται περὶ αὐτοῦς, ζητεῖ νὰ εὑρῇ ἐκτενέστερα ἱστορικὰ βιβλία, λεπτομερέστερον ἐκτεθειμένα τὰ πράγματα, ἅτινα μελετᾷ, πολλάκις μάλιστα καὶ ἐπισκέπτεται τοὺς τόπους, ἐν οἷς τὰ γεγονότα ἐξετυλίχθησαν. Περὶ τοῦ μαθητοῦ τούτου λέγομεν ὅτι ἔχει **διαφέρον διὰ τὴν Ἱστορίαν**. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον θὰ εἴπωμεν περὶ τινος, ὅτι ἔχει διαφέρον διὰ τὴν Φυσιολογίαν, τὴν Ἰχθυογραφίαν κλπ. ὅταν δὲν ἀσχολῆται περὶ τὰ σχετικὰ πράγματα μόνον κατὰ τὴν ὥραν τοῦ μαθήματος, ἀλλὰ καὶ μετὰ ταῦτα καταρτίζων π. γ. συλλογὰς φύλλων, ἐντόμων κλπ. ἢ ἰχθυογραφῶν οὐχὶ μόνον τὸ ὑπὸ τοῦ διδασκάλου ὀρισθέν, ἀλλὰ καὶ ἄλλα ὅσον τὸ δυνατόν περισσότερα.

Κατὰ ταῦτα ἐν μὲν τῇ προσοχῇ παράστασις τις ἢ ὁμάς παραστάσεων κυριαρχεῖ ἐπὶ ὀρισμένον βραχὺν χρόνον τῆς συνειδήσεως, ἐν δὲ τῇ διαφέροντι ἢ κυριαρχία αὕτη εἶναι διαρκής. Δυνάμεθ' ἄρα συντόμως νὰ εἴπωμεν, ὅτι διαφέρον εἶναι **διαρκῆς προσοχή**.

β) Ὅροι ἀπαιτούμενοι ὅπως γεννηθῇ τὸ διαφέρον.

Διὰ νὰ γεννηθῇ διαφέρον, ἀπαιτεῖται εἰς τῶν ἐπομένων ὄρων.

α') **Ἡ εὐκολία τῆς ἀφομοιώσεως.** Ὅταν εὐχερῶς προσλαμβάνονται αἱ νέα παραστάσεις ὑπὸ τῶν ἐν τῇ συνειδήσει συγ-

γενῶν αὐταῖς, ἀπολαύομεν εὐχαριστήσεως τινος. Ἡ εὐχαριστήσις αὕτη διεγείρει τὴν ἐπιθυμίαν νάσχοληθῶμεν, ἐκ νέου περὶ τὰς αὐτὰς παραστάσεις ὅπως ἀπολαύσωμεν καὶ πάλιν τῆς αὐτῆς εὐαρεσκείας, ὅταν παρουσιασθῇ ἡ ἐπιθυμία αὕτη, λέγομεν ὅτι ἔχομεν διαφέρον. Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται· διατί, ἐν ᾧ φοιτῶντες εἰς μίαν τάξιν δὲν ἔχομεν διαφέρον εἰς τὰ μαθηματικά π. χ. ἐρχόμενοι εἰς ἄλλην, ἐν ἣ ἕτερος καθηγητὴς τὸ αὐτὸ μάθημα διδάσκει κτώμεθα διαφέρον διὰ ταῦτα· ὁ πρῶτος ἐδίδασκε χωρὶς νὰ λαμβάνῃ πρὸ ὀφθαλμῶν τὰς ἐν ἡμῖν συγγενεῖς πρὸς τὸ νέον παραστάσεις, ἐνῶ ὁ δευτέρος γνωρίζων τὴν σημασίαν καὶ σπουδαιότητα τῶν προσλαμβάνουσῶν παραστάσεων, ἐπιμελῶς ἀνεζήτησε καὶ καταλλήλως ἐχρησιμοποίησε ταύτας. Ἐντεῦθεν ὡσαύτως ἐννοοῦμεν διατί, ἐν ᾧ τὸ αὐτὸ ἀντικείμενον βλέπουν πολλοὶ ἄνθρωποι παρ' ἑκάστη τούτων, ἄλλο τοῦ ἀντικειμένου μέρος προκαλεῖ τὴν προσοχὴν καὶ τὸ διαφέρον ἀναλόγως τῶν προσλαμβάνουσῶν παραστάσεων, ὡς ἕκαστος κέκτηται. Προκειμένου π. χ. περὶ εἰκόνας, ἄλλο θὰ διαγείρῃ τὴν προσοχὴν καὶ τὸ διαφέρον τοῦ ζωγράφου, ἄλλο τὸ τοῦ ξυλουργοῦ, ἄλλο τὸ τῆς γυναικὸς κλπ.

β') **Φυσικὴ προδιάθεσις.** Δύο παῖδες κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον ἐπιδίδονται εἰς τὴν ἐκμάθησιν τῆς Ἱστογραφίας. Ὁ μὲν τούτων ταχέως προχωρεῖ καὶ μετ' ὀλίγον μέγα ἔχει διὰ ταύτην διαφέρον, ὁ δὲ πολὺ ὀλίγα κατορθοῖ καὶ διὰ τοῦτο οὐδὲν ἔχει διαφέρον· ἐνταῦθα τὸ διαφέρον δὲν ἔχει τὴν αἰτίαν εἰς τὸν διδάσκαλον, διότι ὁ αὐτὸς διδάσκαλος ἀμφοτέρους διδάσκει, οὐδ' εἰς τὴν εὐκολίαν τῆς ἀφομοιώσεως, διότι ἀμφοτέρων αἱ παραστάσεις αἱ πρὸς τὸ μάθημα τοῦτο σχετιζόμεναί αἱ αὐταὶ εἶναι. Πολλῷ μᾶλλον τὸ διαφέρον ἐνταῦθα γεννᾶται ἐκ τούτου, ὅτι ὁ ἕτερος τῶν παιδῶν φύσει ἔχει ὀξὺν ὀφθαλμόν, διὸ ἀντιλαμβάνεται τελείως τὰ ἐξεταζόμενα ἀντικείμενα, καὶ δεξιὰν χεῖρα, διὸ ἀναπαριστᾷ ταῦτα ἐπιτυχῶς. Διὰ τὴν ἐπιτυχίαν ταύτην εὐχαριστεῖται, διὸ καὶ περισσότερο ἀσχολεῖται εἰς τὴν Ἱστογραφίαν, ὅπως καὶ περισσότερο τῆς εὐχαριστήσεως ταύτης ἀπολαύῃ.

γ') **Συνείδησις τοῦ πλουτισμοῦ τῶν γνώσεων.** Ὅπως ὁ συλλογεὺς γραμματοσῆμων, βλέπων τὴν συλλογὴν του καθ' ἑκάστην πλουτιζομένην, κτάται διαφέρον δι' αὐτὴν καὶ ἐπιδιώκει τὴν αὐξήσειν αὐτῆς καὶ διὰ δαπάνης καὶ διὰ κόπου, οὕτω καὶ πᾶς

ἄλλος λαμβάνων συνειδήσιν τοῦ πλουτισμοῦ τῶν γνώσεών του διαφέρεται ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον δι' αὐτὰς καὶ προσπαθεῖ νὰ ἐπανέξῃ ταύτας.

Τὸ διαφέρον, ὅπερ γεννᾶται κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον, καλεῖται *ἄμμεσον*, διότι ἀναφέρεται εἰς τὰ πράγματα αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ καὶ οὐχὶ ὡς μέσον πρὸς ἐπιτυχίαν ἀποτέρον τινὸς σκοποῦ. Πολλὰκις δ' ὅμως τὸ πρᾶγμα δὲν ἔχει οὕτως· ὑπάρχει π. χ. μαθητῆς, ὅστις δεικνύει διαφέρον διὰ τὰ μαθηματικά, ἤτοι καὶ κατὰ τὴν ὄραν τοῦ μαθήματος καὶ μετὰ ταῦτα ἀσχολεῖται εἰς τὸ μάθημα τοῦτο, χωρὶς νὰ συντρέχη οὐδεὶς τῶν ἀνωτέρω ὄρων ἐπιδίδεται δ' ὅμως μετὰ περισσοτέρου ζήλου εἰς ταῦτα δι' ἀπώτερον τινα λόγον, ἢ ὅπως τύχη π. χ. καλοῦ βαθμοῦ ἢ διότι σκέπτεται ὅτι μετὰ ταῦτα θὰ καταταχθῇ εἰς τὴν σχολὴν τῶν Εὐελπίδων, τῶν Δοκίμων ἢ τὸ Πολυτεχνεῖον κλπ. Περὶ τοῦτου λέγομεν ὅτι ἔχει *ἔμμεσον* διαφέρον.

Τὰ δύο ταῦτα τοῦ διαφέροντος εἶδη ὑπομνησκουσιν ἡμᾶς τὰ δύο εἶδη τῆς προσοχῆς, περὶ ὧν ἐγένετο λόγος ἐν τῇ προηγουμένῳ κεφαλαιῷ, καὶ δι' τὸ μὲν *ἄμμεσον* διαφέρον τὴν *ἀκουσίαν* προσοχήν, τὸ δ' *ἔμμεσον* τὴν *ἐκούσιαν*. Δυνάμεθ' ἄρα νὰ εἴπωμεν, ὅτι τὸ μὲν *ἄμμεσον* διαφέρον εἶναι *διαρκῆς ἀκουσία προσοχή*, τὸ δ' *ἔμμεσον* *διαρκῆς ἐκούσια προσοχή*.

Ἦν τε προσοχή καὶ τὸ διαφέρον ἔχουσι μερίστην σημασίαν διὰ τὴν ἐν τῇ σχολείῳ ἐργασίαν· ἐὰν οἱ μαθηταὶ μὴ προσέχωσιν εἰς τὸ ἐκάστοτε διδασκόμενον, ὁ διδάσκαλος ματαιοπονεῖ, ἐὰν δὲ μὴ κατορθωθῇ νὰ διεγερθῇ τὸ διαφέρον διὰ τὰ διδασκόμενα μαθήματα, τὸ ἔργον τοῦ διδασκάλου εἶναι ἐλλιπές. Οὐδέποτε τὸ σχολεῖον δύναται νὰ παράσχη πάσας τὰς διὰ τὸν πρακτικὸν βίον ἀπαιτούμενας γνώσεις· παρέχει μόνον τὰ στοιχεῖα αὐτῶν, φροντίζει δὲ νὰ διεγείρῃ προσέτι τὸ διὰ τὰς γνώσεις ταύτας διαφέρον, ὅπως δι' ἀτομικῆς μετὰ ταῦτα ἐργασίας αὐτὰ πλουτίζωνται καὶ τελειοποιῶνται. Ἐὰν μὴ ἐπιτυχάνῃ τοῦτου, οὐδὲν κατορθοί, ἐὰν δ' ἐπιτυχάνῃ αὐτοῦ ἐπέτυχε τοῦ παντός.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

§ 17. Ἡ νόησις.

α') Τὸ νοεῖν ἐν γένει.

Εἶδομεν ἀνωτέρω, ὅτι τὰ αἰσθητήρια ἡμῶν ὄργανα συντελοῦσιν, ὅπως κτησώμεθα πληθὺν καὶ ποικιλίαν παραστάσεων αἱ περιστάσεις αὐταὶ εἰσέρχονται εἰς τὴν συνείδησιν οὐχὶ καθ' ὀρισμένον καὶ λογικῶς ἀκριβῶς διατεταγμένον τρόπον, ἀλλ' ἀτάκτως ὅλως, ἀναλόγως τῶν ἐκάστοτε εἰς τὰς αἰσθήσεις ἡμῶν ὑποπιπτόντων ἀντικειμένων. Ἐξέρχομαι π. χ. εἰς περίπατον καὶ νῶν μὲν συναντῶ ἀνθρώπους βαδίζοντας, περαιτέρω ποίμνιον, ἔπειτα δάσος, λίμνην, σιδηρόδρομον κλπ. Ἐκ πάντων τούτων κτώμαι παραστάσεις· αἱ παραστάσεις δ' ὅμως αὐταὶ οὐδεμίαν ἐσωτερικὴν σχέσιν ἔχουσι πρὸς ἀλλήλας· ὅπως μετὰ τούτους ἀνθρώπους συνήντησα τὸ ποίμνιον, κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἴδονάμην τὰ ἴδω ὄρος, θάλασσαν κτλ. Αἱ οὕτω δ' ὅμως ἀτάκτως εἰς τὴν συνείδησιν ἡμῶν εἰσερχόμεναι παραστάσεις δὲν εὐρίσκονται ἐν ταύτῃ συγκεχυμένα, ἀλλ' ὀλίγον κατ' ὀλίγον συνδέονται πρὸς ἀλλήλας καὶ κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν σχέσιν αὐτῶν, οὐχὶ δὲ μόνον κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν, ὅπως εἶναι συνδεδεμένα κατὰ τὸν χρόνον τῆς εἰς τὴν συνείδησιν εἰσόδου αὐτῶν· οὕτω δὲ συνδεόμεναι ἀποτελοῦσιν ἄλλα ψυχικὰ φαινόμενα πολυτιμώτατα διὰ τὸν πνευματικὸν βίον τοῦ ἀνθρώπου. Ταύτην τὴν κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν σχέσιν συσχέτισιν καὶ σύνδεσιν τῶν παραστάσεων καλοῦμεν **νόησιν**. Εὐκόλως δὲ θυνάμεθα νὰ ἐννοήσωμεν, ὅτι διὰ τὴν νόησιν μεγάλην σημασίαν ἔχει τὸ μὲν ἢ ἐν τῇ συνειδήσει **ὑπαρξίς τῶν παραστάσεων**, τὸ δ' ἢ **τελεῖα ἀνάπλασις αὐτῶν**. Μόνον ὅταν οἱ ὄροι οὗτοι ἐκπληρῶνται, εἶναι δυνατόν νὰ ἔχωμεν νόησιν. Ἡ τελεῖα δ' ὅμως ἀνάπλασις τῶν διὰ τὴν νόησιν ἀπαιτούμενων παραστάσεων κατορθοῦται μόνον, ὅταν ἀπομακρύνωμεν τῆς συνειδήσεως πάσας τὰς ξένας πρὸς ταύτας παραστάσεις. Οὐδέποτε θυνάμεθα νὰ νοήσωμεν ἀκριβῶς ἀντικείμενόν τι, ἐὰν μὴ πρότερον ἀπαλλαγώμεν ἐνοχλητικῶν ἐρωτήσεων καὶ ἐντυπώσεων. Κατὰ ταῦτ' ἀπαραί-

της τῆς νόησεως ὅρος εἶναι ἡ **ἐκουσία προσοχή**. Ἡ ἀπλή τῶν παραστάσεων ὕπαρξις ἐν τῇ συνειδήσει οὐδὲν ἰσχύει, ἐὰν μὴ προσπέλθῃ καὶ ἡ προσοχή. Μόνον διὰ ταύτης δυνάμεθα νὰ ἐξακριβώσωμεν τὰς μεταξὺ τῶν παραστάσεων σχέσεις, νὰ εὐρώμεν τὰς μεταξὺ αὐτῶν ὁμοιότητα καὶ διαφοράς, νὰ διῶδωμεν τὰς αἰτίας καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῶν ὁμοιοτήτων ἢ διαφορῶν τούτων ἢ τὴν σχέσηιν τῶν μερῶν συνθέτου τινὸς παραστάσεως καὶ πρὸς ἄλληλα καὶ πρὸς τὴν ὀλικὴν παράστασιν.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω λεχθέντων δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν τὰ ἐπόμενα :

α') Αἱ παραστάσεις εἰσερχόμεναι εἰς τὴν συνείδησιν δὲν συνδέονται ἀλλήλαις μόνον κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν σχέσιν (τὸν συγχρονισμόν καὶ τὴν διαδοχὴν), ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν (τὴν ὁμοιότητα ἢ ἀντίθεσιν).

β') Τὴν τοιαύτην κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν σχέσιν σύνδεσιν τῶν παραστάσεων καλοῦμεν **νόησιν**.

γ') Διὰ νὰ γίνῃ ἡ νόησις ἀπαιτεῖται :

1) Ἡ ὕπαρξις ἐν τῇ συνειδήσει παραστάσεων ὅση τελειότεραι εἶναι αἱ παραστάσεις, τοσοῦτ' ἐτελειότερα εἶναι καὶ ἡ νόησις.

2) Ἡ τελεία τῶν παραστάσεων ἀνάπλαισις.

3) Ἡ ἀπομάκρυνσις ἀπὸ τῆς συνειδήσεως πάσης ἐνοχλοῦσης παραστάσεως, ἥτοι ἡ **ἐκουσία προσοχή**.

Διὰ νὰ κατανοήσωμεν δ' ὅμως τελειότερον τὴν τε νόησιν καὶ τ' ἀποτελέσματα αὐτῆς, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξετάσωμεν λεπτομερέστερον τὰ διάφορα τῆς νόησεως εἶδη, εἰς τοῦτο δὲ καὶ προβαίνομεν νῦν.

β') Τὰ εἶδη τῆς νόησεως.

1. Ἡ ἔννοια.

Ἐλέγομεν ἀνωτέρω, ὅτι αἱ παραστάσεις εἰσερχόμεναι εἰς τὴν συνείδησιν δὲν παραμένουσι μεμονωμέναι, ἀλλὰ συνδέονται ἀλλήλαις κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν σχέσιν αὐτῶν.

Εἶδον π. χ. ποτὲ κίονα τινὰ καὶ ἐκτησάμην ἐξ αὐτοῦ μίαν παράστασιν μετὰ ταῦτα εἶδον καὶ ἄλλους κίονας ἐκάστοτε δ' ἐ-

κτώμην καὶ παράστασιν τοῦ ὀρωμένου κυνός. Οὕτως ἐκτησά-
μην πολλές παραστάσεις ἐκ πολλῶν ὁμοίων ζώων. Αἱ παρα-
στάσεις αὗται εἶναι ὅμοιαι ἀλλήλαις, διότι ἔχουσι μὲν ὁμοιότη-
τας καὶ διαφοράς, ἀλλ' αἱ ὁμοιότητες ὑπερέχουσι τῶν διαφο-
ρῶν ἅτε πολυαριθμότεραι. Τι συμβαίνει νῦν; "Ὅταν λέγω περὶ
κυνός, δὲν ἔχω τὴν παράστασιν τούτου ἢ ἐκαίνου τοῦ κυνός, ὃν
εἶδόν ποτε, ἀλλ' ἀπλῶς ἐνός ζώου, ὅπερ ἔχει τὰ κοινὰ γνωρί-
σματα πάντων τῶν κυνῶν, οὓς μέχρι τοῦδε εἶδον. Τοῦτο δεικνύει
ὅτι ἡ ψυχὴ ἡμῶν ἀφ' ἑαυτῆς, ἄνευ συνειδητῆς ἐνεργείας τοῦ λο-
γικοῦ, συνετέλεσεν, ὅπως τὰ μὲν ἰδιαίτερα γνωρίσματα ἐκάστης
παραστάσεως ἀποβλήθωσι, τὰ δὲ κοινὰ μεταξὺ πασῶν τῶν πα-
ραστάσεων συνενωθῶσι καὶ ἀποτελέσωσι μίαν γενικὴν παράστασιν
τοῦ κυνός.

Ταύτην τὴν γενικὴν παράστασιν ἤτις περιέχει πάντα τὰ κοι-
νὰ γνωρίσματα πολλῶν ὁμοίων παραστάσεων, ἄς μέχρι τοῦδε ἐκτη-
σάμεθα, καλοῦμεν ἔννοιαν. "Ὅπως ἔχωμεν τὴν ἔννοιαν τοῦ κυ-
νός, οὕτως ἔχομεν καὶ ἄλλας ἐννοίας πλείστων ἄλλων ἀντικειμέ-
νων, π. χ. τοῦ ἵππου, τῆς αἰγός, τοῦ πλοίου, τοῦ πίνακος, τοῦ
θρανίου κλπ. Καὶ ταῦτας δ' ἐκτησάμεθα κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον.
Εἶδομεν π. χ. πλείστας αἰγας μέχρι τοῦδε, ἡ ψυχὴ ἡμῶν ἄνευ
συνειδητῆς ἐνεργείας τοῦ λογικοῦ συνέκρινε τὰς ἐκ τούτων παρα-
στάσεις, ἀπέβαλε τὰς διαφοράς, ἐκράτησε τὰς ὁμοιότητας καὶ οὕ-
τως ἀπέτελεσε τὴν ἔννοιαν τῆς αἰγός.

Κατὰ ταῦτα ἡ ἔννοια, περὶ ἧς ἐγένετο λόγος, ἀναφέρεται εἰς
ὁμάδα ὁμοειδῶν παραστάσεων, περιέχει δὲ ἐν ἡ πλείονα τῶν εἰς
πάσας τὰς παραστάσεις ταύτας κοινῶν γνωρισμάτων.

Τὰ κοινὰ γνωρίσματα δυνάμεθα νὰ ὀνομάσωμεν καὶ **οὐσιώδη
γνωρίσματα**, τὰς δὲ συγγενεῖς παραστάσεις, ἄς ἐννοιά τις περι-
λαμβάνει, **ἀντιπροσώπους** ἢ εἶδη τῆς ἐννοίας ταύτης· διὰ τοῦτο
δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι **ἐννοια εἶναι ἡ συνένωσις τινῶν ἢ
πάντων τῶν οὐσιωδῶν γνωρισμάτων τῶν εἰδῶν αὐτῆς.**

Ἐλέγομεν προηγουμένως, ὅτι τὴν συνένωσιν ταύτην τῶν οὐ-
σιωδῶν γνωρισμάτων συντελεῖ ἡ ψυχὴ ἄνευ συνειδητῆς συνεργίας
τοῦ λογικοῦ· οὐδέποτε π. χ. ἐγὼ ἐσκέφθην νὰ εὔρω τὰ κοινὰ γνω-
ρίσματα πάντων τῶν πλοίων, καὶ ὅμως ἔχω τὴν ἔννοιαν τοῦ πλοίου,
ὡσαύτως οὐδέποτε ἐσκέφθην νὰ εὔρω τὰ κοινὰ γνωρίσματα πάν-

των τῶν ἀνθρώπων, οὓς εἶδον, καὶ ὅμως ἔχω τὴν ἔννοιαν τοῦ ἀνθρώπου. Ἐπειδὴ λοιπὸν τὴν συνένωσιν ταύτην τῶν οὐσιωδῶν γνωρισμάτων συντελεῖ ἡ ψυχὴ ἅφ' ἑαυτῆς καλούμεν τὴν ἔννοιαν ταύτην *ψυχικὴν*.

Ἐνόητον δ' ὅμως εἶναι ὅτι ἡ ψυχικὴ ἔννοια δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι τελεία. Θὰ ἦτο π. χ. ἡ ἔννοια τῆς αἰγὸς τελεία, ἐὰν ἐγὼ εἶχον ἴδῃ πάντα τὰ τῶν αἰγῶν εἶδη· τοῦτο δ' ὅμως δὲν συμβαίνει· συνήθως γνωρίζω μόνον τὰς αἰγὰς τῆς πατρίδος μου καὶ τῶν τόπων, οὓς μέχρι τοῦδε ἐπεσκέφθην, πλέον δ' ὅμως τοῦτου οὐδέν. Σχηματίζω ἄρα τὴν ἔννοιαν τῆς αἰγὸς ἐκ περιορισμένου ἀριθμοῦ εἰδῶν αὐτῆς καὶ οὐχὶ ἐκ πάντων διὰ τοῦτο ἡ ἔννοια αὕτη λέγομεν, ὅτι εἶναι *στενωτέρα* τοῦ θέοντος· τοῦτο δὲ κατανοοῦμεν ἐκ τούτου, ὅτι ἐὰν ἴδωμεν νέον τι τῆς ἐννοίας ταύτης εἶδος π. χ. αἶγα τῆς Ἀγκύρας, δὲν ἀναγνωρίζομεν ταύτην.

Ἄλλοτε πάλιν ἡ ψυχικὴ ἔννοια ἔχει ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετον ἐλάττωμα· δὲν εἶναι σπάνιον π. χ. νὰ κοῦσωμεν μικροῦ παιδὸς βλέποντος ἵππον νὰ ὀνομάζῃ αὐτὸν ὄνον ἢ καὶ τανάπαλιν, ὑπάγει δηλ. ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τοῦ ἵππου καὶ εἶδος μὴ ἀνήκον κυρίως εἰς τὴν ἔννοιαν ταύτην· διὰ τοῦτο λέγομεν, ὅτι ἡ ἔννοια αὕτη εἶναι *εὐρύτερα* τοῦ θέοντος.

Ἡ ψυχικὴ ἄρα ἔννοια ὅτε μὲν εἶναι στενωτέρα τοῦ θέοντος, ἦτοι δὲν περιλαμβάνει πάντα τὰ εἰς αὐτὴν ἀνήκοντα εἶδη, ὅτε δ' εὐρύτερα τοῦ θέοντος, ἦτοι περιλαμβάνει καὶ εἶδη μὴ ὑπαγόμενα κυρίως ὑπὸ ταύτην, διὰ τοῦτο δὲ δὲν παραμένει πάντοτε ἡ αὐτή, ἀλλὰ μεταβάλλεται ἀναλόγως τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως καὶ τῆς μεταβολῆς τῶν συνθηκῶν τοῦ βίου τοῦ ἀνθρώπου· ἔχω π. χ. τὴν ψυχικὴν ἔννοιαν τῆς οἰκίας, ἣν ἐκτηράμην ἐκ τῆς ἐμῆς πατρίδος μεταβαίνω μετὰ ταῦτα καὶ εἰς Ἀθήνας, βλέπω καὶ ἄλλας οἰκίας καὶ οὕτω συμπληροῦνται καὶ τελειοποιεῖται βαθμηδὸν ἡ ἔννοια αὕτη.

Παρὰ τὴν ψυχικὴν δ' ὅμως ἔννοιαν, τὴν ἔχουσαν τὰ ἐλαττώματα ταῦτα, ὑπάρχει καὶ ἄλλη ἣτις σχηματίζεται οὐχὶ ἐφ' ἑαυτῆς, ἀλλὰ κατόπιν σκέψεως. Φροντίζομεν δηλαδὴ νὰ παραλαμβάνωμεν πάντα τὰ εἶδη μᾶς ἐννοίας καὶ μόνον αὐτὰ συγκρίνομεν ταῦτα μετὰ προσοχῆς, εὐρίσκομεν τὰς ὁμοιότητας καὶ διαφοράς, κρατοῦμεν τὰς ὁμοιότητας καὶ οὕτως ἔχομεν ἔννοιαν, ἣτις οὔτε στενωτέρα οὔτ' εὐρύτερα τοῦ θέοντος εἶναι, κατ' ἀκολουθίαν δὲ καὶ οὐδεμίαν ἐπι-

δέχεται μεταβολήν. Τὴν ἔννοιαν ταύτην καλοῦμεν **λογικὴν ἔννοιαν**. Οὕτω π. χ. σχηματίζω τὴν λογικὴν ἔννοιαν τοῦ παραλληλογράμμου συγκρίνων πάντα καὶ μόνον τὰ εἶδη αὐτῆς, ἴσως τὸ τετράγωνον, τὸ ὀρθογώνιον, τὸν ῥόμβον καὶ τὸ τραπεζοειδές. Ἀποβάλλω τὰς διαφορὰς, κρατῶ τὰς ὁμοιότητας, ἴσως ὅτι αἱ ἀπέναντι πλευραὶ εἰς πάντα τὰ σχήματα ταῦτα εἶναι ἴσαι καὶ οὕτως ἔχω τὴν λογικὴν ἔννοιαν τοῦ σχήματος τούτου.

Κατὰ ταῦτα διακρίνομεν δύο εἶδη ἐννοιῶν λαμβάνοντες πρὸ ὀφθαλμῶν τὸν τρόπον τοῦ σχηματισμοῦ αὐτῶν, τὴν **λογικὴν** καὶ τὴν **ψυχικὴν**. διαφόρους ἀλλήλων κατὰ τὸν τρόπον τοῦ σχηματισμοῦ καὶ τὴν τελειότητα.

Ἐάν δ' ὅμως λάθωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν τῶν εἰδῶν, εἰς ἃ ἔννοιαι τις ἀναφέρεται, ἔχομεν ἄλλην διαίρεσιν τῶν ἐννοιῶν. Ἔχω π. χ. τὴν ἔννοιαν τοῦ μελανοπίνακος, ἣν ἐκτεθράμην, ἀφοῦ ὑπέπεσον εἰς τὴν κατ' αἴσθησιν ἀντίληψίν μου πολλοὶ μελανοπίνακες, διάφοροι τὸ σχῆμα, τὸ μέγεθος κλπ. Παρὰ ταύτην δ' ὅμως ἔχω τὴν ἔννοιαν ἑνὸς ὀρισμένου μελανοπίνακος, π. χ. τοῦ τῆς τάξεώς μου τὴν ἔννοιαν ταύτην ἐκτεθράμην ἰδὼν ποικιλιωτάτας μορφὰς τοῦ ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ μελανοπίνακος καὶ διατηρήσας ἐκεῖνον, τὸ ὅποιον πάντοτε παραμένει σταθερὸν καὶ ἀμετάβλητον. Τὰς ἐννοίας ἐκεῖνας, αἵτινες ἀναφερόμεναι εἰς πάντα ἢ πολλὰ τοῦλάχιστον εἶδη περιλαμβάνουσι τὰ μεταξὺ αὐτῶν κοινὰ γνωρίσματα, καλοῦμεν **γενικὰς**, τὰς δ' ἀναφερομένας εἰς ἓν μόνον εἶδος ἢ ἄτομον, **ἀτομικὰς ἐννοίας**. Ἀτομικὰς ἐννοίας ἔχομεν οὐχὶ μόνον ἀντικειμένων, ἀλλὰ καὶ προσώπων· αὐτῶ π. χ. ἔχομεν τὴν ἀτομικὴν ἔννοιαν τοῦ Κίμωνος, τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου κλπ. ταύτας σχηματίζομεν κρατῶντες μόνον τὰ γνωρίσματα ἐκεῖνα, ἅτινα παραμένουσι σταθερὰ ἐν πάσῃ περιπτώσει τοῦ βίου τῶν ἀνδρῶν τούτων, ἀποβάλλοντες δὲ τὰ λοιπὰ.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω λεχθέντων βλέπομεν, ὅτι ἐν τῇ ἐννοίᾳ διακρίνομεν τὰ ὑπ' αὐτὴν ὑπαγόμενα εἶδη καὶ τὰ οὐσιώδη αὐτῶν γνωρίσματα. Τὰ μὲν εἶδη λέγομεν, ὅτι ἀποτελοῦσι τὸ **πλάτος** τῆς ἐννοίας, τὰ δ' οὐσιώδη τῶν εἰδῶν γνωρίσματα τὸ **βάθος** αὐτῆς. Τὸ πλάτος καὶ τὸ βάθος τῆς ἐννοίας εὐρίσκονται πρὸς ἀλλήλα ἐν ἀντιπεπονηθῶτι λόγῳ, ἴσως, ἀξαναμένου τοῦ πλάτους, τὸ βάθος ἐλαττοῦται καὶ, ἐλαττουμένου τοῦ πλάτους, τὸ βάθος ἀξάνεται.

2. Ἡ κρίσις.

α') Φύσις τῆς κρίσεως.

Ἐν τῷ προηγουμένῳ κεφαλαίῳ εἶδομεν, ὅτι ὁ παῖς ἤδη ἀπὸ τῆς μικρᾶς ἡλικίας κτᾶται πολλὰς ἐννοίας, ψυχικὰς βεβαίως, ἀναλόγως τοῦ περιβάλλοντος. Ἄλλ' ὁ παῖς δὲν περιορίζεται μόνον εἰς τοῦτο. Ὅταν δεῖξωμεν εἰς αὐτὸν γλύκυσμα καὶ ἐρωτήσωμεν τί εἶνε λέγει, ὅτι εἶνε γλύκυσμα καὶ δεικνύει οὕτως, ὅτι ἔχει ἤδη τὴν ἐννοιαν τοῦ γλυκύσματος, ὅταν δ' ὁμοῦ καὶ γευθῆ αὐτοῦ, λέγει ὅτι τὸ γλύκυσμα εἶναι καλόν. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον δὲν ἀναγνωρίζει μόνον τὴν ὑπερέτριαν *A*, ἀλλὰ καί, ἐὰν ποτε αὕτη κακόν τι ἔκαμεν εἰς αὐτόν, λέγει πρὸς τὴν μητέρα, χωρὶς νὰ δυνήται ἀκόμη νὰ διαλέγηται καλῶς, ὅτι ἡ *A* εἶνε κακῆ. Ἐκ τῶν παραδειγμάτων τούτων βλέπομεν, ὅτι ὁ παῖς ἤδη ἀπὸ τῆς μικρᾶς ἡλικίας δὲν κτᾶται μόνον παραστάσεις καὶ ἐννοίας, ἀλλὰ καὶ δύναται νὰ συνδέῃ ταύτας ἀλλήλαις. Διὰ νὰ γίνῃ δ' ὁμοῦ ἡ σύνδεσις αὕτη, πρέπει νὰ προηγηθῆ σκέψις τις, σύγκρισις τῶν δύο ἐννοιῶν ἢ τῶν δύο παραστάσεων, καὶ μετὰ τὴν σύγκρισιν ταύτην εἶναι δυνατόν νὰ λεχθῆ, ἐὰν αὗται δύναται νὰ συνδεθῶσιν ἀλλήλαις ἢ μὴ. Τοῦτο τὸ συγκρίνειν πρὸς ἀλλήλας δύο ἐννοίας ἢ παραστάσεις καὶ ἀποφαινεσθε, ἐὰν εἶναι δυνατὴ ἡ σύνδεσις αὐτῶν ἢ μὴ καλοῦμεν κρίσιν. Ἡ διὰ τῆς γλώσσης ἔκφρασις τῆς κρίσεως λέγεται πρότασις. Ὅπως δ' ἐν τῇ Γραμματικῇ, οὕτω καὶ ἐν τῇ ψυχολογίᾳ ἢ μὲν μία ἐννοία ἢ παράστασις καλεῖται ἐννοία ἢ παράστασις τοῦ ὑποκειμένου, ἢ δ' ἄλλη ἐννοία ἢ παράστασις τοῦ κατηγορουμένου. Καὶ ἐφ' ὅσον μὲν ἡ σύνδεσις ἢ ὁ χωρισμὸς τοῦ ὑποκειμένου καὶ τοῦ κατηγορουμένου γίνεταί μετ' ἐπιγνώσεως, καλοῦμεν τὴν κρίσιν *λογικὴν*, ἐὰν δὲ μὴ τοῦτο συμβαίνῃ, *ψυχολογικὴν*.

β') Εἶδη τῆς κρίσεως.

7. Ὅπως ἤδη καὶ ἀνωτέρω ἐδηλώθη, ἐν τῇ κρίσει ἀπειαινόμεθα ὅτι εἶναι δυνατὴ ἡ σύνδεσις τῆς ἐννοίας τοῦ κατηγορουμένου πρὸς τὴν ἐννοιαν τοῦ ὑποκειμένου ἢ οὐ· ἐντεῦθεν ἐννοοῦμεν ὅτι ἔχομεν δύο εἶδη κρίσεων, ὧν ὁ τύπος εἶναι ὁ ἐπόμενος :

α') Ὁ τοίχος οὗτος εἶναι λευκός.

β') Ὁ τοίχος οὗτος δὲν εἶναι λευκός.

Ἐν μὲν τῇ προτέρᾳ κρίσει τὸ κατηγορούμενον ἀποδίδεται εἰς τὸ ὑποκείμενον ἢ κρίσις αὕτη καλεῖται **καταφατικὴ**. Ἐν δὲ τῇ δευτέρᾳ τὸ κατηγορούμενον δὲν ἀποδίδεται εἰς τὸ ὑποκείμενον καὶ τὴν κρίσιν ταύτην καλοῦμεν **ἀποφατικὴν**. Ἐπειδὴ δ' ἀπόδοσις τοῦ κατηγορουμένου, εἰς τὸ ὑποκείμενον ἐξαρτάται ἐκ τῶν γνωρισμάτων τοῦ ὑποκειμένου, ἦτοι ἐκ τοῦ ποιοῦ αὐτοῦ, καλοῦμεν τὴν ταύτην διαίρεσιν τῶν κρίσεων διαίρεσιν **κατὰ τὸ ποιόν**.

2. Ἐάν νῦν ἀπιδώμεν εἰς τὸ διάφορον πλάτος, ἦτοι τὸ ποσὸν τῆς ἐννοίας τοῦ ὑποκειμένου ἔχομεν ἄλλην διαίρεσιν, τὴν **κατὰ τὸ ποσόν**

α') Ὁ ἄνθρωπος οὗτος εἶναι δίκαιος.

β') Τίνας ἄνθρωποι εἶναι δίκαιοι.

γ') Πάντες οἱ ἄνθρωποι εἶναι θυγαῖοι.

Τὴν πρώτην κρίσιν ἐν ἣ ἡ ἐννοία τοῦ κατηγορουμένου ἀποδίδεται εἰς ἓν **ὠρισμένον ἄτομον** καλοῦμεν **ἀτομικὴν**, τὴν δευτέραν, ἐν ἣ τὸ κατηγορούμενον ἀποδίδεται εἰς μέρος τοῦ πλάτους τῆς ἐννοίας τοῦ ὑποκειμένου καλοῦμεν **μερικὴν**, τὴν δὲ τρίτην, ἐν ἣ τὸ κατηγορούμενον ἀποδίδεται εἰς ὅλον τὸ πλάτος τῆς ἐννοίας τοῦ ὑποκειμένου καλοῦμεν **γενικὴν κρίσιν**.

3) Πολλάκις παρατηρεῖται διαφορὰ τις ὡς **πρὸς τὴν σχέσιν ἢ τὴν ἀναφορὰν** τοῦ κατηγορουμένου πρὸς τὸ ὑποκείμενον, τὴν διαφορὰν ταύτην δεικνύουσιν αἱ ἐπόμεναι κρίσεις :

α') Ὁ ἄνθρωπος οὗτος εἶναι δίκαιος.

β') Ἐάν ἀκολουθῆς τὰς ἐντολάς τοῦ Θεοῦ, θάναται μετὰ θάνατον.

γ') Τὰ τρίγωνα εἶναι ἢ ὀρθογώνια ἢ ὀξυγώνια ἢ ἀμβλυγώνια.

Ἐν τῇ πρώτῃ κρίσει ἡ ἐννοία τοῦ κατηγορουμένου ἀποδίδεται εἰς τὸ ὑποκείμενον **ἄνευ ὅρου**, τὴν κρίσιν ταύτην καλοῦμεν **κατηγορικὴν**. Ἐν τῇ δευτέρᾳ κρίσει τὸ κατηγορούμενον ἀποδίδεται εἰς τὸ ὑποκείμενον **ὑπὸ ὅρου**, τὴν κρίσιν ταύτην λέγομεν **ὑποθετικὴν**. Ἐν τῇ τρίτῃ τέλος δίδεται ἀφίσεις μεταξὺ πλειόνων κατηγορουμένων, τὴν κρίσιν ταύτην καλοῦμεν **διαξεντικὴν**. Ἐννοεῖται δὲ ὅτι ἡ ἀφίσεις εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρχη καὶ εἰς τὰ ὑποκείμενα, ὅπως ἐν τῇ κρίσει :

Στερεά, ρευστά ἢ ἀέρια πληροῦσι πάντα χώρον.

Τὴν διαίρεσιν ταύτης τῶν κρίσεων ὡς δηλοῦσαν τὴν πρὸ τὸ ὑποκαίμενον ἀναφορὰν τοῦ κατηγορουμένου καλοῦμεν διαίρεσιν **κατ' ἀναφορὰν**.

4. Ἐὰν τέλος ἐξετάσωμεν τὰς κρίσεις κατὰ τὸν βαθμὸν τῆς βεβαιότητος, μεθ' ἧς τὸ κατηγορούμενον ἀποδίδεται εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ ὑποκαίμενου εὐρίσκομεν νέαν διαίρεσιν, ὅπως δηλοῦσι τὰ ἐπόμενα παραδείγματα :

α') Ὁ μαθητὴς οὗτος εἶναι ἐπιμελής.

β') Ὁ μαθητὴς οὗτος δύναται νὰ εἶναι ἐπιμελής.

γ') Ὁ μαθητὴς οὗτος πρέπει νὰ εἶναι ἐπιμελής.

Ἡ πρώτη κρίσις δηλοῖ τι πραγματικόν, δι' ὃ καὶ καλοῦμεν ταύτην **πραγματικὴν ἢ βεβαιωτικὴν**, ἡ δευτέρα δηλοῖ τι δυνατόν, διὰ τοῦτο δὲ καλοῦμεν τὴν κρίσιν ταύτην **δυνητικὴν**, καὶ ἡ τρίτη δηλοῖ τι, ὅπερ κατ' ἀνάγκην πρέπει νὰ γίνῃ, καὶ καλοῦμεν ταύτην **ἀποδεικτικὴν**. Τὴν τελευταίαν ταύτην διαίρεσιν καλοῦμεν **κατὰ τρόπον**.

Ἡ αὕτη κρίσις ὑπάγεται, καθ' ὅσον ἐξετάζεται ἀπὸ ταύτης ἡ ἐκείνης τῆς ἀπόψεως, εἰς μίαν τῶν ἀνωτέρω ὑποδιαίρεσεων, ἐὰν δ' ἐξετασθῇ ὑπὸ πάσας τὰς ἀπόψεις, ὑπάγεται εἰς πάσας ταύτας τὰς ὑποδιαίρεσεις. Οὕτω π. χ. ἡ κρίσις : ὁ μαθητὴς οὗτος δὲν εἶναι ἐπιμελής κατὰ μὲν τὸ ποῖον εἶναι ἀρνητικὴ, κατὰ δὲ τὸ ποσὸν ἀτομικὴ, κατὰ τὴν ἀναφορὰν κατηγορικὴ καὶ κατὰ τὸν τρόπον βεβαιωτικὴ.

Ὁ συλλογισμός.

α) Φύσις τοῦ συλλογισμοῦ.

Ἀνωτέρω ἐλέγομεν, ὅτι πρὶν ἢ ἐκφράσωμεν γνώμην περὶ τοῦ δυνατοῦ ἢ μὴ τῆς συνδέσεως δύο ἐνοιῶν ἢ προτάσεων, ἔχομεν ἀνάγκην σκέψως τινος ὅπως ἐξακριβώσωμεν τὴν μεταξὺ αὐτῶν σχέσιν. Ἡ σκέψις ἡμῶν ὀρμάται ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ἀπὸ πραγμάτων γνωστῶν καὶ οὕτω καταλήγει εἰς τὸ νὰ εὑρῇ τὸ ἀγνωστον συνήθως αἰ γνωσταὶ κρίσεις εἶναι δύο καὶ ἐκ τούτων κατορθωθῆναι νὰ εὑρωμέν τι ὅπερ πρότερον δὲν ἐγνωρίζομεν πῶς ἔχει. Διὰ τὸ

ἀπαντήσῃ π.χ. ὁ παῖς εἰς τὴν ἐρώτησιν, ἐὰν τὸ κλίμα τῆς Ἑλλάδος ἢ τῆς Ῥωσίας εἶναι ψυχρότερον, ὁρᾶται ἐκ δύο κρίσεων, γνωστῶν ἤδη αὐτῷ, τῶν δε : α') Χώρα βορειότερον ἄλλης καίμενη, ἔχει κλίμα ψυχρότερον ἐκείνης· β') ἡ Ῥωσία καίται βορειότερον τῆς Ἑλλάδος, οὕτω δὲ εὐρίσκει τὸ τέως ἄγνωστον αὐτῷ ὥστε ἡ Ῥωσία ἔχει κλίμα ψυχρότερον τῆς Ἑλλάδος. Τὴν τοιαύτην ἐνέργειαν τῆς νοήσεως, καθ' ἣν ἐκ γνωστῶν κρίσεων καὶ τῆς μεταξύ αὐτῶν σχέσεως εὐρίσκομεν ἄλλην, τέως ἄγνωστον καλοῦμεν **συλλογισμόν**.

Αἱ δύο γνωσταὶ κρίσεις καλοῦνται **προκείμεναι ἢ ὅροι τῆς προτάσεως** καὶ ἡ μὲν μείζων πλάτος ἔχουσα **μείζων πρότασις**, ἡ δ' ἑλάττω πλάτος ἔχουσα **ἐλάττω πρότασις** καὶ ἡ νῦν εὐρισκομένη **συμπέρασμα**. Τοῦ συλλογισμοῦ ἔχομεν διάφορα εἶδη καὶ προβαίνομεν νῦν εἰς τὴν ἐξέτασιν αὐτῶν.

β') Εἶδη τοῦ συλλογισμοῦ

1. Ὁ κυρίως συλλογισμός

Ἐρωτῶμεν παῖδά τινα π. χ., ἐὰν ὁ Γεώργιος εἶναι θνητός· διὰ νὰ δώσῃ ἡμῖν τὴν κατάλληλον ἀπαντητικὴν σκέπτεται ὡς ἑξῆς.

Ὁ Γεώργιος εἶναι ἄνθρωπος.

Πάντες οἱ ἄνθρωποι εἶναι θνητοί.

Καὶ ὁ Γεώργιος ἄρα εἶναι θνητός.

Αἱ δύο πρώται κρίσεις περιέχουσι τὸ ἤδη εἰς τὸν παῖδα γνωστόν, ἐν δὲ τῇ τρίτῃ ἐκφράζει οὕτως ἐκείνο, τὸ ὅποιον δὲν ἐγνώριζε τέως, ἀλλὰ νῦν τὸ πρῶτον ἐξήγαγεν ἐκ τῶν δύο γνωστῶν εἰς αὐτὸν κρίσεων. Καὶ αἱ τρεῖς κρίσεις ὁμοῦ ἀποτελοῦσι **συλλογισμόν**.

Ἐν δὲ τῇ λογικῇ δ' ὅμως ὁ συλλογισμὸς οὕτως ἔχει ἄλλον τύπον, τόνδε :

Πάντες οἱ ἄνθρωποι εἶναι θνητοί.

Ὁ Γεώργιος εἶναι ἄνθρωπος.

Ὁ Γεώργιος ἄρα εἶναι θνητός.

Ἦτοι ἐνταῦθα προηγεῖται ἡ μείζων πρότασις, ἔπεται δ' ἡ ἐλάττω.

Ὁ συλλογισμὸς οὕτως, ἐν ᾧ ὁρμώμεθα ἀπὸ γενικῆς τινος κρίσεως καὶ καταλήγομεν εἰς ἀτομικὴν ἢ μερικὴν, καλεῖται **κυρίως**

συλλογισμός. Τὸ συμπέρασμα τοῦ συλλογισμοῦ τούτου εἶναι ὀρθὸν πάντως, ἐὰν ἡ μείζων πρότασις εἶναι ὀρθή, κατὰ τὸ γνωστὸν ἤδη ἀπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους τεθὲν ἀξίωμα, «τὸ κατὰ παντός λεγόμενον καὶ κατὰ τινος λέγεται». Ἐὰν δ' ἡ μείζων πρότασις ἢ ἐσφαλμένη τὸ συμπέρασμα ἐνδέχεται μὲν νὰ εἶναι ὀρθόν, ὅπως ἐν τῷ συλλογισμῷ :

Πάντες οἱ ἄνθρωποι εἶναι δίκαιοι.

Ὁ Γεώργιος εἶναι ἄνθρωπος.

Ὁ Γεώργιος ἄρα εἶναι δίκαιος.

Ἐνδέχεται δ' ὅμως νὰ εἶναι κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ ἐσφαλόμενον, ὅπως ἐν τῷ συλλογισμῷ :

Πάν τὸ ἔχον πόδας περιπατεῖ.

Ἡ τράπεζα ἔχει πόδας.

Ἡ τράπεζα ἄρα περιπατεῖ.

2. Ὁ ἐπαγωγικὸς συλλογισμός.

Ἐν τῷ προηγουμένῳ συλλογισμῷ ὀρμήθημεν ἀπὸ γενικῆς τινος κρίσεως πῶς δ' ὅμως κατελήξαμεν εἰς τὴν κρίσιν αὐτήν ; Παρατηρήσαμεν πολλούς, τὸν Α, Β, Γ, Δ κλπ., οἵτινες ἄνθρωποι ὄντες ἀπέθανον ἐκ τῶν μερικῶν τούτων παρατηρήσεων κατελήξαμεν εἰς τὸ γενικὸν συμπέρασμα, ὅτι καὶ πάντες οἱ ἄνθρωποι κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον εἶναι θνητοί· ὁ συλλογισμὸς, δι' οὗ κατελήξαμεν εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο εἶναι ὁ ἐξής :

Ὁ Α, Β, Γ, Δ εἶναι ἄνθρωποι.

Ὁ Α, Β, Γ, Δ εἶναι θνητοί

Πάντες ἄρα οἱ ἄνθρωποι εἶναι θνητοί.

Ἐν τῷ συλλογισμῷ τούτῳ ὀρμήθηθα ἀπὸ μερικῆς κρίσεως καὶ καταλήγομεν ἐν τῷ συμπεράσματι εἰς γενικὴν κρίσιν. Ἐνίοτε ὀρμήθηθα καὶ ἀπ' ἀτομικῆς κρίσεως καὶ καταλήγομεν εἰς γενικὴν, ὅπως δεικνύει τὸ ἐπόμενον παράδειγμα :

Ἡ αἰξ αὕτη ἔχει στόμαχον πολυμερῆ.

Ἡ αἰξ αὕτη εἶναι μηρυκαστικόν.

Πάντα ἄρα τὰ μηρυκαστικὰ ἔχουσι στόμαχον πολυμερῆ.

Τὸν συλλογισμὸν τούτον, ἐν τῷ ὁποίῳ ὀρμήθηθα ἀπὸ μερικῆς ἢ ἀτομικῆς κρίσεως, καὶ καταλήγομεν εἰς γενικὴν καλοῦμεν **ἐπα-**

γωγικόν συλλογισμόν, τὸ συμπέρασμα δ' αὐτοῦ δὲν εἶναι ἀκριβῶς ὠρισμένον, ἀλλ' εἶναι ἀνάγκη ὅπως βεβαιωθῶμεν περὶ τῆς ἀκριβείας καὶ ὀρθότητος αὐτοῦ νὰ συνεχίσωμεν τὰς παρατηρήσεις καὶ ἐρεῦνας ἡμῶν. Ἐφ' ὅσον δ' ἐκάστη νέα παρατήρησις συμφωνεῖ πρὸς τὸ ἐξαχθὲν ἤδη συμπέρασμα, ἐπὶ τρσοῦτον πειθόμεθα ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον περὶ τῆς ἀκριβείας αὐτοῦ.

Ὁ ἐπαγωγικὸς συλλογισμὸς εἶναι σπουδαιότατος ἔν τε τῷ σχολείῳ καὶ ταῖς ἐπιστήμαις ἐν γένει· διὰ τούτου ἐκ μερικῶν περιπτώσεων ὀρμώμενοι ἐξάγομεν τοὺς κανόνας ἐν τῇ Γραμματικῇ καὶ τῇ Ἀριθμητικῇ, τοὺς νόμους ἐν τῇ Φυσικῇ καὶ τῇ Γεωγραφίᾳ καὶ τοὺς ἠθικοὺς νόμους ἐν τε τῇ Πολιτικῇ καὶ τῇ Ἱερᾷ Ἱστορίᾳ· ἀφοῦ δὲ εὔρωμεν τὰ γενικά ταῦτα συμπεράσματα, κατόπιν προβαίνομεν εἰς τὴν ἐφαρμογὴν αὐτῶν διὰ τοῦ κυρίως συλλογισμοῦ.

3. Ὁ κατ' ἀναλογίαν συλλογισμὸς.

Τὴν φύσιν αὐτοῦ δεικνύει ἡμῖν τὸ ἐπόμενον παράδειγμα :

Ὁ ἀετὸς εἶναι πτηνόν.

Τὰ γνωστὰ μοι πτηνὰ πέτονται.

Καὶ ὁ ἀετὸς ἄρα πέτεται.

Ἐν τῷ συλλογισμῷ τούτῳ ὀρμώμεθα ἐκ μερικῆς κρίσεως καὶ καταλήγομεν πάλιν εἰς μερικὴν τὸ συμπέρασμα ἐνταῦθα εἶνε ὀρθόν, δυνατὸν δ' ὅμως νὰ εἶναι καὶ ἐσφαλμένον, ὅπως συμβαίνει ἐν τῷ ἐπομένῳ παραδείγματι :

Ὁ στρουθοκάμηλος εἶναι πτηνόν.

Τὰ γνωστὰ μοι πτηνὰ πέτονται

Καὶ ὁ στρουθοκάμηλος ἄρα πέτεται.

Ὁ τύπος οὗτος τοῦ κατ' ἀναλογίαν συλλογισμοῦ εἶναι ὁ ψυχολογικός, ἐνῷ ὁ λογικός, ἔχει διάφορον διάταξιν, τακτομένης πάντοτε πρώτης τῆς μείζονος τῶν δύο προκειμένων.

Κατὰ ταῦτα ἐν τῷ κατ' ἀναλογίαν συλλογισμῷ προβαίνομεν ἀπὸ γνωστῶν μερικῶν περιπτώσεων εἰς νέαν μερικὴν περίπτωσιν, τὸ δὲ συμπέρασμα αὐτοῦ εἶναι ὅτε μὲν ὀρθόν ὅτε δ' ἐσφαλμένον.

Οὕτως εὔρωμεν τὰ τρία κύρια τοῦ συλλογισμοῦ εἶδη· ἐν τῷ καθ' ἡμέραν ὅμως βίῳ οὐδέποτε ἢ σπανιότατα ἐκφραζόμεθα καθ' ἓνα ἐκ τῶν ἀνωτέρω τρόπων. Πολλῷ μᾶλλον παρατηρεῖται τοῦτο,

ὅτι διαλεγόμενοι ἐκφράζομεν μόνον τὰ συμπεράσματα τῶν σκέψεων ἡμῶν προστίθεντες τὸ πολὺ καὶ μίαν τῶν προκειμένων ὡς προσδιορισμὸν τοῦ συμπεράσματος. Ἐν ἡμέρᾳ τοῦ χειμῶνος π. χ. παρατηρῶ, ὅτι ὁ ἥλιος εἶναι καυστικός καὶ λέγω αὔριον θὰ ἔχωμεν βροχὴν· τούτο εἶναι τὸ συμπέρασμα συλλογισμοῦ ὄλου, ὃν ἔκαμα ἐν ἐμοὶ χωρὶς νὰ ἐκφράζω αὐτὸν τελείως. Οἱ τοιοῦτοι συλλογισμοὶ λέγονται *ἀτελεῖς συλλογισμοὶ* καὶ εἶναι συνθηθέστατοι.

18. Νοεῖν καὶ λέγειν.

Παράστασις καὶ λέξις. Ἀνωτέρω, τοῦ λόγου ὄντος περὶ τῆς ἀναπλάσεως τῶν παραστάσεων κατὰ τὸν νόμον τοῦ συγχρονισμοῦ, παρατηρήσαμεν, ὅτι ἡ παράστασις ἀντικειμένου τινὸς ἐπαναφέρει εἰς τὴν συνείδησιν τὴν παράστασιν τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ· οὕτω π. χ., εὐθὺς ὡς ἴδω τὴν τράπεζαν, ἐνθυμοῦμαι καὶ τὴν λέξιν τράπεζαν, εὐθὺς ὡς εἰσέλθῃ εἰς τὴν συνείδησίν μου ἡ παράστασις τῆς ἀγελάδος, ἐπαναφέρω εἰς ταύτην καὶ τὸ ὄνομα αὐτῆς καὶ οὕτω καθεξῆς. Πῶς τοῦτο συμβαίνει ἐξηγήσαμεν ἤδη ἀνωτέρω ὁ βλέπων ἢ ἀκούων τὴν λέξιν ἀναπλάττει καὶ τὴν παράστασιν τοῦ σχετικοῦ ἀντικειμένου καὶ ὁ λέγων ἢ γράφων τὴν λέξιν ἐπαναφέρει εἰς τὴν συνείδησιν τῶν ἄλλων τὰς σχετικὰς παραστάσεις, ἐφ' ὅσον αὗται εὐρίσκονται ἐκεῖ συνδεδεμένοι ἔνεκα τῆς συμπράξεως αὐτῶν, ἔστω καὶ ἐπ' ἐλάχιστον χρόνον κατὰ ταῦτα ἡ παράστασις, ἣτις εἶναι καθαρὰ ψυχικὴ εἰκὼν, ἔχει ὄρατὸν καὶ ἀκουστὸν ἀντιπρόσωπον αὐτῆς τὴν λέξιν ἣτις ταύτην χαρακτηρίζει. Ἐν τῇ καθ' ἡμέραν λόγῳ ὁ ἀντιπρόσωπος οὗτος τῆς παραστάσεως, δηλ. ἡ λέξις ἀντικαθίστησι συχνότατα καὶ τελείως τὴν παράστασιν αὐτήν. Οὕτω λέγομεν καὶ ἀκούομεν τὰς λέξεις, χωρὶς νὰ ἔχωμεν ἐκάστοτε τελείαν συνείδησιν τῶν παραστάσεων, ἃς αὗται χαρακτηρίζουσιν. Ἐν τινι δ' ὅμως συζητήσει κατ' ἀνάγκην πρέπει διαλεγόμενοι περὶ οἴσουδῆποτε ἀντικειμένου νὰ ἔχωμεν ἐν τῇ ἡμετέρᾳ συνείδησει σαφῆ τὴν εἰκόνα τούτου περὶ τοῦ ὁποίου πρόκειται, ἂν θέλωμεν νὰ στηριζώμεθα ἐπὶ ἀσφαλούς βάσεως καὶ νὰ ἔχωμεν πεποίθησιν ὅτι θὰ ἐξέλθωμεν νικηταὶ ἐκ τῆς συζητήσεως ταύτης.

Νόησις καὶ πρότασις. Ἐὰν ἀκούσωμεν ἢ ἴδωμεν πού τι περὶ *θυέλλης*, ἐὰν ἄρα ἔλθῃ εἰς τὴν συνείδησιν ἡμῶν ἡ παράστα-

αις τῆς **θυέλλης**, θὰ ἔλθωσιν εἰς ταύτην κατὰ πάσαν πιθανότητα καὶ αἱ παραστάσεις **ἀήρ, νέφη, θέρος, βροχή**, συγχρόνως δ' ὅμως ἔχομεν ἐν τῷ νῷ καὶ τὴν μεταξὺ τῶν παραστάσεων τούτων σχέσιν ἥτοι **κρίνομεν** περὶ αὐτῶν ἐὰν τὴν κρίσιν ταύτην ἐκδηλώσωμεν καὶ διὰ λέξεων, τότε ἔχομεν κατὰ τὰ εἰρημένα ἐν τῷ κεφαλαίῳ περὶ κρίσεως, τὴν πρότασιν.

Ὡς μέσον, ὅπερ φέρει εἰς σχέσιν τὴν παράστασιν τῆς θυέλλης πρὸς τὴν τοῦ ἀέρος, ἔχομεν ἐν τῷ νῷ τὸν τόπον. Ἐὰν δὲ θελήσωμεν νὰ ἐκδηλώσωμεν καὶ διὰ λέξεων τὴν σχέσιν ταύτην, ἣν ἔχομεν ἐν τῷ νῷ, θὰ ἔχωμεν τὴν πρότασιν.

Ἡ θυέλλα εἶναι φαινόμενον παρατηρούμενον ἐν τῷ ἀέρι ἢ ἡ θυέλλα συμβαίνει ἐν τῷ ἀέρι.

Ἡ σχέσις, ἣν ἔχομεν ἐν τῷ νῷ μεταξὺ τῆς παραστάσεως τῆς θυέλλης καὶ τῶν νεφῶν, εἶναι αἰτιώδης, ἐκδηλοῦμεν δὲ ταύτην διὰ τῆς ἐξῆς προτάσεως: **Θυέλλα συμβαίνει ἐπειδὴ συναντῶνται διάφορα νέφη.** Ἡ σχέσις μεταξὺ τῆς παραστάσεως τῆς θυέλλης καὶ τῆς τοῦ θέρους, ἣν ἔχομεν ἐν τῷ νῷ, εἶναι χρονικὴ καὶ ἐκδηλοῦμεν ταύτην διὰ τῆς ἐπομένης προτάσεως. **Ἡ θυέλλα συμβαίνει ἢ παρατηρεῖται κατὰ τὸ θέρος.**

Ἐκ τῶν παραδειγμάτων τούτων συμπεραίνομεν, ὅτι πάσα νόησις ἡμῶν εἶναι νοεῖν ἐν λέξεσιν, ἥτοι **λέγειν** γεγονουία ἢ σιγαλή τῆ φωνῆ. Διὰ τῆς γλώσσης ἄρα λαμβάνουσιν αἱ σκέψεις καὶ τὰ διανοήματα ἡμῶν ὀρισμένην καὶ σαφεῆ ἐκδήλωσιν. Ἡ ἐκδήλωσις αὕτη τῶν διανοημάτων ἡμῶν διὰ τῶν λέξεων εἶναι τοῦτο, ὅπερ καλοῦμεν **προφορικὸν λόγον ἢ γλῶσσαν** ἐν στενωτέρᾳ ἐννοσίᾳ. Ἐπ' ὅσον δὲ παριστώμεν τὸν **προφορικὸν λόγον** δι' ὀρισμένων γραπτῶν σημείων (τῶν γραμμάτων), ἔχομεν τὸν **γραπτὸν λόγον ἢ τὴν γραπτὴν γλῶσσαν**. Μόνον τότε παριστώμεν ἐν ἡμῖν σαφῶς τοῦτο, ὅπερ ἐκάστοτε ἔχομεν ἐν νῷ, ὅταν δυνάμεθα νὰ χρησιμοποιήσωμεν πρὸς ἐκδήλωσιν αὐτοῦ τὰς καταλλήλους λέξεις ἢ τὴν ὀρθὴν ἔφρασιν.

§ 19. Γένεσις καὶ ἀνάπτυξις τῆς γλώσσης

Ἐν τῇ ἀναπτύξει τῆς γλώσσης, ἣν δυνάμεθα νὰ παρακολουθή-

σωμεν παρά τῷ παιδί, διακρίνονται διάφοροι περίοδοι ἐκαστῆ ἴδιον ἔχουσα χαρακτήρα.

1) Ἐθῆς μετὰ τὴν γέννησιν ὁ παῖς ἐκβάλλει φθόγγους τινὰς καὶ λέγομεν, ὅτι κραυγάζει μετὰ τῶν κραυγῶν δὲ τούτων συνδέονται καὶ κινήσεις τῶν βραχιόνων ἢ τῶν ποδῶν καὶ συσπάσεις τῶν μυῶν τοῦ προσώπου. Τίς ἢ αἰτία τῶν κραυγῶν τούτων;

Ὁ παῖς αἰσθάνεται δυσάρεστά τινα ζωικά αἰσθήματα π. χ. πειναν, πόνον κλπ. Τὰ αἰσθήματα ταῦτα εἶναι ἢ αἰτία τῆς συσπάσεως τῶν μυῶν τοῦ προσώπου καὶ τῶν κινήσεων τῶν ποδῶν καὶ τῶν βραχιόνων. Συγχρόνως δ' ἀναπνεῶν ἐκβάλλει μεθ' ὅλης τῆς δυνάμεώς του τὸν ἐν σὺτῳ ἀέρα. Πᾶσαι αἱ κινήσεις αὗται γίνονται αὐτομάτως, οὕτως εἶπειν, ἄνευ συνειδήσεώς τινος, διότι πάντως ὁ παῖς διὰ τῶν κινήσεων τούτων οὐδένα ἐπιδιώκει σκοπόν.

Σὺν τῷ χρόνῳ αἰσθάνεται ὁ παῖς τὰς κινήσεις τῶν βραχιόνων, τῶν ποδῶν καὶ τῶν φωνητικῶν ὀργάνων καὶ ἀκούει τοὺς παραγομένους φθόγγους, ταχέως δὲ διαγινώσκει διὰ τίνος ὀργάνου ἐκτελεῖ τὰς κινήσεις καὶ παράγει τοὺς φθόγγους, οὕτω δὲ βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον κτᾶται παραστάσεις τοῦ ἑαυτοῦ σώματος. Ἐπακολούθημα τούτου εἶναι ὅτι τὰ διάφορα ὄργανα αὐτοῦ κτῶνται μείζονα δεξιότητα ἐν τῇ ἐκτελέσει τῶν κινήσεων τούτων αἱ αὐτόματοι ἄρα κινήσεις εἶναι **προάσκησις** τις διὰ τὰς μετὰ ταῦτα ἐκουσίας καὶ ἀπὸ σκοποῦ γιγνομένας καὶ ἀποτελοῦσι τὴν **πρώτην βαθμίδα** τῶν πρὸς τὸ λέγειν προσκίσεων.

2. Ὄταν ὁ παῖς γένηται μεγαλύτερός πως μιμείται ποικίλας ἐκ τοῦ περιβάλλοντος κινήσεις καὶ ποικίλους φθόγγους, κρούει ἢ ἀνυψοῖ τὰς χεῖρας ἀποπειράται νὰ ἀπτηται τῶν διαφόρων ἀντικειμένων καὶ νὰ ἐκβάλλῃ φθόγγους ἀπομιμείται τὴν ὄλακῆν τοῦ κυνός, τὸ τικ τὰκ τοῦ ὥρολογίου καὶ τὴν φωνὴν τῶν τοῦ περιβάλλοντος προσώπων, τῆς τροφῆς τῆς μητρὸς κτλ.

Πάντα ταῦτα εἶναι ἐπακολουθήματα τῆς ἀντιλήψεως τοῦ παιδός. Διὰ τῆς ὁράσεως καὶ ἀκοῆς κτᾶται ὁ παῖς παραστάσεις κινήσεων καὶ φθόγγων, αἵτινες δι' ἐπανειλημμένης ἀναπλάσεως καὶ συγχωνεύσεως μετὰ νέων ἀντιλήψεων καθίστανται ὀλίγον κατ' ὀλίγον σαφέστεραι. Αἱ σαφέστεραι δὲ παραστάσεις παρέχουσιν ἀφορμὴν καὶ ἀπομίμησιν. Ὁ παῖς ἀπομιμείται κατ' ἀρχὰς ἀκουσίως πᾶν ὅ,τι βλέπει καὶ ἀκούει, ἀργότερον δ' ὅμως ἀπομιμείται ἐκουσίως

ποικίλα πράγματα. Ὡστε αἰτία τῆς ἀπομιμήσεως εἶναι αἱ ἀναπλαττόμεναι παραστάσεις. Ἡ ἀπομίμησις λοιπὸν εἶναι ἡ δευτέρα βαθμὶς τῆς πρὸς τὸ λέγειν προσηκείσεως τῶν παιδῶν.

3. Ὁ μικρὸς παῖς θέτει τὰς χεῖρας εἰς τὸ στόμα του καὶ φωνάζει ὅταν πεινᾷ, σιωπᾷ δ' εὐθύς ὡς ἡ μήτηρ λάβῃ αὐτὸν εἰς τὰς ἀγκάλας, ἐκτείνει τὰς χεῖρας πρὸς τοῦτο ἢ ἐκείνο τὸ ἀντικείμενον καὶ φωνάζει, ἐφ' ὅσον δὲν δύναται νὰ λάβῃ τὸ ἀντικείμενον τοῦτο, σιωπᾷ δ' εὐθύς ὡς τοῦτο περιέλθει εἰς τὰς χεῖρας του.

Ἐκ τῶν παραδειγμάτων τούτων βλέπομεν, ὅτι ὁσάκις ὁ παῖς ἐπιθυμεῖ πράγματός τινος ἐκδηλοῖ τὴν ἐπιθυμίαν ταύτην. Αἱ κινήσεις ἄρα καὶ αἱ φωναὶ ὡς ἐκβάλλει, ἔχουσιν ὠρισμένον σκοπὸν γίνονται ἀπὸ σκοποῦ, διότι διὰ τούτων ὁ παῖς καθιστᾷ τοῖς ἄλλοις γνῶστὰς τὰς ἑαυτοῦ ἐπιθυμίας. Πῶς δ' ὅμως κατέληξεν εἰς τοῦτο ὁ παῖς νὰ ἐκδηλοῖ δηλ. τὰς ἑαυτοῦ ἐπιθυμίας διὰ κινήσεων μελῶν τινῶν τοῦ σώματος καὶ φωνῶν; Πολλάκις μέχρι τοῦδε ἡθελήθη ὁ παῖς πειναν καὶ κατ' ἀκολουθίαν τοῦ δυσαρέστου τούτου αἰσθήματος ἐκλαυσε. Ἀμέσως ἐσπευσεν ἢ τροφὸς ἢ ἡ μήτηρ καὶ ἔδωκεν εἰς αὐτὸν τροφήν. Ἐπειδὴ δὲ πολλάκις ἐπανελήφθη τοῦτο, ἐσχηματίσθη ἐν τῇ συνειδήσει αὐτοῦ ἡ ἐξῆς σειρά τῶν παραστάσεων.

α') Αἰσθημα τῆς πείνης· β') αἰσθημα τῶν κραυγῶν· γ') αἰσθημα τοῦ τρώγειν καὶ τοῦ κόρου. Νῦν, εὐθύς ὡς εἰσελθῇ εἰς τὴν συνειδησίν του ἡ πρώτη παράστασις, ἢ τῆς πείνης, αὕτη ἀναπλάττει καὶ πάσας τὰς λοιπὰς καὶ μετ' αὐτῆς συνδεδεμένας· ὁ παῖς κραυγάζει, διότι γνωρίζει, ὅτι τῇ κραυγῇ δι' ἐπακολουθήσει τὸ φαγητόν· κραυγάζει ἄρ' ἀπὸ σκοποῦ, σκοπὸς δ' αὐτοῦ εἶναι ἡ κατάπαυσις τοῦ δυσαρέστου αἰσθήματος τῆς πείνης.

4) Ταχέως ἔρχεται ὁ παῖς εἰς θέσιν νὰ δύνηται καὶ νὰ λέγῃ ἐκείνο τὸ ὅποιον ἐπιθυμεῖ· κατ' ἀρχὰς ἐκβάλλει φθόγγους τινὰς οὓς, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, κατανοοῦσι μόνον οἱ οἰκεῖοι ἀργότερον δὲ προσφέρει καὶ λέξεις διὰ νὰ δηλώσῃ παίγιόν τι, τὸ γάλα, τὸ ὕδωρ, τοὺς γονεῖς κλπ. Τούτου δὲ γινομένου, λαμβάνει τὸ ποθοῦμενον.

Ὄτως ἔρχεται τὸ κυρίως λέγειν. Τὸ λέγειν δὲ πάλιν εἶναι ἐπακολουθήμα τῆς συνδέσεως τῶν παραστάσεων, διότι ἡ παράστασις τοῦ ποθομένου ἀντικειμένου καὶ ἡ τῶν φθόγγων, δι' ὧν αὕτη δηλοῦται, συνδέονται ἀλλήλαις καὶ δύνανται, κατὰ τὰ ἀνωτέρω κατ' ἐπανάληψιν εἰρημένα, νὰ πλάττωνται ἀμοιβαίως. Ἡ τὸ πρῶ-

τον δ' ἑλλιπῆς τοῦ παιδὸς γλῶσσα διορθοῦται ὀλίγον κατ' ὀλίγον διὰ τούτου, ὅτι οἱ οἰκείοι λέγουσιν αὐτῷ τὰ ὀνόματα τῶν διαφόρων αντικειμένων βραδέως καὶ σαφῶς. Ὁ παῖς τούτου γενομένου, δὲν προσέχει μόνον εἰς τοὺς φθόγγους, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν θέσιν. ἤν λαμβάνουσιν ἐκάστου τῆ γλῶσσα καὶ τὰ χεῖλη τοῦ πρὸς αὐτὸν διαλεγόμενου.

δ. Κατ' ἀρχὰς ὁ παῖς διαλεγόμενος μεταχειρίζεται λέξεις μόνον ὀλίγον δ' ὅμως κατ' ὀλίγον συνδέει ἀλλήλαις τὰς λέξεις καὶ σχηματίζει προτάσεις, κατ' ἀρχὰς βεβαίως ἀτελεῖς π. χ. ὁ Γεώργιος περίπατο, Μαρία κακὴ κλπ.

Τῶν ἀτελειῶν τούτων ἀπαλλάττεται ὀλίγον κατ' ὀλίγον ὁ παῖς διὰ τε τῆς ἀνατροφῆς μετὰ τῶν οἰκείων, οἵτινες ὀρθῶς διαλέγονται, καὶ δ' ἰδιαιτέρας διδασκαλίας· οὕτω δὲ ἔταται σὺν τῷ χρόνῳ τὴν δεξιότητα, νὰ ἐκφράξῃ τὰ ἑαυτοῦ διανοήματα γλωσσικῶς ὀρθότερον καὶ αἱ ἀνωτέρω προτάσεις λαμβάνουσι τὸν ἐξῆς τύπον: Ὁ Γεώργιος θέλει νὰ ὑπάγῃ περίπατον, ἢ Μαρία εἶναι κακὴ κλπ.

Πολλάκις παρατηρεῖται ὅτι παῖδες τινες δὲν προφέρουσι καλῶς γράμματα τινα ἢ μεταχειρίζονται ἀλλ' ἀντ' ἄλλων. Τὸ φαινόμενον τοῦτο καλεῖται **βατταρισμός**, ἐφ' ὅσον δὲ δὲν προέρχεται ἐξ ἑλλείψεως τινὸς τῶν φωνητικῶν τοῦ παιδὸς ὀργάνων διορθοῦται διὰ τούτου, ὅτι ἐβίζομεν τὸν παῖδα ὀλίγον κατ' ὀλίγον εἰς τὴν κατάλληλον τῶν φωνητικῶν ὀργάνων θέσιν, προκειμένου δὲ περὶ τῶν δυσχερεστέρων φθόγγων ἀσκοῦμεν αὐτὴν βαθμηδὸν εἰς τὴν ὀρθὴν προφορὰν αὐτῶν. Τὴν δὲ **βραδυγλωσσίαν** θεραπεύομεν διὰ συστηματικῶν ἀναπνευστικῶν καὶ γλωσσικῶν ἀσκήσεων.

Γεωργίου Ζακάρου (TAT)
Γεωργίου Ζακάρου

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΤΟ ΣΥΝΑΙΣΘΗΤΙΚΟΝ

§ 20. Γένεσις καὶ φύσις τοῦ συναισθητήματος.

Γνωρίζομεν ἤδη ἐξ ὧσων ἐμάθομεν ἀνωτέρω ἐν τῇ πρώτῃ κεφαλαίῳ, τί εἶναι τὸ αἰσθητὴμα, γνωρίζομεν δ' ὡσαύτως, ὅτι τὰ αἰσθητήματα διακρίνονται ἀλλήλων κατὰ τὸν τόνον· ἄλλα μὲν εἶναι εὐάρεστα, ἄλλα δὲ δυσάρεστα· οὕτω π. χ. βλέπων τὸν πατέρα μου νεκρὸν, δυσαρεστοῦμαι τοῦναντίον, ἐὰν οὗτος μετὰ μακρὰν καὶ ἐπικίνδυνον ἀσθένειαν ἀνέρρωσεν ἐντελῶς εὐχαριστοῦμαι· κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον εὐχαριστοῦμαι μὲν, ὅταν βλέπω ὡραίαν εἰκόνα, ὡραῖον οἰκοδόμημα, δυσαρεστοῦμαι δ' ὅμως ὅταν βλέπω ὅτι ἡ εἰκὼν ἢ τὸ οἰκοδόμημα, εἶναι ἀηδές. Ἐντεῦθεν παρατηροῦμεν ὅτι τὰ αἰσθητήματα συνοδεύονται συνήθως ὑπὸ εὐαρεστησεως ἢ δυσαρεσκείας.

Πλὴν δ' ὅμως τῆς εὐαρεστησεως ἢ δυσαρεσκείας, τῆς συνοδεύουσης τὰ διάφορα αἰσθητήματα, διακρίνομεν ἐν αὐτοῖς καὶ ἕτερον τι· ὅταν πρόκειται νὰ λάβω δῶρόν τι κατὰ τὴν πρώτην τοῦ ἔτους ἢ τὴν ἐπέτειον τοῦ ὀνόματός μου, δὲν αισθάνομαι μόνον εὐαρεσκίαν, ἀλλὰ καὶ διέγερσιν τινα· ταύτην καλοῦμεν *ἐντασιν*· ὅταν δὲ λάβω πλέον τὸ προσδοκώμενον, καταπαύει ἢ διέγερσις αὕτη τὴν κατάστασιν ταύτην καλοῦμεν *κατάπαυσιν*.

Τελευταίον, ὅταν προσδοκῶμεν εὐχάριστον ἢ δυσάρεστον τι, εὐρισκόμεθα εἰς διαρκή ταραχήν. Τὴν κατάστασιν ταύτην χαρακτηρίζομεν ὡς **ἐξέγερσιν**, ὅταν δὲ θάπτον ἢ βραδίον ἐκπληρωθῇ τὸ προσδοκώμενον, ἐπανερχόμεθα εἰς τὴν ἤρεμον ψυχικὴν κατάστασιν, ἡσυχάζομεν, ὅπως λέγομεν συνήθως, ἢ καταπραΰνομεθα: ταύτην τὴν κατάστασιν καλοῦμεν **καταπραΰνσιν**.

Εἰς τινὰς περιπτώσεις διακρίνομεν ὡς ἀποτέλεσμα τῶν αἰσθημάτων μόνον τὴν εὐαρέσκειαν ἢ δυσαρέσκειαν, ὅπως π. χ. ὅταν φάγομεν εὐάρεστον τι ἢ δυσάρεστον, εἰς ἄλλον δ' ὅμως παρατηροῦμεν καὶ τὰς τρεῖς τῶν ἀνωτέρω περιπτώσεων, τοῦτο δ' εἶναι καὶ τὸ συνηθέστερον ἐν τῷ βίῳ. Ἐν πάσῃ περιπτώσει δ' ὅμως ὅ,τι δὴποτε τῶν ἀνωτέρω καὶ ἂν συμβῇ, παρατηροῦμεν τοῦτο, ὅτι ἕνεκα τῶν αἰσθημάτων, παραστάσεων ἢ διανοημάτων ἡμῶν ἢ ψυχικῆ κατάστασις μεταβάλλεται, καὶ ὅτε μὲν χαίρομεν, ὅτε δὲ λυπούμεθα **τὴν συνείδησιν ταύτην τῆς χορᾶς ἢ λύπης καλοῦμεν συναίσθημα**. Ἐφ' ὅσον βλέπομεν ἁπλῶς μίαν εἰκόνα, ἔχομεν αἰσθημα, ὅταν δ' ὅμως καὶ εὐχαριστηθῶμεν ἢ δυσαρεστηθῶμεν ἐκ τῆς θέας τῆς εἰκόνος ταύτης ἔχομεν συναίσθημα: ὡσαύτως ἐφ' ὅσον ἀκούω ἁπλῶς τυφλοῦ τινος ἐπαίτου, διεκτραγωδοῦντος τὴν κατάστασιν αὐτοῦ, ἔχω αἰσθημα, ὅταν δ' ὅμως, καὶ λυπηθῶ αὐτὸν διὰ τὸ δυστύχημά του, ἔχω συναίσθημα.

Ὡς γενικὰς τῶν συναισθημάτων ιδιότητας δυνάμεθα ν' αναφέρωμεν τὰς ἑξῆς:

α) Τὰ συναισθήματα ἐν γένει δύνανται νὰ ὑπαχθῶσιν εἰς δύο θεμελιώδεις τύπους, τὴν **ἡδονὴν** καὶ τὴν **λύπην**, ὧν μεταξὺ διακρίνομεν οὐδετέραν τινὰ ζώνην, καθ' ἣν ὁ ἄνθρωπος οὔτε χαίρει οὔτε λυπεῖται.

β) Τὰ συναισθήματα διακρίνονται ἀλλήλων κατὰ **ποσόν**: ἄλλη εἶναι ἡ λύπη μου, ὅταν μάθω, ὅτι ἀπέθανε γνωστός· καὶ ἄλλη, ὅταν ἴδω νεκρὸν τὸν πατέρα μου. Ἐκ τῆς ἰσχύος δὲ ταύτης τοῦ συναισθήματος ἐξαρτᾶται καὶ ἡ ἐπίδρασις αὐτοῦ ἐπὶ τὴν ὅλην κατάστασιν τῆς συνειδήσεως.

γ) Τὰ συναισθήματά, διακρίνονται ἀλλήλων καὶ κατὰ τὸ **ποιόν**: ἄλλη εἶναι ἡ εὐχαρίστησις, ἣτις προέρχεται ἐκ τῆς θέας ἀγαθῆς τινος πράξεως, καὶ ἄλλη ἡ ἐκ τῆς ἐπιτυχίας ἐπιχειρήσεώς τινος.

δ) Πάντα τὰ συναισθήματα ἀπαμβλύνονται, καθ' ὅσον ἐπανα-

λαμβάνονται συχνάκις τὰ προκαλούσα τὰ συναισθήματα ταῦτα αἷτια.

ε') Τὰ συναισθήματα ἐξαρτῶνται ἐκ τῆς προτέρας ψυχικῆς καταστάσεως. Ἡ ἡδονὴ π. χ. ἢ ἡ λύπη εἶναι πολλῶ ἰσχυροτέρα, ὅταν ἐπακολουθῶσι λύπη ἢ ἡδονή.

στ') Τὰ συναισθήματα συνδέονται στενώτατα τῷ καθ' ὅλου βίῳ τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀπὸ τῆς ἐπόψεως ταύτης εἶναι σπουδαιότατα διὰ τὴν συντήρησιν αὐτοῦ.

§ 21. Σωματικαὶ ἐκδηλώσεις τῶν συναισθημάτων.

Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἐγένοντο πολλά καὶ ἐπιμελεημένα ἔρευνα, ὅπως καθορισθῇ ἡ ἐπίδρασις τῶν συναισθημάτων ἐπὶ τὸ σῶμα, ἰδίᾳ δὲ τὰς ἀναπνευστικὰς κινήσεις καὶ τὴν κυκλοφορίαν τοῦ αἵματος. Αἱ παρατηρήσεις, αὗται, ὑπὸ πολλῶν ψυχολόγων δι' εἰδικῶν ὀργάνων γενόμεναι, κατέληξαν εἰς τὰ ἑξῆς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἀκριθεῖ συμπεράσματα.

Ἀπλὰ εὐάρεστα συναισθήματα (π. χ. ἡδεῖα γεύσις) ἔχουσι ὡς ἐπακολουθήματα ἐπιβράδυνσιν ἄμα καὶ ἐνίσχυσιν τῶν παλμῶν. Ἀπλὰ δυσάρεστα συναισθήματα (π. χ. γεύσις πικροῦ ἀντικειμένου) ἐπιφέρουσι ἐπιτάχυνσιν καὶ ἐξασθένασιν τῶν παλμῶν. Διεγερτικὰ συναισθήματα ἐπιφέρουσι ἐνίσχυσιν, καταπραϋντικὰ δὲ ἐξασθενῶσιν τῶν παλμῶν ἄνευ μεταβολῆς τῆς ταχύτητος αὐτῶν. Τὰ πειράματα ἐν τῇ τελευταίᾳ ταύτῃ περιπτώσει δὲν ἐγένοντο ἐπὶ ἀπλῶν συναισθημάτων διεγέρσεως καὶ καταπραϋνσεως (π. χ. ὑψηλῶν τόνων, ἐρυθροῦ χρώματος ἢ χαμηλῶν τόνων καὶ κυανοῦ χρώματος), ἀλλ' ἐπὶ συναισθημάτων προκληθέντων ὑπὸ πολυπλόκων ἐρεθισμῶν, διὰ τοῦτο δὲ καὶ τὰ ἀποτελέσματα δὲν ὄνουναι νὰ θεωρηθῶσιν ἀσφαλῆ. Τοῦναντίον ἡ ὑπάρχουσα ἔντασις ἐπιφέρει σαφέστατα ἐπιβράδυνσιν καὶ ἐξασθένασιν, ἐνῶ, ὅταν ἐπέρχηται ἢ κατάπτωσις, παρατηρεῖται ἐνίσχυσις, πιθανῶς δὲ καὶ ἐπιτάχυνσις τῶν παλμῶν.

§ 22. Διαιρέσεις τῶν συναισθημάτων.

Τῶν συναισθημάτων ἄλλα μὲν συνδέονται πρὸς τὰ αἰσθήματα,

ἄλλα δὲ πρὸς τὰς παραστάσεις καὶ κρίσεις ἡμῶν. Τὰ πρῶτα συντηρήσαμεν ἤδη καὶ ἐν τῷ γνωστικῷ, προκειμένου περὶ τοῦ τόνου τοῦ αἰσθήματος.

Ἐκεῖ ἐνημοσύμεθα, ὅτι τόνου τοῦ αἰσθήματος ἔχομεν ὀνομάζει τὸ εὐάρεστον ἢ δυσάρεστον αὐτοῦ. Ἀκριβῶς αὐτὸ τοῦτο καλοῦμεν *ύλικ ν ἢ σωματικὸν συναίσθημα*· τὰ δὲ δεύτερα, ἅτινα σχετίζονται πρὸς τὰς παραστάσεις καὶ κρίσεις ἡμῶν, καλοῦμεν ἀνώτερα ἢ πνευματικὰ συναίσθηματα. Τὰ πνευματικὰ συναίσθηματα πάλιν εἶναι ποικιλώτατα καὶ δυνάμεθα ἔχοντες πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν σχέσιν αὐτῶν πρὸς διατήρησιν τοῦ βίου νὰ ὑποδιαίρεσωμεν ταῦτα ὡς ἑξῆς:

Ὅπως ἐν παντὶ ὀργανικῷ ὄντι, οὕτω καὶ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἢ πρὸς διατήρησιν ὁρμὴ ἐμφανίζεται ὑπὸ δύο διαφόρους μορφάς, τὴν ὁρμὴν πρὸς διατήρησιν *ἑαυτοῦ* καὶ τὴν πρὸς διατήρησιν *τοῦ εἴδους*. Παρὰ τῷ ἀνθρώπῳ, ὅστις, ὅπως παρετήρησεν ἤδη ὁ Ἀριστοτέλης, εἶναι φύσει *κοινωνικὸν ζῷον*, ἀνεπέχθη σπουδαίως ἡ ὁρμὴ πρὸς διατήρησιν τοῦ εἴδους. Μεγίστην σημασίαν διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ὁρμῆς ταύτης ἔχει τὸ συναίσθημα διότι παρατηροῦμεν, ὅτι τὴν εὐχαρίστησιν ἢ δυσἀρέσκειαν ἡμῶν δὲν διεγείρει μόνον ἡ ἀτομικὴ ἡμῶν εὐημερία ἢ δυστυχία, ἀλλὰ καὶ ἡ εὐημερία ἢ δυστυχία τῆς κοινωνίας, εἰς ἣν καὶ ἡμεῖς ἀνήκομεν. Κατὰ ταῦτα δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν τὰ ἑξῆς συναίσθηματα.

α') Τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν εὐἀρέσκειαν ἢ δυσἀρέσκειαν τὴν σχετιζομένην πρὸς ἡμᾶς αὐτούς· τὰ συναίσθηματα ταῦτα δυνάμεθα νὰ ὀνομάσωμεν *ἀτομικὰ συναίσθηματα*.

β') Τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν εὐημερίαν ἢ δυστυχίαν τῆς οἰκογενείας ἢ *οἰκογενειακὰ συναίσθηματα*.

γ') Συναίσθηματα προερχόμενα ἐκ τῆς εὐημερίας ἢ δυστυχίας τῆς κοινωνίας, εἰς ἣν καὶ ἡμεῖς ἀνήκομεν, ἢ *πατριωτικὰ συναίσθηματα*.

δ') Συναίσθηματα προερχόμενα ἐκ τῆς εὐημερίας ἢ δυστυχίας τοῦ πληθίου ἡμῶν ἢ *συμπαθητικὰ συναίσθηματα*.

Εἰς ταῦτα προστίθενται τὰ συναίσθηματα τὰ προερχόμενα τὸ μὲν ἐκ τῆς ἐξετάσεως τῆς φύσεως, τὸ δὲ ἐκ τῆς σχέσεως τοῦ ἀτόμου πρὸς τὴν φύσιν καὶ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους ἐν γένει, τὰ δὲ

ἐκ τῆς ἐξετάσεως τοῦ ψυχικοῦ ἡμῶν βίου, τὰ σπουδαιότατα τῶν συναισθημάτων τούτων εἶναι :

- εἶ) Τὸ συναίσθημα τοῦ καλοῦ.
- στ᾽) Τὸ ἠθικὸν συναίσθημα.
- ζ᾽) Τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα.
- η᾽) Τὰ διανοητικὰ συναίσθηματα.

§ 23. Ὑλικὰ ἢ σωματικὰ συναισθήματα.

Παραδείγματα τινα θα διασαφηνίσωσιν ἡμῖν τὰ κατὰ τὰ συναισθήματα ταῦτα.

Ὁ ἀλγὼν τὴν κεφαλὴν εἶναι σιωπηλὸς καὶ φαίνεται κατεχόμενος ὑπὸ λύπης, εὐθὺς δ' ὅμως ὡς παρέλθῃ τὸ ἄλγος τοῦτο, μεταβάλλεται ἢ ψυχικῆ του κατάστασις καὶ ἀνακτάται οὗτος τὴν προτέραν εὐθυμίαν.

Τὸ φῶς, τὰ ζωηρὰ χρώματα, ὁ ἥλιος, ὁ ὠραῖος καιρὸς καθιστοῦσιν ἡμᾶς εὐθύμους, τοῦναντίον τὸ σκότος, ὁ σκοτεινὸς καὶ ὑγρὸς καιρὸς ἐπιδρῶσιν ἐφ' ἡμᾶς δυσαρέστως ἀφαιροῦντα τὴν εὐχαρίστησιν καὶ εὐθυμίαν. Εὐχάριστος συναναστροφή καὶ μουσικὴ χαρτοποιοῦσι τὸν ἄνθρωπον, τοῦναντίον μονήρης βίος δυσαρεστὴ αὐτόν.

Ὁ ἀγαπῶν τὰ καλὰ φαγητὰ καταλαμβάνεται ὑπ' ἀφάτου λύπης, ὅταν γεύηται φαγητοῦ μὴ καλοῦ.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω παραδειγμάτων βλέπομεν, ὅτι εὐάρεστον ἢ δυσάρεστον ζωικὸν ἢ ἄλλο αἴσθημα προξενεῖ ἡμῖν χαρὰν ἢ λύπην.

Ἡ εὐχαρίστησις αὕτη ἢ δυσαρέσκεια, ἣτις συνδέεται μεθ' ὀρισμένων αἰσθημάτων καλεῖται ὑλικὸν ἢ σωματικὸν συναίσθημα· καὶ εἶναι εὐάρεστον μὲν, ἐφ' ὅσον λαμβάνομεν συνείδησιν, ὅτι ἐρεθισμὸς τις προάγει τὴν καλὴν τοῦ σώματος κατάστασιν, δυσάρεστον δ' ὅταν συμβαίη τὸ ἀντίθετον.

Τὰ ὑλικὰ συναισθήματα εἶναι σπουδαιότατα διὰ τὸν βίον τοῦ ἀνθρώπου, ἰδίᾳ δὲ διὰ τὸν τοῦ παιδός. Ἡ χαρὰ καὶ ἡ λύπη, ἣν παρατηροῦμεν εἰς τοὺς παῖδας, εἶναι συνήθως ἀποτέλεσμα τοιούτων ἢ τοιούτων αἰσθημάτων. Ἐπειδὴ ἡ χαρὰ αὕτη καὶ ἡ λύπη ἔχει μεγίστην σπουδαιότητα διὰ τὴν ὅλην ψυχικὴν τοῦ παιδός κατάστασιν καὶ τὴν πρὸς μάθησιν ἐπιδεκτικότητα, πρέπει οἱ ἐντεταλμένοι τὴν ἀνατροφήν καὶ τὴν διαπαιδαγώγησιν τῶν παιδῶν νὰ φροντίζωσιν,

ὅπως διὰ καταλλήλου ἐνεργείας προάγωσι τὴν υἰεῖαν καὶ ἱκανοποιῶσι τὰς σωματικὰς ἀνάγκας αὐτῶν παρέχοντες κατάλληλον καὶ ἐπαρκῆς φαγητόν, εὐαρέστους ἐνασχολήσεις, κεντὸν πρὸς παίγνια καὶ ἐν γένει πράττοντες πᾶν ὅ,τι συντελεῖ νὰ ἐπιφέρῃ εὐάρεστα, νὰ κωλύῃ δὲ δυσάρεστα ὕλικά συναισθήματα.

Ἐπειδὴ δὲ τὰ ὕλικά συναισθήματα, ἴδια δὲ τὰ σχετιζόμενα πρὸς τὸ ζωικὸν αἰσθημα, ἔχουσι σχέσιν πρὸς τὴν διατήρησιν καὶ τὴν ἀκμὴν ἐν γένει τοῦ σώματος ἡμῶν, δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν ταῦτα καὶ ὡς **ἀτομικὰ συναισθήματα**. Περὶ τῶν ἀτομικῶν συναισθημάτων, τῶν ἀναφερομένων ἐν γένει εἰς τὸν πνευματικὸν βίον τοῦ ἀνθρώπου γενήσεται κατωτέρω ἴδιος λόγος.

§ 24. Πνευματικὰ συναισθήματα.

Ἀνωτέρω ἤδη ἐλέγομεν ὅτι τὰ πνευματικὰ συναισθήματα διακρίνονται τῶν σωματικῶν διὰ τοῦτου, ὅτι τὰ μὲν σωματικὰ σχετίζονται ἀμέσως πρὸς τὰ αἰσθήματα, τὰ δὲ πνευματικὰ ἀμέσως πρὸς τὰς παραστάσεις καὶ κρίσεις ἡμῶν λυποῦμαι ἀλγῶν, τὴν κεφαλὴν ἢ ἄλλο τι τοῦ σώματος μέρος, λυποῦμαι δ' ὅμως καὶ ἐφ' ὅσον βλέπω ὅτι οἱ ἄλλοι δὲν ἀναγνωρίζουσι τὴν ἀξίαν μου· ἢ μία λύπη εἶναι ὅλως διάφορος τῆς ἄλλης. Τῶν πνευματικῶν συναισθημάτων ἔχομεν, ὅπως καὶ ἀνωτέρω ὑπεδηλώθη, διάφορα εἶδη, ἅτινα θὰ ἐξετάσωμεν νῦν λεπτομερῶς ἕκαστον.

α') Ἀτομικὰ συναισθήματα.

Ὅταν παράστασις ἀντικειμένου ἢ γεγονότος τινὸς προκαλῆ ἐν ἡμῖν τοιαύτας συνδέσεις καὶ κρίσεις, ὥστε νὰ ἐκλαμβάνωμεν τοῦτο τὸ ἀντικείμενον ἢ τὸ γεγονός **ἐπιβλαβές** εἰς τὴν διατήρησιν ἡμῶν αὐτῶν, γεννᾶται ἐν ἡμῖν **δυσάρεστον συναίσθημα**, τοῦναντίον δ' ἐὰν ἐκλαμβάνωμεν αὐτὸ ὡς προάγον τὴν ζωικὴν ἡμῶν ἐνεργεῖαν, γεννᾶται ἐν ἡμῖν **εὐάρεστον συναίσθημα**. Τὰ συναίσθηματα ἐν γένει ταῦτα περιλαμβάνομεν ὑπὸ τὸ ὄνομα τῶν **ἀτομικῶν συναισθημάτων**. Σημειωτέον δ' ὅτι δὲν πρόκειται ἐνταῦθα περὶ **πραγματικῆς βλάβης** ἢ προαγωγῆς, ἀλλ' ἀπλῶς περὶ βλάβης ἢ προαγωγῆς κατὰ τὴν ἀντίληψιν ἡμῶν. Τὸ γεννώμενον δὲ συναίσθημα

είναι διάφορον, καθ' ὅσον ἡ προκαλοῦσα αὐτὸ παράστασις εἶναι παράστασις ἀντικειμένου ἢ γεγονότος, ἔτι δὲ τὰ ἐκ τῆς ὑποτιθεμένης βλάβης διεγειρόμενα συναισθήματα δεικνύουσι πολὺ περισσοτέρας διαβαθμίσεις ἢ τὰ ἐκ τῆς ὑποτιθεμένης ὠφελείας.

Ἡ ἰσχὺς τοῦ συναισθήματος, τὸ ὁποῖον προκαλεῖ ἡ παράστασις τοῦ ἀντικειμένου ἢ γεγονότος, ἐξαρτάται ἐκ τῆς **δυνάμεως**, ἣν ἔχει πρὸς βλάβην τὸ ἀντικείμενον ἢ γεγονός τοῦτο, ἐκ τῆς **ἀντιστάσεως** ἣν πιστεύομεν ὅτι δυνάμεθα ν' ἀντιτάξωμεν εἰς αὐτὸ καὶ τοῦ **ἀποτελεσματικοῦ** αὐτῆς, καὶ ἐκ τούτου, ἐὰν τὸ ἐπιβλαβὲς ἀντικείμενον ἢ γεγονός εἶναι ἐπιβλαβὲς **ἐνεργεῖα** ἢ **δυνάμει** μόνον. **Ἐνεργεῖα** λέγεται ἀντικείμενόν τι ἐπιβλαβὲς, ἐὰν ἀποδίδωμεν αὐτῷ τὴν **πρόθεσιν** νὰ βλάβῃ ἡμᾶς. ὅπως εἶναι π. χ. τὸ θηρίον, ὁ ἐχθρὸς, κλπ. **δυνάμει** δ' ἐφ' ὅσον δύναται ἀπλῶς νὰ βλάβῃ ἡμᾶς, ὅπως εἶναι π. χ. ὁ ὀρμητικῶς ἐπερχόμενος σιδηροδρομικὸς συρμὸς, ὅστις διὰ τοὺς μακρὰν μὲν εὐρισκόμενους εἶναι παντελῶς ἀβλαβής, τὸν ἐπὶ τῆς γραμμῆς δ' ὁμῶς εὐρισκόμενον δύναται νὰ διαμελίτῃ. Δυνάμει ἐπιβλαβὲς ὡσαύτως εἶναι καὶ οἷονδὴποτε ἄλλο μηχανήμα, ἢ πυρκαϊά, τὸ βάραθρον κλπ.

Ἐκ τῶν διαβαθμίσεων, ἃς δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν ἐν τῇ δυνάμει τοῦ ἀντικειμένου, ὅπερ προτίθεται νὰ πρόξενῃαί ἡμῖν βλάβην, ἐξαίρομεν, τὰς ἑξῆς πέντε, ὡς τὰς σπουδαιστάτας. Τὴν δυνάμιν τοῦ ἐπιβλαβοῦς ἀντικειμένου ἐκλαμβάνομεν : α') ὡς **ἀκαταμάχητον** β') **ἀνωτέραν** τῆς ἡμετέρας· γ') **ἴσην** τῇ ἡμετέρᾳ δ') **κατωτέραν** τῆς ἡμετέρας· ε') **ἀσήμαντον**.

α') Ἐπιτίθεται καθ' ἡμῶν π. χ. ἐχθρὸς, ὅστις ὑποθέτομεν, ὅτι ἔχει δύναμιν, ἣν ἐν οὐδεμίᾳ περιπτώσει **δυνάμεθα νὰ καταβάλωμεν**, τὸ πρῶτον συναισθημα ὅπερ γεννᾶται ἐν ἡμῖν, εἶναι ὁ **τρόμος**. Ἐὰν ὁ ἐχθρὸς προκαλῇ ἡμᾶς, ἢ παραδιδόμεθα ἀμέσως, ὅποτε ἔχομεν τὸ συναισθημα τῆς **ἐκουσίας ὑποταγῆς**, τῆς **ὑποχωρήσεως**, ἢ ἀντιτασσόμεθα μετὰ τοῦ θάρρους, ὅπερ παρέχει ἡμῖν ἡ **ἀπόγνωσις**. Ἐὰν ἡ ἀπόπειρα αὕτη ἐπιτύχῃ, ἔχομεν τὸ συναισθημα τῆς **θριαμβευούσης ὑπερηφανίας**, ἐὰν δ' ἀποτύχῃ, τὸ τῆς **ἀπογνώσεως**.

β') Ἐὰν ὁ ἐχθρὸς ἔχῃ **ἀνωτέραν** τῆς ἡμετέρας ἰσχύν, τὸ πρῶτον συναισθημα, ὅπερ διεγείρεται ἐν ἡμῖν, εἶναι ὁ **φόβος**. Ἡ πρόκλησις διεγείρει τὸ συναισθημα τοῦ **θάρρους**, καὶ ἡ μὲν ἀποτελε-

σματος, ἢ δ' ἄνευ ἀποτελέσματος τὸ τῆς ταπεινώσεως, ἐὰν μὴ τὸ τῆς ἀπογνώσεως.

γ') Ἐὰν ὁ ἐχθρὸς ἔχῃ δύναμιν κατὰ τὰ φαινόμενα ἴσην τῇ ἡμετέρᾳ, τὸ πρῶτον συναίσθημα, ὅπερ διεγείρεται ἐν ἡμῖν, εἶναι τὸ τοῦ μίσους. Ἐὰν προκαλέσῃ ἡμᾶς, ἔχομεν τὸ συναίσθημα τῆς ὀργῆς, καὶ ἂν ἀναβληθῇ ἢ πραγματοποιήσῃ τῆς ἀντιστάσεως, τὸ τῆς ἐκδικήσεως. Ἐπιτυχῆς ἀντίστασις προκαλεῖ τὸ συναίσθημα τῆς νίκης, ἀνεπιτυχῆς δὲ τὸ τῆς ἥττης καὶ ταπεινώσεως.

δ') Ἐὰν ὁ ἐχθρὸς ἔχῃ δύναμιν κατωτέραν τῆς ἡμετέρας, προκαλεῖ πρῶτον τὸ συναίσθημα τῆς ἀηδίας, ἢ δὲ πρόκλησις αὐτοῦ τὸ τοῦ οἴκτου. Ἐπιτυχῆς ἀντίστασις προκαλεῖ τὸ συναίσθημα τῆς ἐπιτυχίας, ἀνεπιτυχῆς δὲ τὸ τῆς ἀποτυχίας.

ε') Ἐὰν τέλος ἢ δύναμις τοῦ ἐχθροῦ εἶναι ἀσήμαντος κατ' ἀρχὰς ἐγείρεται ἐν ἡμῖν τὸ συναίσθημα τῆς ὑπεροχῆς, ἢ δὲ πρόκλησις διεγείρει τὴν εἰρωνείαν.

2. Ἀντικείμενον δυνάμει μόνον, οὐχὶ δὲ καὶ ἐνεργείᾳ ἐπιπλαθὲς προκαλεῖ ἀναλόγως τῆς δυνάμεως, ἣν κέκτηται, συναίσθημα, ὅπερ ποικίλλει μεταξὺ τῆς δυσαρσεκείας καὶ τῆς φρίκης. Ἀντικείμενα ἀπλῶς δυνάμει ἐπιπλαθῆ προκαλοῦσι κατὰ κανόνα συναίσθημα μόνον, ὅταν ἐλάβομέν ποτε ἀφορμὴν νὰ γνωρίσωμεν τὴν βλάβην, ἣν ταῦτα ἐπιφέρουσιν. Ἡ ἀτμομηχανὴ π. χ., ἣν βλέπομεν σπεύδουσαν, καταλείπει ἡμᾶς ἀδιαφόρους. Ἐὰν δ' ὅμως ἔτυχέ ποτε νὰ ἴδωμεν ἄνθρωπον διαμελιζόμενον ὑπ' αὐτῆς, ἢ θέα τῆς ἀτμομηχανῆς διεγείρει ἐν ἡμῖν δυσάρεστόν τι συναίσθημα, ὅπερ ἀναλόγως τῆς ἰδίουσυγκρασίας ἡμῶν δύναται νὰ φθάσῃ μέχρι τῆς φρίκης.

Τὸ ἐνεργεῖα ὠφέλιμον διεγείρει παρ' ἡμῖν τὸ συναίσθημα τῆς εὐγνωμοσύνης, ἐὰν δ' ἔχῃ μείζονα δύναμιν, τὸ τοῦ σεβασμοῦ. Τὸ δὲ δυνάμει ὠφέλιμον προκαλεῖ τὸ συναίσθημα τῆς συμπάθειας. Εὐγνωμόνες ἄρα εἴμεθα δι' εὐεργεσίαν τινὰ γενομένην ἡμῖν, σεβασμὸν δεικνύομενον πρὸς τοὺς γονεῖς καὶ τοὺς διδασκάλους, συμπάθειαν δὲ πρὸς τοὺς φίλους καὶ ἐὰν μηδέποτε προὔξενησαν ἡμῖν καλόν τι.

Ἄλλα συναισθήματα τέλος γεννῶνται ἐκ γεγονότων, ἅτινα ἡμεῖς φανταζόμεθα ὡς ὠφέλιμα ἢ βλαβερά. Τὰ συναισθήματα ταῦτα δυνάμεθα νὰ χαρακτηρίσωμεν καθ' ὅλου ὡς χαροποιὰ ἢ

όδυνηρά συναισθήματα. Ἐπιθλαβές γεγονός, ὅπερ ἀπειλεῖ ἡμᾶς ἐν τῷ μέλλοντι, γεννᾷ ἐν ἡμῖν τὸ συναισθημα τῆς φροντίδος· ἐφ' ὅσον δ' ὁ χρόνος τοῦ γεγονότος προσεγγίζει, τὸ τῆς ἀγωνίας καὶ τέλος τὸ τῆς ζωηρᾶς ἀνησυχίας. Τὰ δύο τελευταῖα συναισθήματα συνδυάζονται πολλάκις τῷ συναισθηματι τῆς ἐλπίδος περὶ ἀποφυγῆς τοῦ ἐπικειμένου κακοῦ.

Ἐάν ἀποφύγωμεν τὸ προσδοκώμενον κακὸν ἔχομεν τὸ εὐάρεστον συναισθημα τῆς ἀνακουφίσεως. Ἐάν δ' ὅμως τοῦτο ἐπέλθῃ, ἔχομεν τὸ δυσάρεστον συναισθημα τοῦ ἄλλους, τῆς θλίψεως, τοῦ πόνου.

Ἐάν τοῦναντίον γεγονός τι νομίζωμεν ὠφέλιμον, ἔχομεν πολὺ πρὸ τῆς ἐμφανίσεως αὐτοῦ τὴν χαροποιὰν προσδοκίαν, ἐφ' ὅσον δὲ πλησιάζει, ζωηρὰν ἀνυπομονησίαν. Ἐάν μὴ ἐκπληρωθῇ, ἐπέργεται τὸ δυσάρεστον συναισθημα τῆς ἐξαπατήσεως ἔάν δ' ἐκπληρωθῇ, τὸ εὐάρεστον συναισθημα τῆς χαρᾶς, τῆς ἀγαλλιᾶσεως.

Ἐπικίνδυνος π. γ. ἀσθένεια τοῦ ἐμοῦ πατρός διεγείρει ἐν ἐμοὶ κατ' ἀρχὰς τὸ συναισθημα τῆς φροντίδος. Ἐάν εἶναι δυνατόν νὰ παρέλθῃ ἡ ἀσθένεια δι' ἐγχειρήσεως, ἔχω ὀλίγας πρὸ τῆς ἐγχειρήσεως ἡμέρας ἀγωνίαν καὶ ζωηρὰν ἀνησυχίαν. Ἐάν ἡ ἐγχείρησις ἐπιτύχῃ, συναισθάνομαι τὸ μὲν ἀνακούφισιν, τὸ δ' εὐγνωμοσύνην πρὸς τὸν θεραπεύσαντα ἰατρόν. Ἐάν δ' ὅμως ἐπέλθῃ ὁ θάνατος, γεννῶνται τὰ ὀδυνηρά συναισθήματα, περὶ ὧν ἀνωτέρω ἐγένετο λόγος. Τὰ συναισθήματα, ἅτινα προκαλοῦνται ὑπὸ τῆς προσδοκίας εὐαρέστων γεγονότων δυνάμεθα κάλλιστα νὰ παρακολουθήσωμεν παρὰ τοῖς παισὶν ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ Δεκεμβρίου μέχρι τῆς πρώτης τοῦ ἔτους, ὅποτε οὗτοι προσδοκῶσι τὰ συνήθη δῶρα.

β') Τὰ συμπαθητικὰ συναισθήματα

1. Οἰκογενειακὸν συναισθημα.

Ὁ πρῶτος καὶ κυριώτατος ὅρος πρὸς διατήρησιν καὶ ἐξευγένισιν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους εἶναι ὁ οἰκογενειακὸς βίος. Ἐν τῇ οἰκογενεῖᾳ γεννᾶται κατὰ πρῶτον τὸ συναισθημα ἐκείνο, ὅπερ εἶναι ὁ σπουδαιότατος παράγων πρὸς τὴν ἠθικὴν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους

τελειοποίησιν, τὸ **συναίσθημα τῆς ἀγάπης**. Ἐν τῇ οἰκογενεῖα διδάσκαται ὁ ἄνθρωπος νὰ καταρρίπτῃ τὰ ὅρια τοῦ ἑγωσμοῦ καὶ νὰ μετέχῃ τῆς χαρᾶς καὶ τῆς λύπης καὶ ἄλλων ὄντων.

Ἡ ἀγάπη γεννᾶται κατ' ἀρχὰς μεταξύ ἀνδρὸς καὶ γυναικός, ἣτο δὲ αὕτη κατὰ τὴν πρώτην βαθμίδα τοῦ πολιτισμοῦ τελειῶς ὕλικῇ. Ὅταν δ' ὁμοῦς ἡ καλλιέργεια τῆς γῆς ἠνάγκασε τὸν ἄνθρωπον νὰ ἔχῃ σταθερὰν κατοικίαν, οὕτω δὲ ἀνὴρ, γυνή καὶ τέκνα συνήκουσιν ἐπὶ μακρὸν κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον χρόνον, τὸ κατ' ἀρχὰς ὕλικόν τούτο συναίσθημα ἤρξαστο ν' ἀποβάλλῃ τὴν ὕλικότητά του καὶ νὰ γίνῃται πνευματικώτερον καὶ εὐγενέστερον. Ἡ μεταξύ ἀνδρὸς καὶ γυναικός ἀγάπη κορυφούται ἐν τῇ ἀποπειρᾷ τοῦ νὰ εἶναι τὸν ἕνα διαρκὴ κάτοχον τοῦ ἄλλου. Μετὰ τῆς τάσεως ταύτης συνδέεται πολλάκις ὁ φόβος, μήπως ἄλλος τις ἀφαιρέσῃ τὸ ἀγαπώμενον, ὃν, κατ' ἀκολουθίαν δὲ καὶ τὸ μίσος πρὸς τὸν ἐχθρόν, εἰς ὃν ἀποδίδομεν τὴν πρόθεσιν ταύτην, λαμβάνει ἐνταῦθα τὸν ἰδιαιζόντα χαρακτήρα τῆς **ζηλοτυπίας**. Προϊόντος τοῦ χρόνου, ἡ γυνὴ διορᾷ ἐν τῷ ἀνδρὶ οὐ μόνον τὸ ἀγαπώμενον ὃν, ἀλλὰ περαιτέρω τὸ ὃν, ὅπερ παρέχει πρὸς αὐτὴν τὰ μέσα πρὸς συντήρησιν καὶ ὅπερ προστατεύει αὐτὴν ἀπὸ παντός κινδύνου, οὕτω δὲ πάν. ὅπερ βλάπτει ἢ ὠφελει αὐτόν, ἐκλαμβάνει αὕτη ὡς βλάπτον καὶ ὠφελούν **ἑαυτὴν** καὶ οὕτω διεγείρονται ἐν ἑαυτῇ πάντα τὰ συναισθήματα, περὶ ὧν ἐν τῷ προηγουμένῳ κεφαλαίῳ ἐγένετο λόγος, προστιθεμένης μόνον εἰς ταῦτα τῆς ἀγάπης, ἣτις παρέχει τοῦτοις ἴδιον χαρακτήρα. Θαυμασιῶς ἀπεικονίζονται τὰ συναισθήματα ταῦτα ἐν τῷ ἔκτῳ τῆς Ἰλιάδος στοιχείῳ, ἐν τῷ ἀποχωρισμῷ τοῦ Ἑκτορος καὶ τῆς Ἀνδρομάχης. Ὁ δὲ ἀνὴρ ἐξ ἄλλου διαθλέπει ἐν τῇ γυναικὶ οὐχὶ μόνον τὸ ἀγαπώμενον ὃν, ἀλλὰ καὶ τὴν μητέρα τῶν ἑαυτοῦ τέκνων, τὴν διευθύνουσαν τὸν ἑαυτοῦ οἶκον καὶ μέτοχον τῶν φροντίδων καὶ λυπῶν αὐτοῦ. Οὕτω τῇ ἀγάπῃ προστίθεται ἀμοιβαία εὐγνωμοσύνη καὶ σεβασμὸς καὶ γεννᾶται μεταξύ ἀνδρὸς καὶ γυναικός τοιοῦτος δεσμός, ὥστε ἐκάτερος μετέχει τῆς χαρᾶς καὶ τῆς λύπης τοῦ ἄλλου.

Πολλῷ μᾶλλον ἀπῆλλαγμένη ἐγωΐσμοῦ εἶναι ἡ ἀγάπη τῶν γονέων πρὸς τὰ τέκνα· ἴδια ἰσχυρὰ εἶναι ἡ πρὸς τὰ τέκνα **ἀγάπη τῆς μητρός**. Ἡ μήτηρ συναισθάνεται πάντα πόνον τοῦ παιδὸς ὡς ἴδιον ἑαυτῆς πόνον. Ὁ παῖς εἶναι σὰρξ καὶ αἷμα τῆς μητρός,

δυνάμεθα δὲ νὰ παρατηρήσωμεν πόσον ἰσχυρὰ εἶναι ἡ τῆς μητρὸς ἀγάπη, ἐφ' ὅσον ὁ παῖς εἶναι μικρὸς καὶ ἔχει ἀνάγκη τῆς βοηθείας τοῦ ἄλλου. **Ἡ τοῦ πατρὸς ἀγάπη** εἶναι ὅλως διαφορετικῆς φύσεως. Ὁ πατὴρ βλέπων καὶ ἀναλογιζόμενος τὸ τέκνον σκεπτεται μᾶλλον τὸ μέλλον αὐτοῦ καὶ πῶς ἀργότερον τοῦτο θὰ τὸν βοηθήσῃ ἐν τῇ ἐξασκήσει τοῦ ἐπαγγέλματός του.

Ἡ πρὸς τοὺς γονεῖς ἀγάπη τῶν τέκνων στηρίζεται ἐπὶ τῶν συναισθημάτων τῆς **εὐγνωμοσύνης** καὶ τοῦ **σεβασμοῦ**, περὶ τῶν ὁποίων ἐγένετο λόγος ἐν τῷ προηγουμένῳ κεφαλαίῳ. Τὰ τέκνα διορῶσιν εἰς τοὺς γονεῖς αὐτῶν τοὺς προστάτας καὶ φύλακας τῶν καὶ ἐκείνους οἵτινες φροντίζουσι διαρκῶς περὶ τῆς εὐημερίας καὶ τῆς προόδου τῶν ὀ μικρὸς παῖς, τιμωρούμενος ὑπὸ τῆς μητρὸς, καταφεύγει εὐθύς μετὰ ταῦτα πλειστάκις εἰς τοὺς κόλπους τῆς, οὗς ἐκλαμβάνει ὡς τὸ ἀσφαλέςτατον καταφύγιόν του. Ἐκ τῆς πρὸς τὰ τέκνα συμπεριφορᾶς τῶν γονέων ἐξαρτάται καὶ ἐν μεγαλυτέρῃ ἡλικίᾳ ἡ διατήρησις τῆς εὐγνωμοσύνης καὶ τοῦ σεβασμοῦ πρὸς αὐτούς· καθήκον δὲ τῶν γονέων εἶναι διὰ συνεχοῦς φροντίδος καὶ ἐποπτείας ἐπὶ τῶν τέκνων τῶν νὰ διατηρῶσι τὴν πρὸς ἑαυτοὺς ἀγάπην καὶ συμπάθειαν αὐτῶν.

Ἡ ἀγάπη τέλος τῶν **ἀδελφῶν πρὸς ἀλλήλους** στηρίζεται μᾶλλον ἐπὶ προσωπικῆς **συμπαθείας**. Ἡ συμπάθεια δ' αὕτη ἐνισχύεται διὰ τοῦ συναισθήματος, ὅτι **πάντες ἀποτελοῦσι μέλη μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς οἰκογενείας**, συναισθήματος, ὅπερ στενωτάτα συνδέει πάντα τὰ μέλη μιᾶς οἰκογενείας. Ἡ οἰκογένεια ἀποτελεῖ ὡς πρὸς τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον, ἓν ἐνιαῖον ὅλον, πᾶσα δ' ἐξωθεν ἐπερχομένη ὠφέλεια ἢ βλάβη διεγείρει παρ' ἑκάστῳ τῆς οἰκογενείας μέλει εὐάρεστα ἢ δυσάρεστα συναισθήματα.

2. Τὸ πατριωτικὸν συναίσθημα.

Ἐκ τῆς οἰκογενείας ἀνεπτύχθη ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἡ **πολιτεία**. Ἡ πολιτεία, προελθούσα ἐκ τῆς ἀνάγκης πρὸς κοινὴν συνεργασίαν διὰ τὴν εὐημερίαν τῶν ἀποτελούντων αὐτήν, ἀναπτύσσει πολλῶν μᾶλλον τῆς οἰκογενείας τὴν συνείδησιν τοῦ ὅτι **πάντες ἀνήκουσιν εἰς τὸ αὐτὸ ἐνιαῖον ὅλον**. Πᾶν, ὅπερ συντελεῖ πρὸς ὠφέλειαν ἢ βλάβην τῆς πολιτείας, διεγείρει κατ' ἀνάγκη τὰ συναισθήματα.

ἄτινα γεννῶνται ἐκ τῆς ὀρμῆς πρὸς αὐτοσυντηρησίαν, ἐνισχυμένα μόνον ὑπὸ τοῦ συναισθήματος τοῦ ὅτι πάντες εἰς τὸ αὐτὸ ὄλον ἀνήκουσι. Μισοῦμεν τὸν ἐχθρὸν, ὅστις ἀπειλεῖ τὴν πατρίδα ἡμῶν, καὶ ἀγαπῶμεν τὸν ἄρχοντα, ὅστις φροντίζει διὰ τὴν εὐχμερίαν καὶ τὸ μεγαλείον αὐτῆς, εὐχαρίστως δὲ θυσιάζομεν ὑπὲρ ταύτης καὶ ζωῆν καὶ περιουσίαν. Πάντα τὰ συναισθήματα ταῦτα καλοῦμεν δι' ἑνὸς ὀνόματος *ἀγάπην πρὸς τὴν πατρίδα*. Εἰς ἕκαστον τῶν πολλῶν καὶ μεγάλων πολέμων, οὓς τὸ ἡμέτερον ἔθνος ἐν τῇ παρόδῳ τῶν αἰῶνων ἀνέλαθε, δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν πάσας τὰς διαβαθμίσεις τοῦ πατριωτικοῦ συναισθήματος, τὸν τρόμον, τὴν ἀπόγνωσιν, τὸν φόβον, ἐξ ἄλλου δὲ τὸ θάρρος, τὴν τόλμην καὶ τὸ συναίσθημα τῆς νίκης.

Ἵτι ἐνταῦθα παρατηρεῖται πολλάκις σύγκρουσις τοῦ ἀτομικοῦ καὶ οἰκογενειακοῦ συναισθήματος πρὸς τὸ πατριωτικὸν συναίσθημα εἶναι παντὶ γνωστὸν καὶ αὐτόδηλον. Ἡ ποίησις καὶ ἡ ἱστορία παρέχουσι ἡμῖν ἀφρονώτατα τοιαῦτα παραδείγματα· ἀρκεῖ νὰ ὑπομνήσωμεν ἐνταῦθα τὸν βασιλέα τῆς Μεσσηνίας Ἀριστόδημον καὶ τὴν βασίλισσαν τῶν Ἀθηνῶν Πραξιθέαν, θυσιάζοντας τὰ ἑαυτῶν τέκνα εἰς τὸν βωμὸν τῆς πατρίδος, τὸν Κόδρον, τὸν Λεωνίδα, τὸν Ἀθανάσιον Διάκον, προσφέροντας ἑαυτοὺς προθύμως θύματα χάριν τῆς πατρίδος, καὶ ἐξ ἄλλου τὸν Ἀλκιβιάδην καὶ τὸν Κοριολιανὸν θυσιάζοντας εἰς τὸν ἐγῳισμόν καὶ τὴν φυλατείαν τὴν ἑαυτῶν πατρίδα.

3. Τὸ κυρίως συμπαθητικὸν συναίσθημα.

Ἐμφότερα τὰ συναισθήματα, περὶ ὧν ἐγένετο λόγος ἐν τοῖς δυοῖν προηγουμένοις κεφαλαίοις, τὸ τε οἰκογενειακὸν καὶ τὸ πατριωτικὸν, δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι μετέχουσι καὶ τινος ἐγῳισμοῦ, διότι συνθέσται ἀπὸ τῆς εὐδαιμονίας ἢ κακοδαιμονίας τῆς οἰκογενείας καὶ τῆς πατρίδος ἐξαρτᾶται καὶ ἡ ἀτομικὴ ἡμῶν εὐδαιμονία ἢ κακοδαιμονία. Προϊόντος δ' ὅμως τοῦ χρόνου, ὁ ἄνθρωπος ἐξευγενίζεται, θέτει εἰς δευτέραν ὄλως μοῖραν ἑαυτὸν καὶ τότε γεννῶνται παρ' αὐτῶν συναισθήματα, ἐν οἷς πρῶτιστα καὶ μάλιστα διακρίνεται ἡ εὐαρέσκεια αὐτοῦ ἐπὶ τῇ εὐτυχίᾳ τῶν ἄλλων καὶ ἡ δυσαρέσκεια ἐπὶ τῇ δυστυχίᾳ αὐτῶν, *χωρὶς νὰ ἔχη πρὸς ὀφθαλμῶν τὸ ἴδιον συμφέρον ἢ τὴν ἴδιαν κατάστασιν*. Ἐν τῶν ὕψη-

λοτέρων και ευγενεστερών τούτων συναισθημάτων είναι τὸ **συμπαθητικὸν** συναίσθημα, περὶ οὗ ἔσται, ἡμῖν ἐν τοῖς ἐπομένοις ὁ λόγος.

1. Ὁ Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης ἐν τῷ γνωστῷ ποιήματι αὐτοῦ, τῇ Κυρᾷ Φροσύνῃ, ποιούμενος (λόγον περὶ τῆς στιγμῆς, καθ' ἣν ὁ Ταχῆρ τῇ διαστογῇ τοῦ Ἀλῆ παρὰ ἀπάγει εἰς τὴν λίμνην τῶν Ἰωαννίνων πρὸς θάνατον τὰς 17 γυναῖκας μετὰ τῆς Κυρᾶς Φροσύνης, λέγει, ὅτι κατὰ τὴν σκοτεινὴν ἐκείνην νύκτα τὰ δυστοχῆ τῆς θηριωδίας τοῦ Ἀλῆ θύματα ἔρριπτον κρυφίως τὸ βλεμμα εἰς τὸ ἐν καὶ τὸ ἄλλο μέρος, ὅπως ἴδωσι «κανένα πρόσωπο γλυκό, ν' ἀκούσουν ἕνα σχῶρισ», μετὰ δὲ τοῦτο συνεπάγεται :

Ἄνοιγ' ἕνα παρᾶθρο, δὲν φαίνεται ποιὸς εἶναι

Ἄκουσαν λίγα δάκρυα, ποῦ ἐστάζανε στὸ χῶμα,

Καὶ μιὰ φωτοῦλα μυστικὴ, ποῦ ταῖς σχωρᾷ καὶ σβέννεται.

Παρατηροῦμεν ἐνταῦθα, ὅτι ὁ χύσας τὰ δάκρυα ἀναπαριστᾷ ἐν αὐτῷ τὴν δεινὴν θέσιν τῶν εἰς θάνατον ἀπαγομένων καὶ **στενοχωρεῖται, λυπεῖται** ἐπὶ τούτῳ, συμπάσχει ἄρ' αὐταῖς, δι' ὃ καλοῦμεν τὸ συναίσθημα αὐτοῦ **συμπάθειαν**.

2. Ἐν τῇ Ἰφιγενείᾳ ἐν Ταύροις τοῦ Εὐριπίδου οἱ δύο ἀδελφοὶ Ἰφιγένεια καὶ Ὀρέστης ἀναγνωρίζουσι ἀλλήλους καὶ χαίρουσι χαρὰν μεγάλην τῆς χαρᾶς ταύτης μετέχομεν καὶ ἡμεῖς ἀναγινώσκοντες τὸ δράμα τοῦτο, ἀναπαριστῶντες ἐν ἡμῖν τὴν χαρὰν, ὅφ' ἣς οἱ δύο ἀδελφοὶ ἐπὶ τῇ ἀναγνωρίσει ἀλλήλων κατελήφθησαν, συγχαίρομεν ἄρ' αὐτοῖς καὶ κτώμεθα πάλιν συναίσθημα, ὅπερ **συμπαθητικὸν** καλοῦμεν.

Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον λυπούμεθα διὰ τὴν δυστοχίαν γνωστοῦ ἡμῖν ἀτόμου, χαίρομεν δὲ δι' εὐτυχίαν συμβαίνουσαν αὐτῷ.

Ἐν τοῖς παραδείγμασι τούτοις εἶδομεν, ὅτι ἄλλοτρία χαρὰ ἢ λύπη ἐπαναλαμβάνεται ἐν τῇ ψυχῇ ἄλλου τινος προσώπου· διὰ τοῦτο τὰ εὐάρεστα καὶ δυσάρεστα συναισθήματα ταῦτα καλοῦμεν **συγχαίρειν καὶ συλλυπεῖσθαι**, ἐνὶ δ' ὀνόματι **συμπαθητικὰ συναισθήματα**.

Συμπαθητικὸν ἄρα συναίσθημα εἶναι ἡ συνειδησις τῆς εὐαρεστίσεως καὶ δυσαρεστίσεως, ἣτις συνδέεται μετὰ τῆς ἄλ-

λοτρίας χαρᾶς καὶ λύπης ἄνευ ἰδιοτελείας τινὸς ἢ ἀτομικοῦ συμφέροντος.

Τὸ συμπαθητικὸν συναίσθημα ἔχει τὴν ἀρχὴν του ἐν τῇ ὀρμῇ πρὸς μίμησιν ἄλλοτριῶν κινήσεων· ἐὰν αἱ κινήσεις αὗται εἶναι ἐκδήλωσις ψυχικῆς τινος καταστάσεως τοιαύτης ἢ τοιαύτης, διὰ τῆς μίμησεως τῶν κινήσεων τούτων γεννᾶται καὶ παρ' ἡμῖν ἡ αὐτὴ ψυχικὴ κατάσταση· ἐντεῦθεν δ' ἐξηγεῖται τὸ ὅτι μικρὰ παιδία ἄρχονται κλαίοντα, ὅταν ἴδωσι τινα νὰ κλαίῃ, τὸ ὅτι, ὅταν πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἡμῶν κτυπᾷ τις εἰς τι μέρος τοῦ σώματος, αἰσθανόμεθα καὶ ἡμεῖς πόνον εἰς τὸ αὐτὸ μέρος καὶ τὸ ὅτι συναισθανόμεθα μεγάλην εὐχαρίστησιν, ὅταν εὕρισκόμεθα μεταξύ παίδων, ἀμερίμνως καὶ μετὰ φαιδρότητος ἀσχολουμένων εἰς τὰς παιδιὰς των.

Ἡ τοιαύτην τὴν ἀρχὴν αὐτῆς ἔχουσα συμμετοχὴ εἰς τὴν ἄλλοτριαν χαρὰν καὶ τὴν ἄλλοτριαν λύπην ἐξελισσεται βαθμηδὸν διὰ τῆς βοήθειας παραστάσεων καὶ κρίσεων σχετικῶν πρὸς τὴν ψυχικὴν κατάστασιν, ἣν ἀντιλαμβάνομεθα εἰς τὸ ἰδίως **συμπαθητικὸν συναίσθημα**

Δὲν συμβαίνει δ' ὅμων πάντοτε νὰ χαίρῃ τις ἐπ' ἄλλοτρίᾳ χαρᾷ καὶ νὰ λυπῆται ἐπ' ἄλλοτρίᾳ λύπῃ· πολλάκις παρατηροῦμεν ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετον, ὅτι δηλ. χαίρει τις ἐπ' ἄλλοτρίᾳ λύπῃ καὶ λυπείται ἐπ' ἄλλοτρίᾳ χαρᾷ. Τὸ μὲν πρῶτον τῶν συναίσθημάτων τούτων καλοῦμεν **χαιρεκακίαν**, τὸ δὲ δευτέρον **φθόνον**· ἀμφοτέρωτα αὐτ' ἀποτελοῦσι τὸ **ἀντιπαθητικὸν συναίσθημα**. Παρὰ τοῖς ἀνθρώποις εὕρισκόμεν συχνότερον τὸ συλλυπεῖσθαι ἢ τὸ συγχαίρειν.

Τὸ συμπαθητικὸν συναίσθημα εἶναι σπουδαιότατον, διότι ἐπ' αὐτοῦ στηρίζεται ἡ πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπη, ἣτις ἀποτελεῖ τὸν θεμέλιον λίθον τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. Διὰ τοῦτο πάσῃ δυνάμει πρέπει νὰ καλλιεργῆται εἰς τοὺς παῖδας ἀπὸ τῆς μικρᾶς ἡλικίας ἐν τῷ οἴκῳ καὶ τῷ σχολείῳ διὰ τοῦ παραδείγματος τῶν γονέων καὶ διδασκάλων καὶ διὰ τῆς καταλλήλου διδασκαλίας τῶν διαφόρων μαθημάτων, πρὸ πάντων δὲ τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς ἱερᾶς ἱστορίας.

γ') **Τὸ συναίσθημα τοῦ καλοῦ.**

1. **Τὸ καλόν,**

Ἐὰν ἴδωμεν μίαν στιγμὴν, μίαν εὐθείαν γραμμὴν, ἐν χροῶμα,

ἐὰν ἀκούσωμεν ἓνα φθόγγον, ἓνα μουσικὸν τόνον, δὲν λέγομεν ὅτι τοῦτο εἶναι καλόν.

Τοῦτο δὲ συμβαίνει, διότι ἐνταῦθα πρόκειται περὶ ἀπλῶν παραστάσεων, ἤτοι περὶ παραστάσεων, ὧν τὸ περιεχόμενον ἀποτελεῖται ἐξ ἑνὸς μέλους μόνον ἢ ἐξ ἑνὸς ἐρεθισμού. Ἐντεῦθεν κατανοοῦμεν ὅτι τὸ καλὸν δὲν ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ περιεχομένου τῶν παραστάσεων. Ἐὰν εἰς τόνος εἶναι καθαρὸς καὶ σαφής, τὸ ἐντεῦθεν γεννώμενον συναίσθημα εἶναι ἀπλῶς εὐάρεστον, οὐχὶ δ' ὅμως καὶ καλόν. Κατὰ ταῦτα τὸ εὐάρεστον δὲν εἶναι πάντοτε καὶ καλόν. Εὐάρεστον ἄρα καὶ καλὸν διακρίνονται ἀλλήλων.

Πολλὰς γραμμὰς ἢ στιγμὰς δυνάμεθα νὰ φαντασθῶμεν ἀποτελοῦσας μίαν εἰκόνα, ἢ νὰ παρατηροῦμεν μετ' εὐχαριστήσεως. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον διεγείρει ἐν ἡμῖν εὐχαρίστησιν συνδυασμὸς τόνων, ποίημα καλῶς ἀπαγγελλόμενον ἢ ἀδόμενον, τὸ ῥόδον, μία καλὴ ἀνθοδέσμη, ἐν ὠραίον οἰκοδόμημα, τοπειὸν τι κτλ.

Αἱ παραστάσεις αὗται ἔχουσι πάσαι κοινόν, ὅτι εἶναι σύνθετοι· τὸ περιεχόμενον αὐτῶν ἀποτελεῖται ἐκ πλείονων μελῶν, ἅτινα πάντα ὁμοῦ ἀποτελοῦσιν ἐν ἐνιαίῳ ὅλῳ. Τὰ μέλη τῶν συνθέτων τούτων παραστάσεων εἶναι ἀλλήλοις ὅμοια, π. γ. γραμμαί, χρώματα, τόνοι ἢ φθόγγοι. Ἐκ τῶν παραδειγμάτων τούτων βλέπομεν, ὅτι τὸ καλὸν ἀντιλαμβανόμεθα μόνον εἰς συνθέτους παραστάσεις. Καλὸν δὲν ὑπάρχει, ὅταν ἐξετάζωμεν ἐν ἑκάστῳ μέλῳ τῆς συνθέτου παραστάσεως καθ' ἑαυτὸ, ἀλλὰ μόνον ὅταν λαμβάνωμεν συνελθῶσιν τῆς μεταξὺ πάντων τῶν μελῶν τῆς συνθέτου παραστάσεως ὑπαρχούσης σχέσεως.

Ὅταν παραστήσωμεν ἐν ἡμῖν αὐτοῖς ὁμοειδεῖς ἀπλᾶς παραστάσεις, π. γ. γραμμὰς, χρώματα, τόνους, λέξεις ἐν ὀρισμένῃ τινὶ σχέσει πρὸς ἀλλήλας, γεννᾶται μία μορφή. Λέγοντες τὴν λέξιν ταύτην ἔχομεν ἐν τῷ νῷ πάντοτε ἀντικείμενόν τι, π. γ. τὴν μορφήν φύλλου, εἰκόνας, οἰκίας, κήπου κλπ. Δυνάμεθα δ' ὅμως νὰ μεταχειρισθῶμεν τὴν λέξιν ταύτην καὶ ἐν ἄλλῃ περιπτώσει. Οὕτω π. γ. μία συμφωνία εἶναι μορφή τόνων (μουσικὴ μορφή), ἐν ἔργο-γράφῳμα εἶναι μορφή γραμμῶν (πλαστικὴ μορφή) κλπ. Εἰς πάσας ταύτας τὰς περιπτώσεις παρατηροῦμεν τὸ καλόν, καὶ διὰ τοῦτο τὰς μορφὰς ταύτας καλοῦμεν καλαισθητικὰς μορφάς.

Πάσαι δ' ὅμως αἱ μορφαὶ δὲν εἶναι καλαί, ἐν ἄλλαις λέξεσιν

ἐκ παντός συνδυασμοῦ ἀπλῶν παραστάσεων δὲν ἀποτελεῖται καὶ καλὴ τις μορφή. Οὕτω π. χ. τὸ σῶμα τοῦ ἀνθρώπου παραμορφοῦται πολλάκις διὰ τοῦτον ἢ ἄλλον λόγον καὶ φαίνεται ἡμῖν *αἰσχρόν*. Συνδυασμὸς ἐρυθροῦ, κίτρου καὶ κίτρινου δὲν ἀρέσκει ἡμῖν. Οἰκοδόμημα ἀσύμμετρον δὲν φαίνεται ἡμῖν καλόν, διὰ τοῦτο δὲ καὶ προκαλεῖ τὴν ἀπαρέσκεϊαν ἡμῶν.

Ἐκ τούτων βλέπομεν, ὅτι διακρίνομεν δύο εἶδη μορφῶν, τὰς *καλὰς* καὶ τὰς *αἰσχροῦς*, καὶ ὅτι αἱ μὲν καλὰὶ διεγείρουσι τὴν εὐαρέσκεϊαν, αἱ δὲ αἰσχροὶ τὴν ἀπαρέσκεϊαν ἡμῶν ἢ ἀπαρέσκουσιν ἡμῖν. Ἐάν δὲ θελήσωμεν νὰ εὐρωμεν τὸν λόγον τῆς τῆς τῆς εὐαρέσκεϊας, καὶ ἀπαρέσκεϊας, θὰ ἴδωμεν, ὅτι εἰς μὲν τὰς πρώτας, τὰς καλὰς δηλ. μορφὰς, παρατηρεῖται ὅτι αἱ ἀπλᾶι παραστάσεις συνδυάζονται κατὰ τοιοῦτον τρόπον πρὸς ἀλλήλας, ὥστε ἐκ τοῦ συνδυασμοῦ τούτου γεννᾶται *ἁρμονία*, ἐν ᾗ εἰς τὰς αἰσχροῦς μορφὰς εἶτε διὰ τὸ ἀκατάλληλον τοῦ συνδυασμοῦ εἶτε διὰ τὸ μονότονον τῶν συνδυαζομένων ἀπλῶν γραμμῶν ἢ ἁρμονία αὕτη δὲν ὑπάρχει ἀπέραντος π. χ. πεδιᾶς ἢ ἔρημος ἀπαρέσκουσιν ἡμῖν.

Κατὰ ταῦτα :

Καλὰς λέγομεν τὰς μορφὰς ἐκείνας, αἵτινες προκαλοῦσι παρ' ἡμῖν εὐάρεστον συναίσθημα, αἰσχροῦς δὲ τὰς προκαλοῦσας δυσάρεστον συναίσθημα.

Ἐξ ὧν ἀνωτέρω ἐλέγομεν, βλέπομεν ὅτι πηγαί τοῦ καλοῦ εἶναι κυρίως δύο, ἡ φύσις καὶ ἡ τέχνη. Πᾶσαι αἱ μορφᾶι τῆς φύσεως δὲν εἶναι καλαί· εὐρίσκομεν π. χ. δένδρα, ἄνθη, τοπεῖα, ἅτινα δὲν εἶναι καλὰ. Πᾶσα δ' ὅμως μορφή τῆς τέχνης *πρέπειε κατ' ἀνάγκην*, νὰ εἶναι καλή, διότι ἄλλως δὲν δυνάμεθα νὰ λέγωμεν περὶ τέχνης. Ἡ τέχνη δύναται πολλάκις νὰ διορθώσῃ τὴν φύσιν συνδυάζουσα καταλλήλως τὸ ἐν τῇ φύσει ἀτάκτως διεσπαρμένον. Οὕτω π. χ. ἐν τινι ἀνθῶνι διαττάτομεν καταλλήλως τὰ διάφορα φυτὰ καὶ ἀποτελοῦμεν ἐν σύνολον διεγείρον τὴν εὐαρέσκεϊαν ἡμῶν τὰ ἀγάλματα τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τῆς Ἀφροδίτης εἶναι κατὰ τὸ κάλλος πολλῶ ἀνώτερα τῶν πραγματικῶν ἀνθρώπων.

Τὸ ἐν τῇ τέχνῃ καλόν εἶναι ποικίλον. Ὅταν ἡ τέχνη συνδυάζῃ σωματικὰς μορφὰς, ὅπως πρᾶττη ἢ ἀρχιτεκτονική, ἢ γλυπτική, ἢ ζωγραφική, καλοῦμεν ταύτην *εἰκαστικήν*, ὅταν δὲ συνδυάζῃ καλοῦς τόνους μουσικούς, καλοῦμεν ταύτην *μουσικήν*, καὶ

τέλος, όταν εκφράζη τὸ καλὸν διὰ τῆς γλώσσης, καλοῦμεν ταύτην **ποίησιν**.

2. Τὸ συναίσθημα τοῦ καλοῦ.

Τὸ καλὸν βλέπομεν ἐν εἰκόνι, ἐν οἰκοδομήματι, ἐν ἐκκλησίᾳ, ἀνθῶν κλπ., ἀκούομεν ἐν ᾄσματι, ἀπαγγελλομένῳ ποιήματι, μουσικῇ συμφωνίᾳ κλπ. Δυνάμεθα ἄρα γε καὶ νὰ γευθῶμεν αὐτοῦ ἐν τινι ἐδέσματι, νὰ ὁσφρανθῶμεν ἐν τινι ἄνθει ἢ ἀπτόμενοι μετᾴλλου τινὸς ν' ἀπολαύσωμεν τῆς ἐκ τοῦ καλοῦ εὐαρεσκείας :

Εἰς τὴν ἐρώτησιν ταύτην ἀπαντῶμεν ἀποφατικῶς. Ἐκείνο, οὐτινος γευόμεθα ἢ ὁσφραϊνόμεθα, καλοῦμεν ἀπλῶς εὐάρεστον ἢ δυσάρεστον, καλὸν δ' ὅμως δὲν δυνάμεθα νὰ ὀνομάζωμεν. Οὐ μόνον δ' αἱ ἀπλαῖ αὐταὶ ἐκ τῆς γεύσεως, ὁσφρήσεως καὶ ἀφῆς παραστάσεις δὲν δύνανται νὰ ὀνομασθῶσι καλαί, ἀλλ' οὐδ' ὁ συνδυασμὸς αὐτῶν ἢ δὴ π. χ. καὶ ὄξινον, ψυχρὸν καὶ θερμὸν κλπ.. Κατὰ ταῦτα ἐκ τῶν ἡμετέρων αἰσθήσεων μόνον ἡ τῆς ὀράσεως καὶ ἀκοῆς βοηθοῦσιν ἡμᾶς εἰς τὴν τοῦ καλοῦ ἀντίληψιν, διὰ τοῦτο δὲ δυνάμεθα νὰ καλέσωμεν ταύτας **αἰσθήσεις τοῦ καλοῦ**. Διὰ τοῦτο δ' ὁ ἐκ γενετῆς τυφλὸς ἄμα καὶ κωφὸς, οὐδεμίαν κτάται παράστασιν τοῦ ἐν τῇ φύσει καὶ τῇ τέχνῃ καλοῦ.

Ὁ μικρὸς παῖς βλέπει πολλὰ ἀντικείμενα καὶ ἀκούει πολλοὺς ἤχους, ἀλλ' οὐδὲν δεικνύει σημεῖον, ὅτι τοῦτο, ὅπερ βλέπει ἢ ἀκούει, διεγείρει παρ' αὐτῷ εὐάρεστον ἢ δυσάρεστον συναίσθημα. Ὅλιγα δ' ὅμως ἔτη μετὰ ταῦτα διακρίνει τὰ καλὰ ἐνδύματα, τὴν καλὴν πλαγγόνα, καλὴν οἰκίαν, εἰκόνα, κλπ. τῶν αἰσχυρῶν. Ὡσαύτως μετ' εὐχαριστήσεως ἀκροᾶται τοῦ κλειδοκουμβάλου, ᾄσματος κλπ.

Ἐκ τῶν παραδειγμάτων τούτων ἐννοοῦμεν, ὅτι τοῦ καλοῦ δὲν ἀντιλαμβανόμεθα ἀπλῶς καὶ μόνον ὀρῶντες καὶ ἀκούοντες. Πῶς συμβαίνει τοῦτο ; Ἐκείνος ὅστις κατὰ τὴν ἀντίληψιν ἀντικειμένου τινὸς δὲν προσέχει εἰς τὰ μέρη τοῦ ἀντικειμένου τούτου καὶ κατ' ἀκολουθίαν δὲν ἀντιλαμβάνεται ἀκριβῶς τὴν μεταξὺ τῶν διαφόρων ἀντικειμένων διαφορὰν, δὲν δύναται, ἀκόμη ν' ἀντιληφθῇ τὸ καλὸν οὐδὲ ν' ἀπολαύσῃ τῆς ἐκ τούτου εὐαρεσκείας. Ἐὰν θέλωμεν ν' ἀντιληφθῶμεν τοῦ κάλλους οἰκοδομήματος, εἰκόνας κλπ., πρέπει νὰ

δυνάμεθα οὕτω νὰ ἐμβαθύνωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν αὐτοῦ, ὥστε νὰ μὴ βλέπωμεν μόνον ὄλον τοῦτο, ἀλλὰ σαφῶς ν' ἀντιλαμβάνωμεθα καὶ τὰ μέρη, ἐξ ὧν τοῦτο ἀποτελεῖται, καὶ νὰ συγκρίνωμεν ταῦτα πρὸς ἄλληλα. Τότε μόνον καθίσταται ἡ σύνθετος παράστασις τοῦ ἀντικειμένου τοῦτου σαφεστάτη καὶ διεγείρει ἐν ἡμῖν εὐάρεστον συναίσθημα. Μόνον ὅταν ἐξετάσωμεν μετ' ἐπιστάσις τι, ἀνακαλύπτωμεν τὴν ὀρθὴν σχέσιν τῶν μερῶν αὐτοῦ πρὸς ἄλληλά τε καὶ τὸ ὄλον παρατηροῦμεν τὴν ἐν αὐτῷ τάξιν καὶ συμμετρίαν καὶ ἐννοοῦμεν πόσον ἐπιτυχῶς ἠδυνήθη ὁ καλλιτέχνης νὰ ἐξωτερικεύσῃ τὴν ἰδέαν ἣν συνέλαθε, καὶ ἀναφωνοῦμεν αὐτὸ εἶναι καλόν. Τὸ συναίσθημ' ἄρα τοῦ καλοῦ εἶναι τὸ εὐάρεστον συναίσθημα, ὅπερ γεννᾶται ἐν ἡμῖν ἐκ τῆς σαφοῦς παραστάσεως ἁρμονικῶν μορφῶν καὶ τὸ δυσάρεστον συναίσθημα, ὅπερ γεννᾶται ἐν ἡμῖν ἐκ τῆς σαφοῦς παραστάσεως δυσἁρμονικῶν μορφῶν. Ἐπειδὴ δὲ τὰς μὲν ἁρμονικὰς μορφὰς καλοῦμεν καλὰς, τὰς δὲ δυσἁρμονικὰς αἰσχροῦς, δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν συντομώτερον συναίσθημα τοῦ καλοῦ εἶναι ἡ εὐχαρίστησις ἐπὶ τῷ καλῷ καὶ ἡ δυσαρέσκεια ἐπὶ τῷ αἰσχρῷ.

Εἰς πάντας ἐν γένει τοὺς ἀνθρώπους παρατηρεῖται τὸ συναίσθημα τοῦ καλοῦ, διαφορὰ ὑπάρχει κυρίως ἐν τούτῳ, τί δηλ. ἕκαστος νομίζει καλόν· τοῦτο ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς διδασκαλίας, τοῦ περιβάλλοντος καὶ τῆς πνευματικῆς ἐν γένει ἕκαστου μορφώσεως. Παρατηρεῖται ὡσαύτως, ὅτι πάντες δὲν ἔχουσι τὴν αὐτὴν δεξιότητα ν' ἀντιλαμβάνονται τοῦ καλοῦ, ὅπου δῆποτε τοῦτο ὑπάρχει· ἄλλος π.χ. ἀντιλαμβάνεται τελειότερον τοῦ ἐν τῇ φύσει, ἄλλος τοῦ ἐν τῇ ποιήσει, τῇ ζωγραφικῇ κλπ. καλοῦ ἀναλόγως τοῦ διαφέροντος, ὅπερ ἔχει ἕκαστος.

3. Σπουδαιότης τοῦ συναισθήματος τοῦ καλοῦ.

Τὸ συναίσθημα τοῦ καλοῦ εἶναι σπουδαιότατον ἐν τῷ βίῳ τοῦ ἀνθρώπου, οὐχὶ μόνον διότι ἀνοφοὶ αὐτόν εἰς σφαίρας ὑψηλοτέρας τοῦ ἀγῶνος καὶ τῶν κακοπαθειῶν τοῦ καθ' ἡμέραν βίου, οὕτω δ' ἀνακουφίζει αὐτόν τῶν βασάνων καὶ τῶν θλίψεων, ἀλλὰ καὶ διότι συντελεῖ εἰς τὴν ἠθικοποίησιν αὐτοῦ. Ὁ ἀληθῶς εὐχαριστούμενος καὶ ἐνθουσιῶν ἐπὶ τῷ καλῷ οὐδέποτε περιπίπτει εἰς ὠμότητα καὶ χυδαίωσιν, ἀλλὰ μετ' ἀγανακτήσεως ἀποστρέφεται πᾶν ἡθι-

κώς οὐχὶ καλὸν καὶ ἀγνόν. Διὰ τοῦτο ὀρθῶς θεωρεῖται τὸ συναίσθημα τοῦ καλοῦ ὡς **κατωτέρα βαθμὴς, ἀνάγουσα εἰς τὴν ἠθικότητα**. Τὴν δύναμιν ταύτην τοῦ συναισθήματος τοῦ καλοῦ εἶχον κατανοήσει περισσότερο παντὸς ἄλλου οἱ ἡμέτεροι πρόγονοι καὶ διὰ τοῦτο ἐθεώρουν τὴν μουσικὴν ὡς τὴν βᾶσιν πάσης ἀτομικῆς καὶ κοινωνικῆς μορφώσεως· ἐντεῦθεν δ' ἐννοοῦμεν καὶ διατὶ οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς ποιούμενοι λόγον περὶ τῶν διδασκάλων τῶν μεγάλων ἀνδρῶν οὐδέποτε παραλείπουν τὸν διδάσκαλον τῆς μουσικῆς. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ μέγας Σταγειρίτης φιλόσοφος λέγει, **ὅτι ἡ μουσικὴ τείνει πρὸς τὴν ἀρετὴν**· ὁ Λούθηρος **ὅτι ἀποδιώκει τὸν διάβολον**, ὁ δὲ Σαιξπείρος, ὅτι «ὁ ἄνθρωπος, ὅστις δὲν ἔχει ἐν ἑαυτῷ μουσικὴν, ὃν δὲν συγκινεῖ ἡ ἀρμονία καλῶν τόνων, εἶναι κατάλληλος εἰς προδοσίαν, ληστεσίαν καὶ μοχθηρίαν,—μηδενὶ τοιούτῳ πιστεύετε».

Διὰ τοῦτο δὲ πρέπει καὶ γονεῖς καὶ διδάσκαλοι νὰ καταβάλωσι μεγίστην προσπάθειαν, ὅπως διὰ τοῦ παραδείγματος, τῆς ἐπιδείξεως καλῶν ἀντικειμένων, τῆς τε φύσεως καὶ τῆς τέχνης καὶ τέλος διὰ καταλλήλου διδασκαλίας ἐμβάλλωσιν εἰς τοὺς παῖδας τὴν ἀγάπην ταύτην πρὸς τὸ καλόν.

δ') Τὸ ἠθικὸν συναίσθημα.

α') **Ἡ ἠθικὴ κρίσις**. Παῖς τις, διανέμεται μετὰ συμμαθητοῦ τὸ γλυκόσμα του· φίλος τις ἐξηρέθησεν ἡμᾶς λόγῳ ἢ ἔργῳ, εἶτα δὲ αἰτεῖται συγγνώμην. Ἀνθρωπὸς τις σκώπτει ἀνάπηρον, ὃν καθ' ὁδὸν συναντᾷ, ἢ ἀρνεῖται πράξιν τινα φοβούμενος τὴν τιμωρίαν ἢ δι' ἄλλον λόγον. Τῶν πράξεων τούτων ἄλλας μὲν ἐπαινοῦμεν, ἄλλας δὲ ψέγομεν καὶ τὰς μὲν πρώτας καλοῦμεν **ἀγαθὰς**, τὰς δευτέρας **κακάς**. Τοῦτο συμβαίνει ὡς ἐξῆς: Ἡ ἀντίληψις ἐκάστης τῶν πράξεων τούτων ἀνακαλεῖ εἰς τὴν συνείδησιν ἡμῶν σχετικὰς παραστάσεις, πρὸς ἃς συγχωνεύονται μὲν αἱ πρώται τῶν ἀνωτέρω ἀντιλήψεων ἕνεκα τῆς μεταξὺ αὐτῶν **συμφωνίας**, οὐχὶ δ' ὅμως καὶ αἱ δευτέραι διὰ τὴν **ἀντίθεσιν** τὴν μεταξὺ τῆς ἀντιλήψεως καὶ τῶν παραστάσεων ἡμῶν. Διὰ τοῦτο αἱ μὲν τῇ πρώτῃ περιπτώσει ἢ κρίσις ἡμῶν εἶναι εὐμενῆς, ἐν δὲ τῇ δευτέρῃ δυσμενῆς. **Ἡθικὴ ἄρα**

κρίσις λέγεται ἡ κρίσις ἐκεῖνη, ἐν ἣ ἐκφράζομεν τὴν ἡμετέραν γνώμην περὶ τῆς ἠθικότητος πράξεώς τινος.

β') Ἡ ἠθικὴ συνείδησις. Γνωρίζομεν, ὅτι τὸ ψεῦδος καὶ ἡ ἀπάτη εἶναι τι κακόν, τὸναντίον δ' ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ τιμιότης εἶναι ἀγαθόν. Ὁσαύτως γνωρίζομεν, ὅτι κακόν εἶναι ἡ συκοφαντία, ἡ περιφρόνησις, τὸ βασανίζειν τὰ ζῶα, τὸναντίον ἀγαθόν εἶναι τὸ εὐεργετεῖν τὸν πλησίον, τὸ τηρεῖν τὴν ὑπόσχεσιν, τὸ καταπιεῖσθαι τὰς κακὰς ἐπιθυμίας, τὸ ἀγαπᾶν τοὺς γονεῖς καὶ πείθεσθαι τοῖς νόμοις τῆς πατρίδος.

Ὁ μικρὸς παῖς δὲν γνωρίζει τι ἀκόμη τούτων δὲν δύναται νὰ διακρίνη τὸ ἀγαθὸν τοῦ κακοῦ, καὶ διὰ τοῦτο λέγομεν περὶ αὐτοῦ ὅτι δὲν ἔχει ἠθικὴν συνείδησιν. Καὶ παρὰ τοῖς μεγάλοις δὲ παρατηροῦμεν, ὅτι ἡ ἠθικὴ συνείδησις δὲν εἶνε εἰς πάντας ἡ αὐτή, ἀλλὰ διάφορος κατὰ τὸν διάφορον βαθμὸν τῆς περὶ ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ ἐννοίας ἐκάστου. Ἄνθρωποι οὐδεμίαν τυχόντες ἀνατροφῆς καὶ διαπαιδαγωγήσεως ἔχουσιν, ὡς ἐπὶ τὸ πλείστον, ἀσφαεῖς καὶ σκοτεινάς παραστάσεις τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ. Πολλάκις δ' ὡσαύτως παρατηροῦμεν ὅτι αἱ ἠθικαὶ παραστάσεις τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἐσφαλμέναι, οὕτω π. χ. ὅταν τις νομίζῃ, ὅτι ὁ σκοπὸς ἀγιάζει τὰ μέσα καὶ κατ' ἀκολουσίαν δύναται νὰ κλέψῃ τι ἀπὸ τοῦ πλουσίου διὰ νὰ τὸ δώσῃ εἰς τὸν πτωχόν. Ἡθικὴ ἄρα συνείδησις εἶναι αἱ παραστάσεις, ἃς ἔχομεν περὶ τούτου, ὅπερ ἐπιτρέπεται ἡμῖν νὰ πράξωμεν.

γ') Τὸ ἠθικὸν συναίσθημα. Ἄνθρωπός τις προυξένησέ μοι κακόν, διὰ τοῦτο ὀργίζομαι θέλω νὰ ἐκδικηθῶ αὐτόν καὶ πολλάκις μάλιστα προβαίνω εἰς τὴν σχετικὴν ἐκδίκησιν. Ταχέως δ' ὅμως μετὰ ταῦτα σκέπτομαι, ὅτι ἡ ἐκδίκησις εἶναι τι κακόν καὶ μετανοῶ διὰ τὴν ἐμὴν πράξιν. Γνωρίζω ὅτι ὁ μαθητὴς Α ἔπραξε κακόν τι ἐρωτώμενος δ' ὅμως ἀρνείται, ὅτι αὐτὸς ἔπραξε τοῦτο καὶ ἐνοχοποιεῖ ἄλλον· εὐθὺς ὡς ἀκούσω τοῦτο, διεγείρεται παρ' ἐμοὶ ἀπαρέσκειά τις.

Ἀναγινώσκοντες ἐν τῇ Ἱστορίᾳ ὅτι οἱ Πλαταιεῖς σπεύδουσι προθύμως εἰς βοήθειαν τῶν Ἀθηναίων ἐν Μαραθῶνι, ἵνα σώσῃσι μετ' αὐτῶν τὴν κινδυνεύουσαν πατρίδα, ἔχομεν εὐδῶρεστα συναίσθηματα, διὰ τοῦτο ἡ πράξις αὕτη φαίνεται ἡμῖν ἠθικῶς ἀξιόπαινος. Ἐκ τῆς Ἱστορίας ὡσαύτως μανθάνομεν, ὅτι ὁ Ἐφιάλτης προσέδωκεν εἰς τοὺς Πέρσας τοὺς ἐν Θερμοπύλαις ἀγωνιζομένους,

Ἡ παράστασις τῆς πράξεως ταύτης διεγείρει ἐν ἡμῖν λίαν ἀλγεῖνὰ συναίσθηματα. ἐν ἄλλαις λέξεσιν ἡ πράξις τοῦ ἐπιόλου ἀπαρέσκει ἡμῖν.

Ἐν τοῖς παραδείγμασι τούτοις ἐξετάσαμεν καὶ ἐκρίναμεν πράξεις καὶ βουλήσεις ἀνθρώπων, εἶδομεν δ' ὅτι ἡ παράστασις τῆς βουλήσεως καὶ πράξεως ἄλλοτε μὲν διήγειρεν ἐν ἡμῖν τὸ εὐάρεστον συναίσθημα τῆς ἐπιδοκίμασίας, διὰ τοῦτο δ' ἐχαράκτηρισάμεν τὴν πράξιν καὶ βούλησιν ὡς ἀγαθὴν. ἄλλοτε δὲ διήγειρεν ἐν ἡμῖν τὸ δυσάρεστον συναίσθημα τῆς ἀποδοκίμασίας καὶ διὰ τοῦτο ὠνομάσαμεν τὴν πράξιν βούλησιν ὡς κακὴν. Ἀμφότερα δὲ τὰυτὰ τὰ συναίσθηματα καλοῦνται ἠθικὰ συναίσθηματα.

Ἡθικὸν ἄρα συναίσθημα εἶναι τὸ εὐάρεστον συναίσθημα τῆς ἐπιδοκίμασίας καὶ τὸ δυσάρεστον τῆς ἀποδοκίμασίας, ὅπερ συνδέεται τῇ παραστάσει βουλήσεων καὶ πράξεων ἀνθρώπων. Βούλησιν καὶ πράξιν ἀρέσκουσιν ἡμῖν λέγομεν ἀγαθὴν, τὴν δ' ἀπαρέσκουσιν κακὴν, δι' ὃ δυνάμεθα συντομώτερον νὰ εἰπώμεν: Ἡθικὸν συναίσθημα εἶναι εὐαρέστησις ἐπὶ τῷ ἀγαθῷ καὶ ἡ λύπη ἐπὶ τῷ κακῷ.

Ὅπως δ' ἐν τῷ συναίσθηματι τοῦ καλοῦ, οὕτω καὶ ἐν τῷ ἠθικῷ συναίσθηματι, παρατηρεῖται—τοῦτο εἶπομεν καὶ ἄνωτέρω—ὅτι ἡ ἠθικὴ συνείδησις δὲν εἶναι εἰς πάντας τοὺς ἀνθρώπους ἡ αὐτή, ἀλλὰ κατὰ διάφορον τρόπον ἀνεπτυγμένη. Καὶ ἐνταῦθα ἔχει μεγίστην σημασίαν ἡ οἰκογένεια ἐν ἣ ἔγεννήθη ὁ παῖς ἢ κοινωνία ἐν ἣ ἀνετρέφη ἢ διδασκαλία, ἧς ἔτυχε, τέλος δ' ὁ τρόπος, καθ' ὃν ἠσκήθη ἐν τῷ πράττειν τὸ ἀγαθόν. Εὐκόλως ἄρα ἐννοοῦμεν πόσον πρέπει καὶ γονεῖς καὶ διδάσκαλοι νὰ προσέχωσιν ἀνατρέφοντες μικροὺς παῖδας, ἵνα ἐμβάλωσιν αὐτοῖς ὀρθὴν ἠθικὴν συνείδησιν, ὅπως πᾶν μὲν ὄντως ἀγαθὸν διεγείρῃ τὴν εὐαρέσκειαν τῶν παιδῶν, πᾶν δ' ὄντως κακὸν τὴν ἀπαρέσκειαν αὐτῶν καὶ ὅταν κρίνωσι τὰς τῶν ἄλλων πράξεις καὶ ὅταν πρόκειται οἱ ἴδιοι νὰ πράξωσι τι.

Εἰς τὰ ἠθικὰ συναίσθηματα δυνάμεθα νὰ κατατάξωμεν τὸ τε αὐτοσυναίσθημα καὶ τὸ συναίσθημα τῆς τιμῆς. Καὶ αὐτοσυναίσθημα μὲν εἶναι ἡ συνείδησις τῆς εὐαρέσκειας ἢ δυσαρέσκειας, ἧτις προκαλεῖται ἐκ τῆς ὑφ' ἡμῶν αὐτῶν ἀναγνωρίσεως τῆς ἀξίας ἢ ἀπαξίας ἡμῶν συναίσθημα δὲ τῆς τιμῆς ἢ εὐχαρίστησις ἢ δυσκα-

ρέσκεια, ἥτις προκαλεῖται ἐκ τῆς ὑπ' ἄλλων ἀναγνωρίσεως τῆς ἀπαξίας ἡμῶν.

ε' Τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα.

Ἡ περὶ τοῦ Θεοῦ ἰδέα. Ποιούμενος ὁ παῖς λόγον περὶ Θεοῦ, ὅστις τὸ πᾶν ἐδημιούργησε καὶ διευθύνει τὰς τύχας τῶν ἀνθρώπων καὶ τὸ σῶμα, ὃν ἐπικαλούμεθα κατὰ τὰς δυστυχεῖς τοῦ βίου ἡμέρας καὶ εὐχαριστοῦμεν διὰ τὰς ληθρθεϊσάς εὐεργεσίας φαντάζεται αὐτὸν ὡς πρόσωπον, ὅπερ τὰ πάντα γνωρίζει, αἰσθάνεται καὶ ἐπιθυμεῖ ἀκριβῶς ὅπως καὶ αὐτὸς αἰσθάνεται καὶ ἐπιθυμεῖ. Αὕτη εἶναι ἡ παράστασις, ἣν ὁ μικρὸς παῖς ἔχει περὶ τοῦ ὑπερτάτου ὄντος τοῦ Θεοῦ.

Ἡ περὶ τοῦ Θεοῦ παράστασις αὕτη τοῦ παιδὸς εἶναι ὁ πυρῆν τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως ταύτῃ συνδέονται πᾶσαι αἱ λοιπαὶ θρησκευτικαὶ παραστάσεις αὐτοῦ.

Ἡ σχέσις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεόν. Ὁ πιστεύων εἰς τὴν ὑπαρξίν τοῦ Θεοῦ ἔχει ὠρισμένας παραστάσεις περὶ τῆς πρὸς αὐτὸν σχέσεώς του· ὅσφ δὲ περισσότερον εἶναι πεπεισμένος περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ, τοσούτω σαφέστεραι εἶναι αἱ παραστάσεις αὗται. Ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος γνωρίζει ὅτι ἐξαρτᾶται ἀπὸ τοῦ Θεοῦ, ὑπακούει εἰς αὐτόν. Ἐπειδὴ ἔχει πεποιθήσιν ὅτι ὁ Θεὸς τὸν ἀγαπᾷ, ἀγαπᾷ καὶ αὐτὸς τὸν Θεόν καὶ ὑπακούει εἰς τὰς ἐντολάς αὐτοῦ· ἐνεκα τῆς πρὸς τὸν Θεὸν ἀγάπης δὲν θέλει νὰ βλάψῃ τὸν πλησίον, δεικνύει εὐγνωμοσύνην πρὸς τὸν εὐεργέτην, ἀγαπᾷ τὴν ἀλήθειαν, δὲν κλέπτει, δὲν ἐπιθυμεῖ τὰγαθὰ τοῦ πλησίον κλπ.

Διὰ τῶν παραστάσεων τούτων γνωρίζει ὁ ἄνθρωπος τὰ θρησκευτικὰ ἑαυτοῦ καθήκοντα πρὸς τὸν Θεόν, τὸν πλησίον καὶ ἑαυτόν. Ἐκεῖνος ὅστις προσπαθεῖ νὰ ἐκπληρώσῃ πιστῶς τὰ καθήκοντα ταῦτα, καλεῖται εὐσεβής, διότι ἡ εὐσέβεια ἔγκειται ἐν τούτῳ, ὅτι ὁ ἄνθρωπος πιστεύει εἰς τὸν οὐράνιον αὐτοῦ πατέρα, τὸν Θεόν, ὅτι ἀγαπᾷ αὐτόν ἐξ ὅλης καρδίας καὶ πράττει τὸ θελημα αὐτοῦ. Τὰ πρὸς τὸν ἄνθρωπον παραγγέλματα τῆς χριστιανικῆς θρησκείας εἶναι ἠθικά, ὅπερ δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν περὶ τῶν εἰδωλολατρικῶν θρησκειῶν, αἵτινες πλὴν πολλῶν ἄλλων ἀτόπων ἐπιτρέπουσι καὶ τὸν φρόνον τοῦ ἀνθρώπου. Διὰ τοῦτο ὁ ἀληθὴς χριστιανὸς εἶναι καὶ ἠθικὸς ἄνθρωπος.

Τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα. Αἱ παραστάσεις, ἃς ἔχομεν περὶ τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἀρεστῶν αὐτῷ πράξεων, προκαλοῦσιν ἐν ἡμῖν ποικίλα συναισθήματα, φόβον, σεβασμὸν, ἀγάπην, εὐγνωμοσύνην, πεποίθησιν, ταπεινοφροσύνην, μεταμέλειαν κλπ.

Ὁ παριστῶν ἐν ἑαυτῷ τὸν Θεὸν ὡς **πατέρα** τῶν ἀνθρώπων συναισθάνεται ἀγάπην πρὸς αὐτόν, ὁ παριστῶν αὐτόν ὡς **ἐξωρισμένον** κριτὴν συναισθάνεται **φόβον**· ὁ σκεπτόμενος τὴν **δικαιοσύνην** τοῦ Θεοῦ, συναισθάνεται **πεποίθησιν** ἐπ' αὐτόν. Ἐκεῖνος ὅστις κατενόησε τὴν **παντοδυναμίαν** καὶ τὸ **μεγαλεῖον** τοῦ Θεοῦ συναισθάνεται πόσον ἀδύνατος εἶναι αὐτὸς καὶ μικρὸς ἐν σχέσει πρὸς τὸν Θεόν. Καὶ ὁ μικρὸς δὲ παῖς πράττων τὸ κακὸν συναισθάνεται ἀγωνίαν εὐθὺς ὡς σκεφθῆ ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι παντογνώστης. Ἐκ πάντων τούτων βλέπομεν, ὅτι τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα ἔχει τὴν ἀρχὴν εἰς τὰς θρησκευτικὰς ἡμῶν παραστάσεις, δυνάμεθα δὲ νὰ ὀρίσωμεν αὐτὸ ὡδε : **Θρησκευτικὸν συναίσθημα εἶναι ἡ συνείδησις τῆς εὐαρεστήσεως καὶ τῆς δυσαρεστήσεως, ἣτις συνδέεται μετὰ τῶν περὶ τοῦ Θεοῦ παραστάσεων ἡμῶν.**

Τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα μορφοῦται κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, καθ' ὃν καὶ τὸ ἠθικόν, ἥτοι διὰ τοῦ παραδείγματος τῶν γονέων, τῶν διδασκάλων καὶ τῶν ἀνθρώπων, μεθ' ὧν ἀναστρέφεται ἐν γένει ὁ παῖς, καὶ διὰ τῆς καταλλήλου διδασκαλίας ἰδίᾳ μὲν τῶν θρησκευτικῶν, ἀλλὰ καὶ πάντων ἀνεξαιρέτως τῶν μαθημάτων.

Θρησκευτικὰ συναισθήματα καὶ θρησκευτικὰς παραστάσεις εὐρίσκομεν παρὰ πᾶσι τοῖς ἀνθρώποις πασῶν τῶν ἐποχῶν καὶ οἱ λαοὶ ἐκεῖνοι, οἵτινες παρέμειναν μέχρι σήμερον εἰς τὴν κατωτάτην τοῦ πολιτισμοῦ βαθμίδα παραδέχονται ἀοράτους πνευματικὰς δυνάμεις, ἀπὸ τῶν ὁποίων ἐξαρτᾶται κατὰ τὸ πλεῖστον ἡ εὐτυχία καὶ ἡ δυστυχία τοῦ ἀνθρώπου· ὀρθὰ ἄρα λέγει ὁ Κικέρων ἰσχυρίζομενος, ὅτι «*nemo omnium est tam immanis cuius mentem non imbuerit deorum opinio*».

Οἱ ἄνθρωποι τῆς παλαιστάτης ἐποχῆς, ἐκπληκτοὶ πρὸ τῶν ἀσυνθησετέρων φυσικῶν φαινομένων, ὅπως εἶναι π. χ. ἡ ἀστραπή, ὁ κεραυνός, ἡ βροντὴ, ἡ χάλαζα ἢ θύελλα, οἱ σεισμοὶ κλπ., ἐξελάμβανον ταῦτα ὡς ἐκδηλώσεις τῆς θελήσεως ἀνωτέρων καὶ πανισχύρων ὄντων, εἰς ἃ ἐν τῇ βαθμίδι ταύτῃ τοῦ πολιτισμοῦ δὲν ἀπέδιδον ὀρισεμένην τινα μορφήν. Τὰ ὄντα ταῦτα ἐφραντάζοντο κατὰ τὴν ἐ-

ποχήν ταύτην ἀποκρυπτόμενα εἰς πάντα τάντικειμένα τοῦ περιβάλλοντος, τὸ δὲ θρησκευτικὸν τῶν ἀνθρώπων τούτων συναίσθημα ἐξεδηλοῦτο ἐν τῷ φόβῳ μὴ κατὰ τίνα τρόπον δυσαρεστήσωσιν ἢ ἐξοργίσωσι τὰς πνευματικὰς ταύτας δυνάμεις, αἵτινες πανταχοῦ τοῦ περιβάλλοντος κρύπτονται καὶ αἵτινες δυσαρεστούμεναι πολλὰ τὰ κακὰ ἠδύναντο νὰ ἐπιφέρωσι.

Ἐν ἀνωτέρῳ βαθμίδι τοῦ πολιτισμοῦ ἀποδίδεται εἰς τὰ ὄντα ταῦτα ἀνθρωπίνη μορφή, διὰ τοῦτο δὲ τὸν τύπον τοῦτον τῆς θρησκείας τὸν καλοῦμεν *ἀνθρωπομορφισμόν* εἰς τὴν ἀντίληψιν ταύτην περὶ τῆς μορφῆς τοῦ θεοῦ συνετέλεσαν πολὺ πάντως τὰ *ὄνειρα*.

Ἐκεῖνοι τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας ἢ τῆς φυλῆς οἵτινες ἐβλεπόν ἐν ὄνειρῳ τὸν ἀποθανόντα ἀρχηγὸν αὐτῶν, ἐπίστευον ὅτι ἐβλεπόν ὄντως αὐτόν, ἐν τῇ πεποιθήσει δὲ ταύτῃ ἐνισχύοντο διὰ τῶν ἀμοιβαίων ἀνακοινώσεων καὶ διὰ τῶν παραδόσεων, ὡς οἱ πατέρες κατέλιπον εἰς τὰ τέκνα, οἱ παλαιότεροι ἐν γένει εἰς τοὺς νεωτέρους. Ἀφοῦ δ' ἅπαξ ἀπεδόθη εἰς τοὺς θεοὺς ἀνθρωπίνη μορφή, ἀπεδόθησαν εἰς αὐτοὺς καὶ πᾶσαι αἱ ἀρεταὶ καὶ κακίαι τῶν ἀνθρώπων καὶ πάντες οἱ οἰκογενειακοί, κοινωνικοὶ καὶ πολιτειακοὶ θεσμοὶ αὐτῶν.

Ὅτε δὲ ἀνεπτύχθησαν πλουσιώτερον καὶ τελειώτερον τὰ ἠθικὰ συναίσθηματα διὰ τῆς συμβιώσεως τῶν ἀνθρώπων, οἱ θεοὶ ἐθεωρήθησαν ὡς φύλακες τῆς ἠθικῆς καὶ φρουροὶ τοῦ παρὰ τοῖς ἀνθρώποις δικαίου. Ἐν τοῖς Ὀμηρικοῖς ποιήμασιν οἱ θεοὶ ἐμφανίζονται καὶ ὡς προσωποποιήσεις τῶν φυσικῶν φαινομένων καὶ ὡς ἔχοντες τὰς ἀνθρωπίνους ἀδυναμίας, ἐξ ἄλλου δ' ὅμως καὶ ὡς φρουροὶ τῆς ἠθικῆς καὶ τοῦ δικαίου καὶ τιμωροὶ τῶν παραβαίνόντων τὰς διατάξεις αὐτῶν. Ὁ Ζεὺς π. χ. εἶνε οὐ μόνον ὁ νεφεληγερέτης καὶ ὑψιβρεμέτης θεός, ἀλλὰ καὶ ὁ κατὰ τὰς περιστάσεις περιδεής ἢ αὐστηρὸς σύζυγος τῆς Ἥρας καὶ τέλος ὁ χέων «λαδρότατον ὕδωρ, ὅτε δὴ ῥ' ἄνδρεςι κοτεσσάμενος χαλεπήνη, οἱ βίη ἐν ἀγορῇ σκολιὰς κρίνωσι θέμιστας, ἐκ δὲ δίκην ἐλάσσωσι, θεῶν ὅπιν οὐκ ἀλέγοντες» (D. Π 385 καὶ ἐξ.).

Καθ' ὅσον δ' ἀναπτύσσονται μὲν αἱ περὶ τοῦ φυσικοῦ κόσμου γνώσεις τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, τὸ δ' ἠθικὸν αὐτῶν συναίσθημα γίνεται τελειότερον καὶ λεπτότερον, καὶ αἱ θρησκευτικαὶ αὐτῶν παραστάσεις περισσότερο διασαφηνίζονται καὶ καθίστανται ὑψηλό-

τεραι. Ἦδη ὁ Πίνδαρος ὁ Αἰσχύλος καὶ ὁ Σοφοκλῆς ἐξαίρουσι τὴν παντοδυναμίαν τοῦ Διός, οὐτινος οὐδεὶς τῶν ἀνθρώπων δύναται νὰ φθάσῃ τὴν δύναμιν, ἣν οὐδ' ὕπνος αἶρει ποθ' ὁ παντογῆρος, οὐτ' ἀκάματοι θεῶν μῆνες, καὶ ὅστις ἀγῆρω χρόνῳ δυνάστης κατέχει Ὁλύμπου μαρμαρῶσαν αἴγλαν (Σοφ. Ἀντιγ. 604 καὶ ἐξ.), ὁ δὲ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ῥητῶς λέγουσιν ὅτι τὸ θεῖον εἶναι ἔν.

Εἰς τὰς ἐπὶ τῆς ἀποκλύψεως στηριζομένης **μονοθεϊστικῆς** θρησκείας κυριαρχεῖ ἡ πίστις εἰς ἕνα· καὶ μόνον Θεόν, ὅστις ὡς παντοδύναμος, πανάγαθος, πάνσοφος καὶ δικαιοτάτος κριτῆς διευθύνει τὸν κόσμον καὶ τὰ κατὰ τοῦ ἀνθρώπου. Ἐν ταῖς θρησκείαις ταύταις συνδέονται στενώτατα τὰ θρησκευτικὰ καὶ τὰ ἠθικὰ συναισθήματα, οἱ ἠθικοὶ νόμοι εἶναι οἱ ἐντολαὶ τοῦ Θεοῦ· ὁ ζῶν κατὰ τούτους ἐκπληροῖ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ καὶ ζῆ θεαρέστως, ὁ δὲ παραβαίνων τούτους ἀμαρτάνει κατὰ τοῦ Θεοῦ.

στ.) Τὰ διανοητικὰ συναισθήματα.

Ὅταν δυναθῶ νὰ λύσω πρόβλημά τι ἢ νὰ ἐρμηνεύσω εὐχερῶς τὸ ὀριζόμενόν μοι ἐκ τοῦ ἀδιδάκτου θέμα, συναισθάνομαι εὐχαρίστησιν· ὡσαύτως χαίρω, ὅταν λαμβάνω συνείδησιν τοῦ πλουτισμοῦ τῶν γνώσεων ἅς ἔχω. Ἡ εὐχαρίστησις αὕτη ἐν μὲν τοῖς πρώτοις δυσὶ παραδείγμασι προέρχεται ἐκ τῆς εὐκολίας τῆς ἀφομοιώσεως, ἐν δὲ τῇ τελευταίᾳ ἐκ τῆς ἐπιγνώσεως τοῦ πλουτισμοῦ τῶν γνώσεων. Τοῦναντίον δυσχεροῦμαι, ὅταν ἡ ἀφομοίωσις προβαίνει δυσκόλως ἢ ὅταν μὴ λαμβάνω ἐπίγνωσιν τοῦ πλουτισμοῦ τῶν γνώσεων μου.

Ἀνάλογόν τι παρατηροῦμεν παρὰ τῷ Πυθαγόρᾳ, ὅστις εὐρῶν τὸ ἀπ' αὐτοῦ ὀνομασθὲν θεώρημα ἐθυσίασεν ὑπὸ χαρᾶς εἰς τοὺς θεοὺς ἕκαστὸν βοῆς, καὶ παρὰ τῷ Ἀρχιμήδει, ὅστις ἀνακαλύψας τὴν εὐρεσιν τοῦ εἰδικοῦ βάρους τῶν σωμάτων, οὕτως ἐχάρη ἐπὶ τούτῳ ὥστε ἔτρεχε γυμνὸς ἀναφωνῶν «εὐρηκα εὐρηκα».

Καὶ τὰ εὐάρεστα συναισθήματα τὰ ἐκδηλούμενα ἐν ἀμφοτέραις ταύταις ταῖς περιπτώσεσιν, ἐμφανίζονται ἡμῖν ὡς ἐπακολούθημα τούτου, ὅτι ὁ Πυθαγόρας καὶ ὁ Ἀρχιμήδης λύουσι διὰ τῆς νοήσεως αὐτῶν ζήτημά τι, οὕτω δ' εὐρύνουσι τὰς ἑαυτῶν γνώσεις.

Εἰς πάσας τὰς ἀνωτέρω περιπτώσεις πρόκειται περὶ συναισθημάτων, ἅτινα συνοδεύουσι τὴν ἀφομοίωσιν καὶ τὴν νόησιν· παρατηρήσαμεν δ' ὅτι ἐφ' ὅσον ἡ ἀφομοίωσις καὶ ἡ νόησις προβαίνουν εὐκόλως, ἔχομεν εὐχάριστα συναισθήματα, ἄλλως ἔχομεν δυσάρετα συναισθήματα. Τὰ συναισθήματα ταῦτα καλοῦμεν **διανοητικὰ συναισθήματα**. Διανοητικὰ ἄρα συναισθήματα εἶναι ἡ **συνειδήσις τῆς εὐαρεστίσεως καὶ τῆς δυσαρεστίσεως ἥτις συνοδεύει τὴν ἀφομοίωσιν καὶ τὴν νόησιν**.

§ 25. Αἱ ἀψιθυμίαι.

1. Παις τις λαμβάνει· κατὰ τὴν πρώτην τοῦ νέου ἔτους παρὰ τοῦ πατρὸς του δῶρον πολλῶ ἀνώτερον ἐκείνου τὸ ὅποιον περιέμενε. Τὸ ἀπροδοκητὸν τοῦτο ἐκπλήττει τὸν παιδᾶ· ἐπειδὴ δὲ τὸ δῶρον ἀρέσκει εἰς αὐτόν, ἡ ἐκπλήξις εἶναι συνδεδεμένη μετ' εὐχαριστίσεως. Συχνάκις δ' ὅμως ἐκ τῆς ἐκπλήξεως ταύτης προκύπτει καὶ ἄλλη ψυχικὴ κατάστασις. Ἡ χαρὰ τοῦ παιδὸς προβαίνει μέχρι τοσοῦτου, ὥστε οὗτος γίνεται ἐκτὸς ἑαυτοῦ, γελᾷ, πηρᾷ, ἐπιλανθάνεται παντὸς ἄλλου καὶ αὐτῆς τῆς τροφῆς καὶ τοῦ ὕπνου καὶ **δὲν γνωρίζει τί κάμνει**, ὅπως συνήθως λέγομεν. Διαταράττεται λοιπὸν ἡ ψυχικὴ ἡρεμία τοῦ παιδὸς ἢ ἐν ἄλλαις λέξεσιν ὁ παῖς καταλαμβάνεται ὑπὸ **ἀψιθυμίας ἢ ἀψικαρδίας**.

2. Πατήρ τις εἶναι βέβαιος, ὅτι ὁ υἱὸς αὐτοῦ θὰ προαχθῆ ἀπὸ μιᾶς τάξεως εἰς ἄλλην, αἰφνιδίως δ' ὅμως μετὰ τὸ πέρασ τῶν ἐξετάσεων μανθάνει, ὅτι ἔμεινεν ἐν τῇ αὐτῇ τάξει· καὶ οὗτος ἐκπλήττεται, οὐχὶ ὅμως εὐαρέστως, ὅπως προηγουμένως ὁ παῖς, ἀλλὰ δυσαρέστως. Καὶ ἐνταῦθα δ' ὅμως παρατηροῦμεν, ὅτι ἐκ τῆς δυσαρέστου ἐκπλήξεως προκύπτει καὶ ἄλλη ψυχικὴ κατάστασις· ὁ ἄνθρωπος οὗτος περιπίπτει εἰς ὀργήν, οἱ ὀφθαλμοὶ του γίνονται κατέρυθροι, ἡ πυγμὴ συσφαιροῦται, γίνονται· ἐν ἐνὶ λόγῳ, ἐκτὸς ἑαυτοῦ καὶ λέγει καὶ πράττει τοιαῦτα, οἷα οὐδέποτε θὰ ἔλεγεν ἢ θὰ ἔπραττεν ἐν ψυχικῇ ἡρεμίᾳ εὐρισκόμενος. Καὶ ἐνταῦθα λοιπὸν παρατηροῦμεν σφοδρὰν τῆς ψυχικῆς ἡρεμίας διατάραξιν, ἣν χαρακτηρίζομεν ὡς **ἀψιθυμίαν**.

3. Ὅμοιόν τι παρατηροῦμεν, ὅτι συμβαίνει εἰς τὸν Αἴαντα, ἔστις μὴ λαδῶν **παρὰ προσδοκίαν**, ὡς ἀριστεῖον τὰ ὅπλα τοῦ Ἀ-

χιλλέως γίνεται εκτός εαυτοῦ, περιπίπτει εἰς **μανίαν** καὶ ἐν μανίᾳ εὐρισκόμενος πράττει τοιαῦτα, δι' ἃ ἐπανερχόμενος εἰς τὴν ἡρεμον ψυχικὴν κατάστασιν ἐπὶ τοσοῦτον αἰσχύνεται, ὥστε προτιμᾷ ναυτοκτονήσῃ. Καὶ ἡ τοῦ Ἑκτορος σύζυγος Ἀνδρομάχῃ ἰδοῦσα αἰφνιδίως τὸν σύζυγόν της συρόμενον νεκρὸν ὑπὸ τοῦ Ἀχιλλέως τοσοῦτον ταραττεται ὥστε πίπτει λιπέθυμος.

Εἰς παντὰ τὰ παραδείγματα ταῦτα παρατηροῦμεν ὅτι ἡ ψυχικὴ ἡρεμία διαταράχθη **ἐνεκα ἀπροσδοκῆτου τινὸς γεγονότος**.

Ἡ δὲ διατάραξις αὕτη τῆς ψυχικῆς ἡρεμίας συνεδέετο πάντοτε καὶ μεθ' ὠρισμένων **σωματικῶν μεταβολῶν**. Ὁ μὲν ἐγένετο ἐρυθρὸς ὁ δ' ὠχρὸς, ἄλλος περιέπιπτεν εἰς μανίαν καὶ ἄλλος ἐλιποθύμει. Καὶ ἐκ τῆς ἱστορίας δὲ καὶ ἐκ τοῦ καθ' ἡμέραν βίου γινώσκουμεν παραδείγματα ἀνθρώπων, οἵτινες ὑπὸ φόβου ἢ ὀργῆς ἐλιποθύμησαν, προτεβλήθησαν ὑπὸ ἀποπληξίας ἢ ἐν μιᾷ νυκτὶ ἐγένοντο πολιοί. Οὐδὲν ἐκ τῶν προσώπων τῶν καταληφθέντων ὑπὸ ἀψιθυμίας ἐν τοῖς ἀνωτέρω παραδείγμασιν ἠδύνατο πλέον ἡρέμως νὰ σκέπτηται.

Κατὰ ταῦτα :

1) Ἡ ἀψιθυμία εἶναι σφοδρὰ διατόραξις τῆς ψυχικῆς ἡρεμίας, ἣτις **συμβαίνει ἐνεκα ἀπροσδοκῆτου ἀντιλήψεως**.

2) Ἡ ἀψιθυμία ἔχει κατὰ τὸ μᾶλλον ἥττον **ἐπίδρασιν εἰς τὴν κατάστασιν τοῦ σώματος**.

3) Ἡ ἀψιθυμία **ἀφαιρεῖ τὴν ἱκανότητα τοῦ ἡσυχῶς σκέπτεσθαι**. Κατ' αὐτὴν ἀπόλλυσί τις ὅλως τὸν νοῦν καὶ δὲν δύναται πλέον νὰ συνέλθῃ. Ἐπανερχεται δὲ πάντοτε ἐκ νέου διὰ τοῦ νοῦ εἰς τὸ ἀντικείμενον τῆς ἀψιθυμίας, εἰς τὰς αἰτίας καὶ τὰ ἀποτελέσματα αὐτῆς.

Ἐὰν λάβωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν ἐπίδρασιν, ἣν ἀσχοῦσιν αἱ ἀψιθυμῖαι ἐπὶ τὴν ὅλην κατάστασιν τοῦ σώματος διακρίνομεν τὰς ἀψιθυμίας εἰς δύο εἶδη, τὰς **σθενικὰς** καὶ τὰς **ἀσθενικὰς**.

Αἱ **σθενικαὶ** ἀψιθυμῖαι ἐντείνουσι ἐν γένει τὰς σωματικὰς λειτουργίας καὶ αὐξάνουσι τὴν μυϊκὴν δύναμιν. Αἱ δὲ **ἀσθενικαὶ** ἔχουσι ὡς ἐπακολούθημα **χαλάρωσιν** καὶ **ἐξασθένωσιν** τῶν μυῶν προσωρινήν. Εἰς τὰς πρώτας ἀνήκουσιν ἡ **χαρὰ**, ἡ **ὀργή**, ἡ **μανία**, εἰς δὲ τὰς δευτέρας ὁ **τρόμος**, ἡ **δυσιλία**, ἡ **λύπη** κλπ.

Αἱ ἀψιθυμῖαι συνοδεύονται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὑπὸ κινήσεων.

αίτινες δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς ἐκδηλώσεις τῶν ἀψιθυμιῶν. Αἱ κινήσεις δ' αὗται ἐμφαίνουσιν ἢ τὸ ποσὸν ἢ τὸ ποιὸν καὶ τὸ περιεχόμενον τῶν ἀψιθυμιῶν. Προκαλοῦσι δὲ τὰς κινήσεις ταύτας ὀρισμένοι μύες καὶ ἴδια οἱ τοῦ μετώπου, τῶν χειρῶν καὶ τῶν ποδῶν, πρὸς δὲ καὶ οἱ τῶν αἰμοφόρων ἀγγείων, οἵτινες διὰ τῆς ἐκρύνσεως ἢ στενώσεως τῶν ἀγγείων τούτων ἐπιφέρουσι τὰ συγγότατα τῆς ἀψιθυμίας φαινόμενα. *τὴν ὠχρότητα καὶ τὴν ἐρυθρότητα τοῦ προσώπου.*

Εἰς ἀψιθυμίας περιπίπτουσιν εὐκολώτερον οἱ νεώτεροι καὶ οἱ ἀπαίδευτοι. Ἡ μὲν ἰδέουσα ἐν γένει παρατηρήθη ὅτι ἀντενεργεῖ εἰς τὴν γένεσιν τῶν ἀψιθυμιῶν.

Επιμετολογ. Γραμμή

ΜΕΡΟΣ Γ'

Βουλευτικόν

ΒΟΥΛΗΤΙΚΟΝ

§ 26. Γενικός χαρακτηρισμός τῆς λειτουργίας τῆς βουλήτεως.

Ο ὄργανισμὸς τοῦ ἀνθρώπου φέρει μεθ' ἑαυτοῦ εἰς τὸν κόσμον σκοτεινὴν τινὰ τάσιν πρὸς κίνησιν. Ἡ τάσις αὕτη παρατηρεῖται ἤδη εἰς τὰς ἀσκόπους κινήσεις τῶν μελῶν τοῦ παιδός, αἰτίαις γίνονται ἄνευ οὐδεμιᾶς ἐξωτερικῆς αἰτίας. Δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι διὰ τῶν κινήσεων τούτων ὁ παῖς ἐλαφρύνεται πῶς τῆς ἐν αὐτῷ συγκεντρουμένης δυνάμεως καὶ ἐνεργείας. Ἐνῶ λοιπὸν ὁ συλλογισμὸς ἀνήκει εἰς τὰ τελειότερα τοῦ ψυχικοῦ βίου ἀποτελέσματα, δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι τὸ βουλευτικὸν ἀνήκει εἰς τὰ πρωτογενέστατα.

Πλὴν τούτου τὴν λειτουργίαν τοῦ βουλευτικοῦ χαρακτηρίζει καὶ τοῦτο ὅτι τὸ βουλευτικὸν ἐμφανίζεται πάντοτε μόνον ὡς στοιχεῖον μείζονός τινος συμπλέγματος ψυχικῶν φαινομένων. Οὕτω π. χ. ἡ συγκέντρωσις τῆς προσοχῆς εἰς ὠρισμένην ὁμάδα παραστάσεων εἶναι ἀναμφιδόλως ἀποτέλεσμα τῆς βουλήσεως· συμβαίνει μόνον ἐνταῦθα, ὅτι κατὰ τὴν προσοχὴν προσέχομεν μᾶλλον εἰς τὸ τὴν ἡμετέραν προσοχὴν προκαλέσαν ἀντικείμενον ἢ εἰς τὴν ψυχικὴν ἡμῶν ἐνέργειαν. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἰσχυρότερα πῶς συναισθήματα συνοδεύονται πάντοτε ὑπὸ τῆς βουλήσεως, καίτοι καὶ ἐνταῦθα προσέχομεν μᾶλλον εἰς τὴν εὐαρέσκειαν καὶ δυσαρέσκειαν ἢ τὰς μετὰ

τούτων συνδεόμενας ἐκδηλώσεις τοῦ βουλευτικοῦ. Καί κατά τὰς σκέψεις δὲ τοῦ καθ' ἡμέραν βίου, αἴτινες προηγούνται τῶν συλλογισμῶν ἡμῶν, προσέχουμεν μᾶλλον εἰς τὴν λειτουργίαν τῆς νοήσεως καὶ τὸν συλλογισμὸν αὐτὸν ἢ εἰς τὴν ἐν αὐτοῖς ἐκδηλουμένην βούλησιν.

Διὰ τοὺς λόγους τούτους πολλοὶ ἀμφιδάλλουσιν, ἐὰν πρέπη νὰ θεωρηθῇ τὸ βουλευτικὸν ὡς θεμελιώδης ψυχικὴ λειτουργία, τινὲς δὲ καὶ ὑπάγουσι τοῦτο τῷ συναισθήματι. Τοῦτο δ' ὅμως δὲν εἶναι ὀρθὸν διότι παρατηρεῖται τάσις τις τῆς βουλήσεως ὅπως ἀνεξάρτητος πάσης ἄλλης ψυχικῆς λειτουργίας, ἣτις ἀναγκάζει ἡμᾶς νὰ θεωρήσωμεν καὶ τὸ βουλευτικὸν ὡς μίαν διάφορον τῶν ἄλλων θεμελιώδη τῆς ψυχῆς λειτουργίαν. Εἶναι δ' αὕτη ἡ **κωλυτικὴ** τῆς βουλήσεως ἐνέργεια, ἣτις ἐνωρίτερα ἐκδηλοῦται παρὰ τῷ ἀνθρώπῳ. Ὅταν π. χ. παῖς τις ἔχει ἐθισθῆ εἰς τὴν καθαριότητα, διδάσκεται νὰ **καλύψῃ** κινήσεις τινάς, ἢ κώλυσις δ' αὕτη δὲν εἶναι οὔτε παριστάναί οὔτε συναισθάνεσθαι, ἀλλ' ἴδιόν τι, διάφορον ἀμφοτέρων τούτων. Καὶ ἀργότερον δ' ὅταν θέλωμεν νὰ διατηρήσωμεν ἀκριβῶς σειρὰν τινα παραστάσεων, ἀπομακρύνουμεν πᾶσαν ἄλλην μέλλουσαν νὰ ἐνοχλήσῃ ταύτην· ὡσαύτως πρέπει νὰ διδασχθῶμεν νὰ μετριάσωμεν τὰς ἐκδηλώσεις τῶν συναισθημάτων ἡμῶν ἢ νὰ κατανικῶμεν τὰς σφοδρὰς ἀψιθυμίας.

Ἐν τῇ πραγματικῇ πορείᾳ τοῦ ψυχικοῦ βίου ἡ λειτουργία τοῦ βουλευτικοῦ ἐμφανίζεται ὑπὸ διπλὴν μορφήν. Ὅταν ἐκτελῶμεν αὐθαιρέτως κινήσεις τινάς ἐπὶ σαφῶς ὀρισμένῳ σκοπῷ γεννᾶται ἡ **ἑξωτερικὴ ἐνέργεια** τῆς βουλήσεως. Ὅταν δὲ συγκεντρῶμεν τὴν προσοχὴν ἡμῶν εἰς ἀντικείμενόν τι καὶ πειρώμεθα νὰπομακρύνουμεν τῆς συνειδήσεως τὰς εἰς αὐτὴν σπενδούσας παραστάσεις ἢ ὅταν πειρώμεθα νὰ ὑπερικήσωμεν τὰς ἀψιθυμίας ἡμῶν, γεννᾶται ἡ **ἑσωτερικὴ τῆς βουλήσεως ἐνέργεια**.

Ἐν τε τῇ ἑξωτερικῇ καὶ τῇ ἑσωτερικῇ τῆς βουλήσεως ἐνεργείᾳ διακρίνομεν δύο τάσεις τὴν **θετικὴν** καὶ τὴν **ἀρνητικὴν**· ἡ μὲν θετικὴ προκαλεῖ κινήσεις ἢ φέρει παραστάσεις εἰς τὴν συνείδησιν, ἡ δὲ ἀρνητικὴ τοῦναντίον κωλύει κινήσεις ἢ τὴν εἰς τὴν συνείδησιν εἴσοδον τῶν παραστάσεων. Ἡ ἀρνητικὴ τάσις τῆς ἐνεργείας τῆς βουλήσεως ἐμφανίζεται ἐν τῇ συνείδησει σαφεστέρα τῆς θετικῆς.

Ἡ ἑξωτερικὴ ἐνέργεια τῆς βουλήσεως προκαλεῖ ἢ κωλύει, ὅ-

πως εἰπωμεν ἤδη ἀνωτέρω, κινήσεις. Ἐπειδὴ δ' ὑπάρχουσι πο-
λαὶ κινήσεις, αἵτινες τελοῦνται ἄνευ τῆς συνεργίας τῆς βουλήσεως
πρέπει νὰ ἐξετάσωμεν πρῶτον τὰς κινήσεις ταύτας, καὶ νὰ εὐρωμεν,
ὑπὸ τίνας ψυχολογικούς ὄρους αἱ κινήσεις αὗται καθίστανται τοι-
αῦται ὥστε νὰ ἐξαρτῶνται ἐκ τῆς βουλήσεως. ①

§ 27. Αἱ κινήσεις.

① Ὑπάρχουσι κινήσεις, αἵτινες δὲν συνοδεύονται ὑπὸ ψυχικῶν
φαινομένων οὔτε κατὰ τὴν ἀρχὴν οὔτε κατὰ τὴν πορείαν οὔτε μετὰ
τὸ πέρας αὐτῶν. Τοιαῦται καθαρῶς **φυσιολογικαὶ** κινήσεις εἶναι
ἡ κυκλοφορία τοῦ αἵματος, ἡ πέψις κλπ. Πρὸς διακρίσιν ἀπὸ τῶν
κινήσεων τούτων καλοῦμεν τὰς ἐν οἰαδήποτε φάσει αὐτῶν συνει-
δητὰς ἡμῖν καθισταμένους **ψυχικὰς** κινήσεις. Αἱ ψυχικαὶ κινήσεις
εἶναι δυνατόν νὰ διακριθῶσιν εἰς τὰς ἐξῆς πέντε ομάδας, λαμβά-
νομένου πρὸ ὀφθαλμῶν τοῦ προηγουμένου **ψυχικοῦ** γεγονότος.

1. Ὄταν ἀφουπνιζόμεθα, συναισθανόμεθα τὴν ἀνάγκην νὰ ἐκ-
τείνωμεν τὰ μέλη ἡμῶν. Ὡσαύτως βλέπομεν, ὅτι ὁ μικρὸς παῖς
κινεῖ τὰς χεῖρας καὶ τοὺς πόδας, χωρὶς νὰ θέλῃ ὠρισμένως νὰ
λάβῃ ἢ ἀπωθήσῃ ἀντικείμενόν τι. Αἱ κινήσεις αὗται ἔχουσι τὴν
ἀρχὴν αὐτῶν εἰς **σκοτεινὸν τι ζωικὸν αἰσθημα**. Ἐπειδὴ δὲ ὠ-
θοῦμεν ἢ τεῖνομεν κατὰ ταύτας μέλη τινὰ τοῦ σώματος, δυνάμεθα
νὰ ὀνομάσωμεν αὐτὰς **κινήσεις ὠθήσεως ἢ τάσεως**.

2. **Αἱ ἀντανακλαστικαὶ κινήσεις**. Αὔξησις ἢ ἐλάττωσις τοῦ
φωτὸς ἔχει, ὡς γνωστὸν, ἀποτέλεσμα τὴν σμίκρυνσιν ἢ εὐρυνσιν
τῶν κορῶν τῶν ὀφθαλμῶν. Ὄταν ἀντικείμενόν τι ἀπειλῇ τὸν ὀ-
φθαλμόν, τὰ βλέφαρα κλείονται· ὅταν ξένον σώμα εἰσέλθῃ εἰς τὸν
φάρυγγα, προκαλεῖ βήχα. Εἰς τὰς ἀντανακλαστικὰς κινήσεις ὠ-
σαύτως ἀνήκει τὸ πτέρνησθαι, γασμασθαι κλπ. Μεταξὺ αἰσθήματος
καὶ κινήσεως δὲν παρατηρεῖται ἐνταῦθα συνειδητὴ τις ἐνέργεια, ἢ
κίνησις δ' ὅμως τελεῖται οὕτω ταχέως καὶ ἀσφαλῶς, ὥστε τὸ ὄλον
ἐμφανίζεται ἐνταῦθα ὡς μηχανικὴ τις ἐνέργεια. Ἡ ψυχικὴ αἰτία
τῶν κινήσεων τούτων εἶναι τὸ **αἰσθημα**.

3. **Ὁρμέμφυτοι ἢ ἐξ ἐνστικτοῦ κινήσεις**. Παιδιά, ἅτινα
ἐδιδάχθησαν ἤδη νὰ βλέπωσι, λαμβάνωσι τὰ πρὸ αὐτῶν ἀντικει-
μενα, καὶ φέρουσι ταῦτα εἰς τὸ στόμα. Ὁ νεοσσὸς ἄμα ἐξελεθῶν

τοῦ ὄψθ ἀπολεπίξει τοὺς κόκκους. Μέλίσσαι καὶ μύρμηκες ἐκτελοῦσιν ἐξ ἐνοστίκτου πολὺπλοκον σειρὰν κινήσεων. Πᾶσαι αἱ κινήσεις αὗται, αἵτινες προέρχονται ἐξ ἐμφύτου προδιαθέσεως ἔχουσι τὴν ἀφορμὴν αὐτῶν οὐχὶ εἰς τὸ αἰσθημα. ἀλλ' εἰς τὴν ἀντίληψιν τῶν ἀντικειμένων.

4. **Αἱ ἐκούσαι κινήσεις.** Ἐκούσαι κινήσεις εἶναι ἐκεῖναι αἵτινες προέρχονται ἀπὸ τῆς βουλήσεως ἡμῶν καὶ γίνονται πρὸς ὄρισμένον σκοπὸν· αἱ κινήσεις αὗται προέρχονται ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἐκ τῶν ἀκουσίων κινήσεων καὶ δηλοῦσι τὴν ἐξουσίαν, ἣν κτάται βαθμηθῶδ' ἡ ψυχὴ ἐπὶ τοῦ σώματος ἡμῶν, εἶναι δὲ τοσοῦτ' ὀλιγότεραι καὶ κανονικότεραι, ὅσῳ εὐκολώτερον δύναται τις νὰ μεταχειρίζηται τὸ σῶμα. Πολλαὶ ἐκούσαι κινήσεις διὰ τῆς συχνῆς ἀσκήσεως καὶ τῆς μακρᾶς συνηθείας καθίστανται ἀκούσαι, οὕτω δ' ἔχομεν τὴν πέμπτην ὁμάδα τῶν κινήσεων ἤτοι.

5. **Τὰς αὐτομάτους κινήσεις.** Ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο ἐνοουθμεν πάσας τὰς κινήσεις ἐκεῖνας, αἵτινες κατ' ἀρχὰς ἐκουσίως γιγνόμεναι ὀλίγον κατ' ὀλίγον διὰ τῆς συχνῆς ἐπαναλήψεως τελοῦνται μηχανικῶς ἀνεξαρτήτως τῆς βουλήσεως ἡμῶν. Παις μανθάνων νὰ γράφῃ καὶ ν' ἀναγινώσκῃ ἔχει ἀνάγκην κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν καὶ γραφὴν οἰουδήποτε γράμματος ἰδίᾳ βουλευτικῆς ἐνεργείας, διὰ τοῦτο δὲ κατ' ἀρχὰς γράφει καὶ ἀναγινώσκει βραδῶς. Διὰ συχνῶν δ' ὅμως ἐπαναλήψεων τοσοῦτον ἐξοικειοῦται εἰς τὰς κινήσεις ταύτας, ὥστε ἀρκεῖ αὐτῷ νὰ ἴδῃ γεγραμμένην ἢ τετυπωμένην λέξιν πρὸς ἐκτέλεσιν τῆς ὅλης σειρᾶς τῶν διὰ τὴν προφορὰν ἢ τὴν γραφὴν τῆς λέξεως ταύτης ἀπαιτουμένων κινήσεων. Καὶ ἡ καταπίεσις ἢ καταστολὴ τῶν κινήσεων, ἣν βλέπομεν ἐν τῷ κατὰ διάνοιαν ἀναγινώσκειν, καθορθοῦται κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον. Κατ' ἀρχὰς ὁ παῖς δὲν δύναται νὰ ἀναγινώσκῃ ἢ μόνον γεγωνοῖα τῆ φωνῆ μόνον δὲ μετὰ ταῦτα μανθάνει νὰ καταπίεσῃ τὰς διὰ τὴν προφορὰν ἀπαιτουμένας κινήσεις. Κατ' ὀλίγον δὲ τόσον συνηθίζομεν εἰς τὸ κατὰ διάνοιαν ἀναγινώσκειν, ὥστε ἀπαιτεῖται ὀρισμένη τῆς βουλήσεως, ὧθσις διὰ ν' ἀναγνώσωμεν γεγωνοῖα τῆ φωνῆ.

Καὶ αἱ δεξιότητες δὲ οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ σειρὰ ἐκουσίων κινήσεων, μεταβληθειῶν σὺν τῷ χρόνῳ εἰς αὐτομάτους κινήσεις. Καὶ σειρὰς δὲ παραστάσεων, αἵτινες δὲν δύναται νὰ γεννηθῶσιν ἄνευ ζωηρᾶς συνεργίας τῆς βουλήσεως συνηθίζομεν ὀλίγον κατ' ὀ-

λίγον αὐτομάτως νὰ ἐπαναλαμβάνωμεν. Οὕτω κτάται ἡ ψυχὴ δύναμιν πρὸς νέους συνδυασμοὺς παραστάσεων καὶ νέους συλλογισμούς, καὶ διὰ τοῦτο ἡ μετάβασις ἀπὸ τῶν ἐκουσίων εἰς τὰς αὐτομάτους κινήσεις εἶναι σπουδαιότατη διὰ τὴν οἰκονομίαν τοῦ ψυχικοῦ βίου.

§ 28 Ὁρμὴ καὶ ὀρμέφυτον.

1. Ὁρμὴ εἶναι ἡ τάσις, ἣτις ἐξεγείρεται δι' ὀρισμένων εὐαρέστων ἢ δυσαρέστων συναισθημάτων, ἅτινα συνδέονται πρὸς ὀρισμένα αἰσθήματα καὶ παραστάσεις. Ἡ τάσις αὕτη ἐκδηλοῦται διὰ κινήσεων, αἵτινες ἀποσκοποῦσι τὴν ἀπομάκρυνσιν τῆς ἐνεστώσης δυσαρεσκείας ἢ τὴν ἐνίσχυσιν τῆς ἐνεστώσης εὐαρεσκείας.

Οὕτω π. χ. ἐὰν τὸ ἀρτιγέννητον παιδίον δὲν λάβῃ κατὰ τὸν προσήκοντα χρόνον τὴν τροφήν του, ἀμέσως ἄρχεται νὰ κραυγάζῃ, ζητεῖ δὲ τι διὰ τοῦ στόματός του κατὰ πάσας τὰς διευθύνσεις, θέτει τὸν δάκτυλον εἰς τὸ στόμα καὶ θηλάζει.

Ἡ κραυγὴ τοῦ παιδίου δεικνύει ὅτι ἔχει δυσάρεστα αἰσθήματα διὰ τῶν αἰσθημάτων τούτων τὸ σῶμα δηλοῖ, ὅτι ἔχει ἀνάγκην τροφῆς καὶ δὲν δύναται νὰ ὑπάρχῃ ἄνευ ταύτης.

Αἱ μνημονευθεῖσαι ἀπόπειραι τοῦ παιδὸς διὰ τοῦ στόματος καὶ τῶν χειρῶν αὐτοῦ δεικνύουσιν, ὅτι ὁ παῖς εὐχαρίστως ἐπιθυμεῖ νὰ ἄρῃ τὰ δυσάρεστα ταῦτα αἰσθήματα· ἐπειδὴ τὸ αἰσθημα τῆς πείνης κατασιγάζεται μόνον διὰ τῆς λήψεως τροφῆς, λέγομεν ὅτι ὁ παῖς ἔχει ἰσχυρὰν τάσιν πρὸς τροφήν, ἢ ἄλλως **ὀρμὴν πρὸς τροφήν**. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν ὁ παῖς ζητεῖ οἰανδήποτε τροφήν, οὐχὶ δ' ὀρισμένην, δι' ἣ καὶ λέγομεν ὅτι ἡ πρὸς τροφήν ὀρμὴ εἶναι **σκοτεινὴ ἢ τυφλὴ**. Ὅταν δ' ὅμως συνηθίσῃ εἰς ἓν εἶδος τροφῆς, τότε ζητεῖ μόνον ταυτην, ἀποκρούει δὲ πᾶσαν ἄλλην, καὶ τότε λέγομεν ὅτι ἔχει **ἐπιθυμίαν**. **Ἄλλὰ καὶ ὅταν ἐμφανισθῇ ἡ ἐπιθυμία δὲν παύεται ἡ ὀρμὴ, ἀλλ' ἐξακολουθῇ μέχρι τάφου.**

2. Ἐὰν ἐπὶ πολλὴν ὥραν μείνῃ ὁ παῖς περιτετολιγμένος ἐν τοῖς σπαργάνοις, στενοχωρεῖται, κλαίει φωνάζει καὶ καταβάλλει πᾶσαν προσπάθειαν, ὅπως ἀπαλλαγῇ τούτων. Ἡ στενοχωρία αὕτη εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ περιορισμοῦ τῶν κινήσεων τοῦ παιδός. Ὁ παῖς δηλ. ἔχει ἰσχυρὰν τάσιν ἢ **ὀρμὴν πρὸς κίνησιν**, ἐφ' ὅσον δὲ

δὲν δύναται νὰ ἱκανοποιήσῃ ταύτην, αισθάνεται δυσάρεστα αισθήματα καὶ ἐξεγείρεται παρ' αὐτῆ ἢ τάσις πρὸς ἀπαλλαγὴν ἐκ τῆς δυσαρεσκείας ταύτης. Καὶ ἐνταῦθα παρατηρεῖται, ὅτι ὁ παίς δὲν ζητεῖ ὠρισμένην κίνησιν, ἀλλὰ ἀπλῶς κίνησιν, ὅταν δὲ μάθῃ διάφορα εἶδη κινήσεων, π. χ. τὸ τρέχειν, τὸν χορὸν κλπ., προτιμᾷ ἐκάστοτε ὠρισμένον εἶδος κινήσεως καὶ τότε λέγομεν, ὅτι ἔχει **ἐπιθυμίαν** πρὸς κίνησιν καὶ ἐνταῦθα δ' ὅμως δὲν παύεται ἡ ὀρμή, ἐμφανιζομένης τῆς ἐπιθυμίας, ἀλλ' ἐξακολουθεῖ μέχρι τέφου.

β). Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον πλὴν τῶν ἀνωτέρω ὀρμῶν παρατηροῦνται παρὰ τῷ ἀνθρώπῳ καὶ αἱ ἐξῆς ὀρμαὶ : ἡ πρὸς **ἐνασχόλησιν** ἢ πρὸς **μῦμωιν**, ἢ πρὸς **αὐτοσυντηρησίαν**, ἢ πρὸς **ἐπικοινωνίαν**, (πρὸλ. τὸ τοῦ Ἀριστοτέλους ὁ ἄνθρωπος ἐστὶ ζῷον κοινωνικόν), ἢ πρὸς τὸ **εἰδέναι**, ἢ πρὸς **ἀνακοίνωσιν** καὶ ἢ πρὸς **κτῆσιν**.

Ἐὰν ἤδη λάβωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν πηγὴν τῶν ὀρμῶν, διακρίνομεν δύο εἶδη αὐτῶν· αἱ μὲν τούτων προέρχονται ἐκ τῆς φυσικῆς ποιότητος τοῦ σώματος καὶ καλοῦνται **σωματικαὶ ἢ φυσικαί**, αἱ δ' ἐκ τῆς φύσεως τοῦ παραστατικῆς ἡμῶν βίου καὶ λέγονται **διανοητικαὶ ἢ ψυχικαὶ ὀρμαί**. Εἰς μὲν τὰς πρώτας ὑπάγονται ἡ πρὸς τροφὴν, ἡ πρὸς κίνησιν καὶ ἡ πρὸς αὐτοσυντηρησίαν, εἰς δὲ τὰς δευτέρας πᾶσαι αἱ λοιπαί.

Τὸ κοινόν, ὅπερ παρατηροῦμεν εἰς πᾶσας τὰς ὀρμας, εἶναι πρῶτον μὲν ὅτι εἶναι **σκοτεινὰ ἢ τυφλά**, καὶ δευτέρον ὅτι εἶναι **διαιρέεις καὶ ἐγκεινται εἰς αὐτὴν τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου**.

Κινήσεις τινές, πρὸςρχόμεναι ἐκ τῶν ὀρμῶν εἶναι ἐξ ἀρχῆς παντελῶς ἀνάλογοι πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτῶν ἄνευ οὐδεμιᾶς διδασκαλίας ἢ ἀσκήσεως. Ὁ παίς π. χ. θηλάζει καὶ καταπίνει εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, ἐὰν θέσωμεν τὸν δάκτυλον εἰς τὸ στόμα αὐτοῦ, ὡς ἐὰν ἔπραξε τοῦτο ἑκατοντάκις πρότερον. Τὴν ἔμφυτον ταύτην δεξιότητα πρὸς σκοπίμους κινήσεις καλοῦμεν **ἐνστικτον ἢ ὀρμέμφυτον**, αὐτὰς δὲ τὰς κινήσεις **κινήσεις ἐξ ἐνστίκτου**.

Τὸ ἐνστικτον εἶναι παρὰ τοῖς ζῷοις πολλῶν τελειότερον διαμορφωμένον ἢ παρὰ τοῖς ἀνθρώποις. Οἱ νεοσσοὶ π. χ. τῆς ὀρνίθου ἀρχονται νὰ σκαλιζῶσι εὐθὺς ὡς ἐγγίσωσι τὸν πόδα ἐπὶ τῆς γῆς, αἱ δὲ τῆς νήσεως δύνανται εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς νὰ νήχωνται ἢ ἀράχνην κατασκευάζει τὸ δίκτυόν της, ἢ μέλισσα τὴν μελικηρίδα της, τὸ

πτηρόν τήν φωλεάν άνευ ούδεμίας πρὸς τοῦτο καθοδηγίας. Καί τῶν ζώων δὲ τὰ ἔνστικτα δύνανται νὰ τελειοποιηθῶσιν. Οὕτω π.χ. πτηρόν τι μανθάνει κατ' ὀλίγον νὰ κατασκευάζῃ τήν φωλεάν του, νὰ πέτῃται κλπ. καλύτερον ἢ πρότερον.

§ 29. ἐπιθυμία.

1. Παις ἐπανέρχεται περὶ τήν τετάρτην ὥραν εἰς τήν οἰκίαν του πεινῶν καί ζητεῖ παρὰ τῆς μητρὸς του τεμάχιον ἄρτου. Ὁ παις ἔχει τὸ δυσάρεστον συναίσθημα τῆς πείνης. Τὸ συναίσθημα τοῦτο κατεσίγησε μέχρι τοῦδε πολλάκις φαγὼν ἄρτον καὶ διὰ τοῦτο νῦν διὰ τοῦ αἰσθήματος τῆς πείνης ἀναμιμνήσκεται τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ γεῦσθαι αὐτοῦ. Συγχρόνως δ' ἀναμιμνήσκεται πᾶσον πρὸς ἀριστήθη φαγὼν ἄρτον. Φαντάζεται ἄρα τὸ τρῶγειν ἄρτον ὡς τι προξενοῦν αὐτῷ εὐαρέσκειαν καὶ διὰ τοῦτο ἐξεγείρεται παρ' αὐτῷ ἰσχυρὰ τάσις νὰ φάγῃ ἄρτον· τήν τάσιν ταύτην πρὸς ὠρισμένον τι ἐνταῦθα, τὸν ἄρτον καλοῦμεν **ἐπιθυμίαν**.

2. Παις νοσῶν ἐπιθυμεῖ κατὰ τήν ὠρισμένην ὥραν νὰ λάβῃ τὸ φάρμακον, καίτοι ἢ γεῖσιν αὐτοῦ δὲν τῷ εἶναι εὐχάριστος. Ἀναμιμνήσκεται μὲν τῆς δυσάρεστου γεύσεως τοῦ φαρμάκου ἀλλὰ συγχρόνως καὶ τῆς ἐκ τῆς ἀσθενείας δυσαρεσκείας, ἐλπίζει δ' ὅτι τὸ φάρμακον αὐτὸ θὰ καταστήσῃ αὐτὸν ὑγιᾶ, ἢ δὲ ἐκ τῆς ὑγείας εὐαρέσκεια φαίνεται αὐτῷ πολλῶ μείζων τῆς ἐκ τῆς λήψεως τοῦ φαρμάκου δυσαρεσκείας, δι' ὃ καὶ ἐπιθυμεῖ νὰ λάβῃ τοῦτο. Ἄλλοτε παρατηρεῖται ὅτι παῖδες τινες νομίζουσι μείζονα τήν ἐκ τοῦ φαρμάκου δυσαρεσκείαν καὶ διὰ τοῦτο δὲν ἐπιθυμοῦσι νὰ λάβωσι τοῦτο.

3. Πολλάκις ἐξ ἄλλου ἀποφεύγομεν εὐχαρίστησιν τινα, διότι φανταζόμεθα ὅτι ἐκ ταύτης θὰ προκύψῃ εἰς τὸ μέλλον δυσαρεσκεία μείζων τῆς νῦν εὐχαριστήσεως, ὅπως π.χ. παῖς τις δὲν μεταβαίνει εἰς διασκέδασιν τινα διὰ νὰ παρασκευάσῃ τήν ἐργασίαν τῆς ἐπομένης ἡμέρας.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν τὰ ἑξῆς :

α') Ἡ ἐπιθυμία εἶναι τάσις πρὸς ὠρισμένον τι.

β') Διὰ νὰ γεννηθῇ ἐπιθυμία πρέπει νὰ ὑπάρχῃ ἐν τῇ συνειδήσει ἢ παραστάσει τοῦ ἐκπληροῦντος τήν ἐπιθυμίαν ἀντικειμένου.

γ) Διακρίνομεν δύο εἶδη ἐπιθυμίας τὴν *θετικὴν*, ἣτις γεννᾶται ἐκ τῆς προσδοκίας εὐαρέστων συναισθημάτων, ἅτινα συνοδεύουσι πράξασθαι τινα, καὶ τὴν *ἀρνητικὴν*, ἣτις ἐγκείται ἐν τούτῳ ὅτι ἀποστρεφόμεθα ἀντικειμένον τι, ἐξ οὗ προσδοκῶμεν δυσαρέσκειάν τινα. Σημειωτέον δ' ὅμως τοῦτο, ὅτι ἐν πάσῃ ἐπιθυμίᾳ εὐρίσκομεν καὶ τὴν θετικὴν καὶ τὴν ἀρνητικὴν μορφήν τοῦ ἐπιθυμῆναι. Ὁ μαθητὴς π. γ. ἀποστρέφεται τὴν μορφήν τοῦ διδασκάλου, ἐπιθυμῆναι δὲ τοῦ εὐαρέστου συναισθήματος τῆς ἐκπληρώσεως τοῦ καθήκοντος καὶ τῆς ὑπὸ τοῦ διδασκάλου ἀναγνωρίσεως τῆς ἑαυτοῦ ἐργασίας, διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἐπιθυμῆναι νὰ ἀποπερατώσῃ τὴν ἐργασίαν του.

δ) Διὰ τὴν γέννησιν τῆς ἐπιθυμίας κέκηνται σπουδαιότητα τὴν σημασίαν τὰ συναισθήματα.

ε) Ὅπως τὰς ὁρμάς, οὕτω δύνασθε νὰ διαιρέσωμεν καὶ τὰς ἐπιθυμίας εἰς σωματικὰς καὶ πνευματικὰς.

§ 30. Ἐξίς, κλίσις, ῥοπή καὶ πάθος.

Ἡ ἐπιθυμία ἐμφανίζεται ὑπὸ πολλὰς καὶ ποικίλας μορφάς, ἃς ἡμῶν ἐξετάσωμεν νῦν λεπτομερέστερον.

1. Ἐξίς. Ἔχομεν π. γ. τὴν ἔξιν νὰ καθαρίζωμεν τὰ ὑποδήματα ἡμῶν πρὶν εἰσελθῶμεν εἰς τὴν οἰκίαν, νὰ χαιρετίσωμεν τοὺς γνωστούς, οὕς καθ' ὁδὸν συναντῶμεν, εἰσερχόμενοι εἰς τὴν ἐκκλησίαν νὰ ποικαλυπτόμεθα καὶ νὰ κἀνωμεν τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ κτλ. Εἰς πάσας ταύτας τὰς περιστάσεις ἡ ἔξίς ἐγεννήθη διὰ τοῦτο, ὅτι ἐπιθυμία τις πολλὰκις ἐμφανισθεῖσα ἐξεπληρώθη. Οὕτω π. γ. ἐκτράμεθα τὴν ἔξιν τοῦ καθαρίζειν τὰ ὑποδήματα, ἢ διότι, ὅτι ποτὲ δὲν ἐπράξαμεν τοῦτο ἐτιμωρήθημεν ἢ ἐπεπλήχθημεν καὶ δὲν θέλωμεν νὰ ποκαλύσωμεν καὶ πάλιν τῶν ἐντεῦθεν δυσαρέστων συναισθημάτων, ἢ διότι, πράξαντες αὐτὸ ἐπηνέθημεν, ἐπιθυμοῦμεν δὲ νὰ ποκαλύσωμεν ἐκ νέου τῆς αὐτῆς εὐαρεσκείας. Κατὰ τούτα :

Ἐξίς εἶναι ἐπιθυμία, ἣτις συνήθως πᾶς ἐμφανίζεται καὶ ἐπίσης συνήθως πληροῦται. Διὰ νὰ γεννηθῇ ἔξίς ἀπαιτεῖται χρόνος· οὐδεμίαν ἔξίς γεννᾶται ἐν μιᾷ ἡμέρᾳ· εἶναι δὲ αἱ ἔξεις τοσοῦτον σταθερώτερα· ὅσοφ μακρότερον χρόνον διήρκεσαν. Καλαὶ ἔξεις εἶναι μέγιστον προσὸν διὰ πάντ' ἀνθρώπων· διὰ τοῦτο πρέπει πάντες

οί τήν παιδαγωγίαν τῶν νέων ἐντεταλμένοι νά φροντίζωσιν ἤδη ἐνωρίς νά ἐμβάλλωσιν εἰς αὐτούς καλὰς ἔξεις ἐξωτερικάς τε (τάξιν, καθαριότητα, ἀκριβείαν κλπ.) καί ἐσωτερικάς (ἀγάπην πρὸς τήν ἀλήθειαν καί πᾶν εὐγενές καί ὑψηλόν).

2. **Κλίσις καί ῥοπή.** Ἡ κλίσις εἶναι συγγενής τῇ ἔξει, ἀλλά γεννωμένη ἐξ αὐτῆς εἶναι ἰσχυροτέρα. Ἡ κλίσις π, γ. πρὸς τὸ πίνειν ἐγεννήθη ἐκ τῆς ἔξεως νά πίνη τις καθ' ὠρισμένην ὥραν ποτήριον οἴνου, ζύθου ἢ ἄλλου τινὸς ποτοῦ. Ἐκ τούτου ὁ ἄνθρωπος οὗτος πρῶτα ἀγαπᾷ τὸ πίνειν, οὕτω δὲ αἱ παραστάσεις τοῦ πίνειν καί τῶν ἐντεθῆεν εὐαρέστων συναισθημάτων ἀπέδαινον κατ' ὀλίγον οὕτως ἰσχυραί, ὥστε ἀνεπλάττοντο οὐχὶ πλέον καθ' ὠρισμένην μόνον ὥραν, ἀλλὰ πάντοτε, τότε δὲ λέγομεν ὅτι ὁ ἄνθρωπος οὗτος ἐκτίσαστο **τὴν κλίσιν πρὸς τὸ πίνειν**. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον γεννᾶται πᾶσα κλίσις. Παρὰ τὴν κλίσιν ταύτην, ἦτις γεννᾶται ἐκ τῆς ἔξεως, ὑπάρχουσι καί ἄλλαι κλίσεις, αἱ προσερχόμεναι **ἐξ ἐμφύτου προδιαθέσεως**, ἦτοι ἐξ ἰδιαζούσης κατασκευῆς ὀργάνων τινῶν τοῦ σώματος, ὅπως εἶναι ἡ κλίσις πρὸς τὴν μουσικὴν, τὴν ἰχθυογραφίαν κλπ. Κατὰ ταῦτα τῶν κλίσεων ἄλλαι μὲν προσερχονται ἐξ ἔξεως, ἄλλαι δὲ ἐξ ἐμφύτου προδιαθέσεως. Ἡ κλίσις τὸ μὲν ὁμοιάζει **πρὸς τὴν ὁρμὴν**, διότι καί αὕτη γεννᾷ ἐκ διαλειμμάτων ὠρισμένας ἐπιθυμίας, διακρινομένη ταύτης, διότι ἐνφ' ἡ ὁρμῇ εἶναι ἐμφυτος, ἡ κλίσις ἀναπτύσσεται βραδύτερον, τὸ δὲ **πρὸς τὸ διαφέρον** ἢ ἐξ ἐμφύτου προδιαθέσεως προσερχομένη) διακρινομένη τούτου, ὅτι τὸ μὲν διαφέρον παρορμᾷ πρὸς ἐπέκτασιν τῶν γνώσεων καί ἐνίσχυσιν τῶν δεξιότητων, ἡ δὲ κλίσις ἀπλῶς ἐξεγείρει τὴν ἐπιθυμίαν τῆς ἐνασχολήσεως, περὶ τὰ σχετικὰ ἀντικείμενα.

Ἡ δὲ **ῥοπή** οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ **ἰσχυρὰ κλίσις**.

3. **Πάθος.** Ὅταν δὲ τέλος ἡ ἐπιθυμία ἐνίσχυθῇ ἐπὶ τοσούτον, ὥστε δεσποζεῖ ἐν τῇ συνειδήσει καί ὑποτάσσει αὐτῇ πᾶσας τὰς ἄλλας σκέψεις καί τὰ διαφέροντα, στερεῖ δὲ τὸν ἄνθρωπον τῆς ἰκανότητος νά συμμορφώται πρὸς τὴν ἰδίαν ἠθικὴν γνῶσιν λέγεται **πάθος**. Οὕτω π.χ. ὁ κατεχόμενος ὑπὸ τοῦ πάθους τῆς φιλοποσίας κατευθύνει πᾶσαν τὴν σκέψιν καί φροντίδα αὐτοῦ εἰς τὴν ἀπόλαυσιν οἰνοπνευματωδῶν ποτῶν. Τὸ πᾶν θυσιάζει ὅπως ἐμπλήρωσιν τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ ταύτην. Ἡ εὐτυχία τῆς οἰκογενείας, ἡ τιμὴ, ἡ ὑγεία εἶναι δι' αὐτὸν μηδὲν ἀπέναντι τῆς ἀπολαύσεως ἢν προσ-

θαλά από τὸ πίνειν. Πολλάκις μάλιστα δὲν διστάζει νὰ καταφεύγῃ καὶ εἰς μέσα μὴ ἐπιτρεπόμενα ὑπὸ τῆς ἡθικῆς, διὰ νὰ πορίζηται τὰ διὰ τὴν ἀπόλαυσιν ταύτην ἀπαιτούμενα μέσα· ἐνίσις ἐξεγείρεται ἢ συνειδήσις τοῦ καὶ ἐλέγχει αὐτὸν πικρότατα· τότε στενοχωρεῖται καὶ μετανοεῖ διὰ τὸν πρότερον βίον. Ἡ μεταμέλεια δ' ὅμως αὕτη εἶναι προσωρινή· διαρκῶς δὲν δύναται νὰ ὑποτάσσηται εἰς εὐγενεστέρας τάσεις τῆς συνειδήσεώς του. Παρατηροῦμεν ἄρ' ἐνταῦθα ὅτι ἡ ἐπιθυμία τοῦ πίνειν ἀπέβη αὐτῷ **δεσπόζουσα καὶ στερεῖ αὐτὸν τῆς Ικανότητος τοῦ νὰ ἀκολουθῇ τῇ ἑαυτοῦ συνειδήσει**, ἥτοι ἐγένετο πάθος. Ἐγένετο δὲ πάθος τὸ πίνειν, διότι συχνάκις ἐπληροῦτο ἡ ἐπιθυμία τοῦ πίνειν οἰνοπνευματώδη ποτά. Μία ἄρ' αἰτία τοῦ πάθους εἶναι **ἡ συχνὴ πλήρωσις ἐπιθυμίας τινός**.

Ἄλλοτε τὸ πάθος γεννᾶται ἐξ ἄλλης ἀντιθέτου ὅλως τῆς προηγουμένης αἰτίας· ὅταν δηλ. ἐπιθυμία τις οὐδόλως ἐκπληροῦται ἕνεκα διαφόρων κωλυμάτων, ἀποδίδει σὺν τῷ χρόνῳ πάθος. Οὕτω πολλάκις γεννᾶται τὸ πάθος τῆς φιλοδοξίας τῆς ἐκδικήσεως κλπ.

Τὸ πάθος ἔχει ὁμοιότητα πρὸς τὴν ἀψιθυμίαν· ἀμφότερα ταῦτα δηλ. προάχουσι ἐνίσις τὸν ἄνθρωπον εἰς πράξεις ἀντιμαχομένας τῷ ἡθικῷ νόμῳ. Οὐχ ἴστων παρατηροῦνται καὶ μεγάλαι διαφοραὶ μεταξὺ τούτων αἰ ἐξῆς.

1) Ἡ ἀψιθυμία ἐμφανίζεται αἰφνιδίως, ἐνῶ τὸ πάθος γεννᾶται βαθμηδόν.

2) Ἡ ἀψιθυμία παρέρχεται ταχέως, ἐνῶ τὸ πάθος εἶναι διαρκές.

3) Ἐν τῇ ἀψιθυμίᾳ πράττει τις χωρὶς νὰ σκέπτεται, ἐνῶ ἐν τῷ πάθει σκέπτεται ἀκριβῶς, πῶς δύναται νὰ πληρώσῃ τὴν ἐπιθυμίαν αὐτοῦ.

4) Ἡ ἀψιθυμία, ὅπως εἶδομεν, ἐκδηλοῦται καὶ διὰ σωματικῶν φαινομένων, ἐνῶ εἰς τὸ πάθος παρατηρεῖται συνήθως ἐξωτερικὴ ἡρεμία.

5) Αἱ ἀψιθυμίαι ὑποσκάπτουσι μᾶλλον τὴν σωματικὴν ὑγίειαν, ἐνῶ τὰ πάθη ἐκθέτουσι εἰς κίνδυνον κυριώτατα μὲν τὴν ἡθικότητα, ἐν δευτέρῳ δὲ μοίρᾳ τὴν σωματικὴν ὑγίειαν, ὅπως ἡ φιλοποσία καὶ ἡ λιχρεία.

Ὅπως ἡ ἕξις, οὕτω καὶ ἡ κλίσις καὶ τὰ πάθη εἶναι σπουδαιότατα διὰ τε τὴν διδασκαλίαν καὶ τὴν ἀγωγὴν. Τὰς κακὰς κλίσεις πρέπει νὰ προλαμβάνωμεν καὶ νὰ θεραπεύωμεν ἤδη ἀπὸ

της μικρᾶς ἡλικίας, τὰς δὲ καλὰς νὰ καλλιεργῶμεν. Ἰδίᾳ μεγίστην σημασίαν ἔχουσιν αἱ ἐξ ἐμφύτου προδιαθέσεως κλίσεις, ἃς πρέπει νὰ ἀνευρίσκωμεν καὶ καλλιεργῶμεν καταλλήλως, νὰ συνιστῶμεν δ' εἰς τοὺς γονεῖς, ὅπως ἐπιτρέψωσιν εἰς τὰ ἑαυτῶν τέκνα νὰ ἐπιδίδωνται εἰς τὴν τέχνην ἢ τὴν ἐπιστήμην, εἰς ἣν ταῦτα ἔχουσιν κλίσιν. Οὕτω δύνανται εὐκολώτερον καὶ τελειότερον γὰναπτυχῶσι πρὸς τὴν ἰδίαν καὶ τὴν τῶν ἄλλων ὠφέλειαν. Πρὸ παντός δ' ὀφείλομεν νὰ καταπολεμῶμεν τὰ πάθη κατορθοῦμεν δὲ τοῦτο ἢ καταπνίγοντες τὰς κακὰς ἐξέεις καὶ κλίσεις, ἃς παρατηροῦμεν κατὰ τὴν μικρὰν ἡλικίαν, ἢ φροντίζοντες, ὅπως αἱ δεδικοιολογημέναι ἐπιθυμίαι τῶν παιδῶν πληρῶνται· διότι εἶναι ἀπεδεδειγμένον ὅτι πολλὰ πάθη π. χ. τὸ τῆς λιχνείας, ἀσωτίας, φιληδονίας, καλλωπισμοῦ κλπ. εἶναι τὰ τελικὰ ἐπακολουθήματα μεγάλων στερηρέσεων ἐν τῷ φαγητῷ, τῷ ποτῷ, τῇ ἐνδυμασίᾳ τοῖς παιγνίοις κλπ.

§ 31. Πόθος καὶ βούλησις.

Τὸ ἐπόμενον παραδειγμα δεικνύει ἡμῖν ἄλλα τῆς ἐπιθυμίας εἶδη. Θέλω π. χ. νὰ κατασκευάσω μηχανήμα τι, οὗτινος ἔχω ἀνάγκην διὰ πείραμα Φυσικῆς ἢ Χημείας καὶ ἀποτείνομαι πρὸς τινα χαλκεῖ· οὗτος πάντως ἐπιθυμεῖ νὰ κατασκευάσῃ τὸ μηχανήμα τοῦτο διότι θὰ λάβῃ χρήματα. Ἐπειδὴ δ' ὅμως οὐδέποτε μέχρι τοῦδε κατεσκεύασε τοιοῦτόν τι, λέγει εἰς ἐμὲ, ὅτι δὲν **δύναται** νὰ κατασκευάσῃ τοῦτο. Παρατηροῦμεν ἐνταῦθα, ὅτι ὁ χαλκεὺς ἔχει ἐπιθυμίαν, περὶ ἧς δ' ὅμως εἶναι βέβαιος ὅτι δὲν **δύναται** νὰ ἐπιτευχθῇ.

Ἡμεῖς δ' ὅμως ἔχοντες ἀνάγκην τοῦ μηχανήματος τοῦτου ἐπιμένομεν καθοδηροῦμεν αὐτὸν λεπτομερέστερον, δίδομεν αὐτῷ τὸ σχέδιον καὶ ἐπὶ τέλους οὕτω πειθόμενος λέγει, ὅτι θὰ δοκιμάσῃ ἐὰν θὰ δυναθῇ νὰ κατασκευάσῃ τοῦτο. Ἐνῷ λοιπὸν πρότερον ἐπεθύμει νὰ κατασκευάσῃ τοῦτο, ἀλλ' ἦτο βέβαιος ὅτι δὲν ἴδονατο, νῦν ἐπιθυμεῖ, **ἀμφιβάλλει ὀπλῶς περὶ τῆς ἐπιτυχίας ἢ ἀποτυχίας.**

Μετὰ μεγάλης ἐπιμελείας ἐπιδιδόμενος τέλος εἰς τὴν κατασκευὴν τοῦ μηχανήματος ἐπιτυγχάνει καὶ χαίρει διὰ τοῦτο· ἐὰν μετὰ ταῦτα ἡμεῖς ἢ ἄλλος παραγγείλῃ τὸ αὐτὸ μηχανήμα, ὁ χαλ-

καὶ ἀμέσως λέγει μετὰ πεποιθήσεως, ὅτι *θά τὸ κατασκευάσῃ*. Ἐνταῦθα παρατηροῦμεν ὅτι ὁ χαλκεὺς ἐπιθυμεῖ τινος, εἶναι δὲ *βέβαιος περὶ τῆς ἐπιτυχίας τούτου, ὅπερ ἐπιθυμεῖ*.

Τὸ πρῶτον τῶν τριῶν τούτων τῆς ἐπιθυμίας εἶδος καλοῦμεν *ψιλὸν πόθον*, τὸ δευτέρον *πόθον*, τὸ δὲ τρίτον *βούλησιν*.

Βούλησις ἄρ' εἶναι *ἐπιθυμία συνοδευομένη μετὰ τῆς πεποιθήσεως περὶ τοῦ κατορθωτοῦ αὐτῆς*. Πόθος εἶναι *ἐπιθυμία, ἐν ἧ δὲν εἶναι τις πεπεισμένος οὔτε περὶ τοῦ κατορθωτοῦ οὔτε περὶ τοῦ μὴ κατορθωτοῦ αὐτῆς*. Ψιλὸς δὲ πόθος εἶναι *ἐπιθυμία συνοδευομένη μετὰ τῆς παραστάσεως, ὅτι ὡς τό γε νῦν τὰ πράγματα ἔχουσιν, οὐδέποτε εἶναι δυνατόν αὕτη νὰ ἐκπληρωθῇ*.

Ἀνάγκη δ' ἐνταῦθα νὰ τοιισθῇ τούτο, ὅτι ἡ βούλησις δὲν ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς πραγματικῆς ἐπιτυχίας τούτου, οὕτως ἐπιθυμοῦμεν ἀρκεῖ ἡμεῖς νὰ ἔχωμεν τὴν βεβαιότητα, ὅτι θὰ ἐπιτύχωμεν τούτου, οἷ ἐπιθυμοῦμεν, ἐὰν δὲ πράγματι ἐπιτύχωμεν ἢ μὴ, τούτο εἶναι διὰ τὴν βούλησιν ἀδιάφορον· ἐν τῇ βουλήσει ἄρα πρόκειται μόνον *περὶ τῆς ὑποκειμενικῆς πεποιθήσεως*. Δυνατὸν νὰ βουλώμεθα καὶ τὰ μάλιστα ἀδύνατα ἢ νὰ μὴ βουλώμεθα πράγματα, ἅτινα κατ' οὐσίαν εἶναι δυνατὰ ἡμῖν.

Ἀπὸ τῆς ἐπόψεως δὲ ταύτης διακρίνομεν τὴν *λελογισμένην τῆς ἀλόγου βουλήσεως*. Λελογισμένη λέγεται ἡ βούλησις, ἥτις συνοδεύεται ὑπὸ τῆς ὀρθῆς κρίσεως περὶ τῶν μέσων, ἅτινα πρέπει νὰ χρησιμοποιηθῶσι πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ ἐπιθυμητοῦ, ἐφ' ὅσον δ' ὁμοῦ δὲν ὑπάρχει σαφὴς παράστασις καὶ ὀρθὴ κρίσις τῶν χρησιμοποιησομένων μέσων, ἔχομεν τὴν *ἄλογον βούλησιν*. Περαιτέρω διακρίνομεν τὴν *ἠθικὴν βούλησιν* τῆς οὐχὶ *ἠθικῆς Ἠθικῆς*, λέγεται ἡ βούλησις, ὅταν εὐρίσκεται ἐν συμφωνίᾳ πρὸς τὴν γνώσιν τοῦ ἀγαθοῦ, ἄλλως λέγεται *οὐχὶ ἠθικῆς*. Καὶ τέλος διακρίνομεν *ισχυρὰν καὶ ἀσθενῆ βούλησιν*. Ἰσχυρὰ μὲν λέγεται ἡ βούλησις, ὅταν προσπαθῇ νὰ πράξῃ τι ὅσαδήποτε ἐμπόδια καὶ ἂν ἐπιπροσθῶσιν αὐτῇ (ὅπως εἶναι ἡ βούλησις τῆς Ἀντιγόνης καὶ τῆς Ἡλέκτρας), ἀσθενὴς δὲ ὅταν ὑποχωρῇ πρὸ τοῦ ἐλαχίστου ἐμποδίου (ὅπως εἶναι ἡ βούλησις τῆς Ἰσμήνης καὶ τῆς Χρυσοθέμιδος).

Ἐξολοῦν δ' εἶναι νὰ ἐνοήσωμεν, ὅτι ἡ πεποιθήσις περὶ τῆς ἐπιτυχίας τοῦ ἐπιθυμητοῦ γεννᾶται σὺν τῷ χρόνῳ διὰ τούτου, ὅτι

τὰ βουλόμενον πρόσωπον ἐνεργεῖ πολλάκις ἐπιτυχῶς ἐν τῇ σφαίρῃ τοῦ ἀντικειμένου. ὅπερ νῦν βούλεται ἢ δ' ἰσχυρὰ βούλησις ἐπιτυχάνεται τὸ μὲν διὰ τῆς μορφώσεως τοῦ νοῦ, τὸ δὲ διὰ τῆς συνεχοῦς ἀσκήσεως. Διὰ τοῦτο ἡ ἰσχυρὰ βούλησις δὲν ἐμφανίζεται εἰς μικροὺς παῖδας, εἰ μὴ σπανιότατα.

Ἡ ἀγωγή πρέπει νὰ καταβάλλῃ πάσαν προσπάθειαν, ὅπως διαμορφώσῃ τὴν βούλησιν τῶν παιδῶν, μάλιστα δὲ τὴν ἰσχὴν τῆς βουλήσεως αὐτῶν· σπουδαιότατον δὲ μέσον πρὸς τοῦτο συμφώνως τοῖς ἀνωτέρω εἰρημμένοις περὶ τῆς πηγῆς τῆς βουλήσεως, εἶναι ἡ προαγωγή τῆς αὐτενεργείας αὐτῶν διὰ πάντων τῶν μέσων, ἅτινα ἔχομεν εἰς τὴν διάθεσιν ἡμῶν.

§ 32. Ἐλευθερία τῆς βουλήσεως

Τὸ ζήτημα τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως, ἐὰν διηλ. ὁ ἄνθρωπος καθορίζῃ τὰς κινήσεις καὶ πράξεις αὐτοῦ ἀφ' ἑαυτοῦ, οὐδαμῶς ὅπ' ἐξωτερικῶν αἰτίων ἀναγκάζομενος, ἢ μὴ, ἐγένετο ἀφορμὴ πολλῶν συζητήσεων καὶ ἀντιρρήσεων. Ὑπῆρξαν καὶ ὑπάρχουσιν οἱ παραδεχόμενοι, ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀπολύτως κύριος ἑαυτοῦ θυνάμενος νὰ καθορίζῃ τὰς ἑαυτοῦ πράξεις, ἀφ' ἑαυτοῦ, ἄνευ ἐξωτερικοῦ τινὸς δεσμοῦ, καὶ οἱ ἰσχυριζόμενοι, ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀπλῆ μηχανή, πρᾶττων δ' ἐξαρτάται, ἐξ ἐσωτερικῶν αἰτίων. Οἱ μὲν πρῶτοι ἀποτελοῦσι τὴν φιλοσοφικὴν σχολὴν τοῦ αὐτεξουσίου, οἱ δὲ δεῦτεροι τὴν τοῦ ὑπεξουσίου.

Εἶναι δὲ τὸ ζήτημα τοῦτο σπουδαιότατον διὰ τε τὴν Μεταφυσικὴν, τὴν Ἠθικὴν καὶ τὴν Ψυχολογίαν. Καὶ ἀπὸ μὲν τῆς μεταφυσικῆς ἐπόψεως δὲν ἐξετάζομεν αὐτό, διότι δὲν εἶναι τοῦτο θέμα οὔτε τοῦ βιβλίου οὔτε τοῦ μαθήματος τῆς Ψυχολογίας. Περισσότερον δὲ πρὸς τὸν σκοπὸν καὶ τὸ ἔργον ἡμῶν πλησιάζει ἡ ἀπὸ τῆς ἠθικῆς ἐπόψεως ἐξέτασις τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως καὶ διὰ τοῦτο λέγομεν συντόμως τὰ κατ' αὐτήν.

Ἐκ τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως τοῦ ἀνθρώπου ἐξαρτάται καὶ ἡ εὐθὺνη, ἣν οὗτος ὑπέχει διὰ τὰς ἑαυτοῦ πράξεις, κατ' ἀκολουθίαν ἄρα καὶ ἡ ποινὴ, ἣτις πρέπει νὰ ἐπιβληθῇ αὐτῷ διὰ τὸ κακόν, ὅπερ τυχόν ἔπραξεν. Ἐὰν ὁ ἄνθρωπος εἶναι παντελῶς ἐλεύθερος εἰς τὸ πράττειν ἢ μὴ πράττειν τι, τότε αἱ πράξεις ἐκάστου

πρέπει να θεωρηθῶσιν ὡς πράξεις αὐτοῦ τούτου, κατ' ἀκολουθίαν **δ' ὑπέχει εὐθύνην διὰ ταύτας καὶ τὰ ἐπακολουθήματα αὐτῶν.** Ἐάν δ' ὅμως ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι ἐλεύθερος, τότε αἱ πράξεις αὐτοῦ καθορίζονται ὑπὸ τῆς ἐμφύτου προδιαθέσεως τῆς ἀγωγῆς καὶ ἐν γένει τοῦ συνόλου τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιδράσεων, εἰς ἃ ὁ ὄργανισμὸς οὗτος ὑπόκειται μέχρι τοῦ χρόνου, καθ' ὃν τὴν πράξιν ταύτην ἐξετέλεσεν. Ἡ κοινωνία βεβαίως ἔχει καθήκον νὰ ὑπερασπίσῃ αὐτήν καὶ ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ κατὰ πάσης προσδοκίης, ἣτις φέρει εἰς κίνδυνον τὴν ἑαυτῆς ὑπαρξίν καὶ εὐθυμερίαν, δὲν δύναται δ' ὅμως νὰ γίνῃται λόγος περὶ τῆς εὐθύνης καὶ τῆς τιμωρίας τοῦ κακούργου. Ὁ κακούργος ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει πρέπει νὰ θεωρηθῆται ἀσθενῆς τις, ὅστις πρέπει νὰ καταστή ἀδελφῆς καὶ νὰ θεραπευθῆ.

Ἀπὸ **ψυχολογικῆς** ἐπόψεως λέγοντες τινα ἐλεύθερον, ἐννοοῦμεν ὅτι οὗτος πράττει τι χωρὶς νὰ ἔχη τὸ συναίσθημα ἐσωτερικῆς ἢ ἐξωτερικῆς βίας. Πᾶς ἄρα πράξις, ἣν πράττομεν ὄντες ἀπολύτως κύριοι τῶν πνευματικῶν δυνάμεων, τάνευ τοῦ συναίσθηματος βίας τινὸς εἶναι ἡ **ἐλευθέρα** ἀπόφασις ἡμῶν. Ἐχομεν καὶ πρὸ τῆς πράξεως τὴν πεποιθήσιν ὅτι δυνάμεθα καὶ ἄλλως νὰ ἐνεργήσωμεν καὶ μετὰ τὴν πράξιν, ὅτι θὰ ἴδυνάμεθα καὶ ἄλλως νὰ ἐνεργήσωμεν. Τοῦτο δηλοῖ, ὅτι πράττομεν ἄνευ οὐδενὸς καταναγκασμοῦ καὶ ὅτι κατ' ἀκολουθίαν ἔχομεν **τὴν ἐλευθερίαν τῆς βουλήσεως**, ὅπως ἐννοεῖ ταύτην ἡ ψυχολογία.

Ἐφ' ὅσον εἰς τὰς ἀποφάσεις ἡμῶν συνεργῶσι παραστάσεις καὶ κρίσεις, αἱ ἀποφάσεις αὗται εἶναι ἀποτελέσματα τῆς μέχρι τοῦδε ἐμπειρίας ἡμῶν καὶ ἀπόρροια τῆς ὅλης προσωπικότητος ἡμῶν, ὅπως αὕτη ἔχει διαμορφωθῆ μέχρι τοῦδε.

Ἀπὸ ψυχολογικῆς ἄρ' ἐπόψεως ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως δὲν εἶναι δι' ἡμᾶς **πρόβλημα** ἀλλὰ **γεγονός. ὅπερ οὐδεὶς δύναται νὰμφισβητήσῃ.** Τὴν ψυχολογικὴν τῆς βουλήσεως ἐλευθερίαν παρατηροῦμεν ἀκριθέστατα ἐν πάσῃ τῆς βουλήσεως ἐνεργείᾳ. Ὅσῳ δὲ πλουσιώτερον καὶ τελειότερον εἶναι ἀνεπτυγμένη ἡ νόησις ἡμῶν, ὅσῳ περισσύτεραι παραστάσεις καὶ κρίσεις τίθενται εἰς τὴν διάθεσιν ἡμῶν κατὰ τὰς ἐνεργείας τῆς βουλήσεως, τοσοῦτῳ ἐλευθερωτέρα ἐμφανίζεται ἡ βούλησις. Διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἡ μόρφωσις καθιστᾷ ἡμᾶς ἐλευθέρους, διότι πλουτίζει τὴν ἐμπειρίαν καὶ τὰς

γνώσεις ἡμῶν καὶ διανοίξει πάντοτε νέας ὁδοὺς καὶ παρέχει νέα μέσα πρὸς ἐκλογὴν. Ὅσοι δὲ πλουσιωτέρα εἶναι ἡ ἐκλογὴ, τοσοῦτω τελειότερον συναισθανόμεθα καὶ τὴν ἐλευθερίαν ἡμῶν πρὸς ἐκλογὴν.

Ἡ ἀποδοχὴ αὕτη τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως ἀπὸ ψυχολογικῆς ἐπόψεως δύναται νὰ λύσῃ τὸ ζήτημα τοῦτο καὶ ἀπὸ ἠθικῆς ἐφ' ὅσον ἔχομεν τὸ συναίσθημα ὅτι εἴμεθα ἐλεύθεροι ἐν τῇ λήψει ταύτης ἢ ἐκείνης τῆς ἀποφάσεως ἀναγνωρίζομεν ἅμα καὶ τὸ ὑπεύθυνον ἡμῶν. Ἐφ' ὅσον δ' ὅμως πράττομεν μὴ ὄντες ἀπόλυτοι κύριοι τῶν πνευματικῶν ἡμῶν δυνάμεων ἢ ὑπὸ τὸ κράτος ἀφίθυμίας τινὸς εὐρισκόμενοι δὲν θεωροῦμεθα ὑπεύθυνοι διὰ τὰς πράξεις ἡμῶν. Μικρὰ παιδία, ἀμβλύνοι, οἰνοβαρεῖς δὲν εἶναι ἀπόλυτοι κύριοι τῶν πνευματικῶν αὐτῶν δυνάμεων καὶ διὰ τοῦτο δὲν θεωροῦνται καὶ ὑπὸ τοῦ νόμου ὑπεύθυνοι διὰ τὰς ἑαυτῶν πράξεις. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ὁ νόμος κρίνει ἐπιεικέστερον τοὺς πράττοντάς τι ὑπὸ τὸ κράτος ἰσχυρᾶς ἀφίθυμίας.

§ 33. Ἡ συνείδησις τοῦ ἐγώ.

Πασῶν τῶν παραστάσεων τοῦ ἀνθρώπου ἰσχυροτάτη εἶναι ἡ παράστασις, ἣν ἔχει ἐξ ἑαυτοῦ ἢ ἡ παράστασις τοῦ ἐγώ. Ἡ παράστασις αὕτη ἀποτελεῖται ἐκ τῶν παραστάσεων α') τοῦ σώματος καὶ β') τοῦ πνεύματος.

1. **Τὸ σῶμα.** Ὁ μικρὸς παῖς ὁμιλεῖ κατ' ἀρχὰς περὶ ἑαυτοῦ κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, ὅπως ὁμιλεῖ καὶ περὶ οἰουδήποτε ἄλλου ὄντος· οὕτω π. γ. λέγει, ἡ Μαρία πηγαίνει νὰ κοιμηθῇ, ἡ Μαρία εἶναι μικρὰ, ἡ Μαρία εἶναι ἄρρωστη, ἡ Μαρία πονεῖ κλπ. Ὅπως δηλ. δηλοῖ τὰ λοιπὰ ὄντα διὰ τοῦ ὀνόματος αὐτῶν, οὕτω καὶ ἑαυτὸν. Ταῦτα δὲ λέγων σκέπτεται τὸ σῶμά του, οὕτως ἢ ὅθι ἐκτίσαστο παράστασιν.

Πῶς δ' ὅμως γεννᾶται ἡ παράστασις αὕτη; Ἐκείνο, τὸ ὁποῖον ἐλέγομεν ἄνωτέρω, ἐν τῷ θ κεφαλαίῳ περὶ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν γεννῶνται αἱ σύνθετοι παραστάσεις, ἰσχύει καὶ ἐνταῦθα. Διὰ τῆς ὁράσεως δηλ., τῆς ἀφῆς καὶ τῶν μυϊκῶν αἰσθημάτων κτάται ὁ παῖς βαθμηδὸν παραστάσεις τῶν μερῶν τοῦ σώματός του. Περαιτέρω δὲ τὸ ζωϊκὸν αἶσθημα συντελεῖ ἀδιακόπως εἰς τὴν συμπλή-

ρωσιν και την τελειοποίησιν της τοῦ ὄλου σώματος παραστάσεως. Ὁ παῖς ἄπτεται τοῦ ἑαυτοῦ σώματος, ἔπειτα δ' ἄπτεται και ἄλλων περὶ αὐτοῦ εὐρισκομένων και παρατηρεῖ την διαφορὰν την μεταξὺ τοῦ ἑαυτοῦ σώματος και τῶν ἄλλων, αἰσθάνεται τὸ μέγεθος τοῦ ἑαυτοῦ σώματος, ὅταν κτυπήσῃ που αἰσθάνεται πόνον εἰς τὸ σχετικὸν μέρος τοῦ σώματος, ὅταν ἄπτηται τοῦ ἑαυτοῦ σώματος βλέπει τὰς κινήσεις τῶν χειρῶν του. Βαδίζων δὲ κτάται νέαν παράστασιν την τοῦ ὅτι δύναται νὰ κινηθῇ της ἑαυτοῦ θέσεως. Την κίνησιν ταύτην δὲν παρατηρεῖ εἰς ἄλλα ὄντα, π. χ. την πλαγγόνα του, την τράπεζαν, τὸ κάθισμα κλπ. τὸνναντίον βλέπει ὅτι ταῦτα μένουσιν εἰς την ἑαυτῶν θέσιν· βλέπει, ὅτι ταῦτα δὲν τρώγουσιν, δὲν πίνουσι, δὲν ὀμιλοῦσι, δὲν κραυγάζουσιν, ὅπως αὐτὸς αὐτός. Καὶ κατὰ τοῦτο ἄρα παρατηρεῖ διαφορὰν μεταξὺ ἑαυτοῦ και τοῦ περιβάλλοντος.

Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον διδάσκειται βαθυηδὸν ὁ παῖς ν' ἀναγνωρίζῃ ἑαυτὸν ὡς τι δυνάμενον νὰ αἰσθάνηται και νὰ κινήται.

Τὸ πνεῦμα. Ὁ παῖς συν τῷ χρόνῳ κτάται και ἄλλας ἐμπειρίας· παρατηρεῖ δηλ. ὅτι ἔχει ἐν ἑαυτῷ τὰς εἰκόνας τῶν ὄντων, ἅτινα ποτ' ἀντελήφθη, ὅτι ἀναγνωρίζει τὰ διάφορα πράγματα, ὅτι σκέπτεται διὰ νάπαντήσῃ τεθεῖσαν αὐτῷ ἐρώτησιν, ὅτι ἐπιθυμεῖ και θέλει, και ὅτι ἐπιτυγχάνει τοῦ ποθομένου και κατορθοῖ ἐκεῖνο, τὸ ὅποιον θέλει. Ὅταν ὁ παῖς προχωρήσῃ τοσοῦτον δὲν ὀνομάζει πλέον ἑαυτὸν δι' ὀνόματος ὅπως και τὰ λοιπὰ ὄντα, ἀλλ' ὀμιλῶν περὶ ἑαυτοῦ λέγει ἐγὼ π. χ. ἐγὼ βλέπω, ἐγὼ ἀκούω, ἐγὼ θέλω, ἐγὼ λέγω κλπ. Ἐφ' ὅσον ὁ παῖς ἔχει την συνειδησιν, ὅτι αἰσθάνεται διὰ τῶν ὀφθαλμῶν, τῶν ὠτῶν, τῶν χειρῶν, τῶν ποδῶν κλπ. **ἡ παράστασις τοῦ ἑαυτοῦ σώματος ἀποτελεῖ τὸ περιεχόμενον της παραστάσεως τοῦ ἐγὼ του.** Ὅσοι δ' ὅμως περισσότερον ὁ παῖς νοεῖ, τοσοῦτον περισσότερον μεταβάλλεται ἡ παράστασις αὐτῆ. Ἀναγνωρίζει ὅτι τὸ σῶμά του κατέχει δευτερεύουσαν τινα θέσιν και ὅτι εἶναι ἀπλῶς ὑπρέτης ἐκτελῶν ἐκεῖνο, τὸ ὅποιον τὸ ἐγὼ του νοεῖ και θέλει. Τὸ ἐγὼ του δὲν εἶναι πλέον σῶμα μετὰ τῶν ὀργάνων αὐτοῦ, ἀλλὰ τοῦτο ὅπερ νοεῖ και θέλει, και μεταφέρει τὸ ἐγὼ τοῦτο ἀπὸ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοῦ σώματος, εἰς τὸ ἐσωτερικὸν και

ἔδιδά τὴν κεφαλὴν, ἣν θεωρεῖ ὡς ἔδραν τοῦ ἐγὼ του. Ὁ παῖς λαμβάνει τὴν συνειδήσιν τῆς παραστάσεως ταύτης τοῦ ἐγὼ, ὅταν λέγῃ **ἐγὼ σκέπτομαι ἐγὼ θέλω.**

Ὅταν γίνεται ὁ παῖς μεγαλύτερος καὶ ἰσχυρότερος μεταβάλλεται μετὰ τοῦ σώματος καὶ τὸ ἐσωτερικόν του, ἐν ἄλλαις λέξει τὸ περιεχόμενον τῆς παραστάσεως τοῦ ἐγὼ ὀλίγον κατ' ὀλίγον μεταβάλλεται. Τῆς δὲ μεταβολῆς ταύτης λαμβάνει συνειδήσιν καὶ αὐτὸς ὁ παῖς γνωρίζει π. χ. ὅτι εἶναι μεγαλύτερος, ἰσχυρότερος ἢ πρὸ ἐτῶν καὶ ὅτι γνωρίζει καὶ δύναται τοιαῦτα, ἅτινα πρότερον οὐκ ἔγνωρίζεν οὐκ ἔδύνατο. Ἐξ ἄλλου δ' ὅμως γνωρίζει, ὅτι εἶναι ὁ αὐτός· διότι εἰς τὴν ἐρώτησιν : **ποῖος ἐπῆγε πέρυσιν εἰς τὸ σχολεῖον, ἀπαντᾷ ἐγὼ** τὴν αὐτὴν δ' ἀπάντησιν δίδει καὶ εἰς τὴν ἐρώτησιν : **ποῖος θὰ γίνῃ μετὰ 5 ἡμέρας 8 ἐτῶν.**

Τὸ ἐγὼ ἄρα, ὅπερ σήμερον ἀπαντᾷ εἶναι τὸ αὐτὸ ἐγὼ, ὅπερ μετὰ 5 ἡμέρας θὰ ἐροῦσάσῃ τὴν ἐπέτειον τῶν γενεθλίων του. Ὁ ἄνθρωπος γνωρίζει, ὅτι παραμένει τὸ αὐτὸ πρόσωπον, ὅπερ καὶ πρότερον ἦτο, καίτοι αἱ ἀτομικαὶ αὐτοῦ ιδιότητες μεταβάλλονται σὺν τῷ χρόνῳ. Κατὰ τοῦτο ὁ ἄνθρωπος ὁμοιάζει πρὸς τὸ δένδρον ὅπερ ἐφύτευσεν. Ἡ μὴλέα π. χ. παραμένει πάντα μὴλέα, καίτοι ἀπὸ ἔτους εἰς ἔτος γίγνεται μεγαλύτερα καὶ παχύτερα.

Τὴν συνειδήσιν ταύτην τοῦ ὅτι παρὰ πάσας τὰς μεταβολὰς παραμένει τις πάντοτε ὁ αὐτός καλοῦμεν συνειδήσιν τοῦ ἐγὼ ἢ αὐτοσυνειδήσιαν. Ἡ συνειδήσις αὕτη τοῦ ὅτι παρὰ τὰς ἐπερχομένας μεταβολὰς παραμένομεν πάντοτε οἱ αὐτοὶ ὀφείλεται :

α') Εἰς τὸ γεγονός, ὅτι αἱ ἐπερχόμεναι μεταβολαὶ τελοῦνται ὀλίγον κατ' ὀλίγον, ὥστε δὲν ἀντιλαμβανόμεθα ὅτι ἀπὸ στιγμῆς εἰς στιγμὴν μεταβαλλόμεθα.

β') Εἰς τὴν μνήμην, ἧς τῇ βοήθειᾳ ἐνθυμούμεθα τί πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ἐσχεπτόμεθα καὶ ἐπράττομεν οὕτω δ' ἡ μνήμη συνδέει τὸ παρελθὸν μετὰ τοῦ παρόντος. Αἱ ἐκ διαφόρων χρόνων τοῦ ἡμετέρου βίου προερχόμεναι παραστάσεις, περὶ ἡμῶν αὐτῶν εἶναι συγχρόνως **ἡμέτεραι παραστάσεις, παραστάσεις τοῦ Ἐγὼ ἡμῶν.**

Πᾶς τις παριστῶν ἐν ἑαυτῷ ἑαυτὸν γνωρίζει, ὅτι τὸ **παριστῶν ἐγὼ** καὶ τὸ **παριστανώμενον ἐγὼ** εἶναι ἐν καὶ τὸ αὐτό. Τότε μόνον δύναται τις νὰμφιβάλλῃ περὶ ἑαυτοῦ, ὅταν ἀπολέσῃ τὴν μνήμην,

ὅπου δ' ἀπόλλυται ἢ συνείδησις τοῦ ἐγώ, γεννᾶται ἢ φρενοβλάβεια.

§ 34. Προσωπικότης καὶ ἀτομικότης.

1.) Ὅταν ἀναστραφῶμεν μετὰ τινος ἀνθρώπου ἐπὶ πολὺν χρόνον, δὲν γνωρίζομεν μόνον τὰ κατὰ τὸ σῶμα τοῦ ἀνθρώπου τούτου ἀλλὰ καὶ πῶς ὁὗτος σκέπτεται ἐπὶ σπουδαίων ζητημάτων, τί εὐχαριστεῖ καὶ δυσχερεστεῖ αὐτόν, τί προκαλεῖ τὸ διαφέρον αὐτοῦ καὶ δυνάμεθα μετὰ πολλῆς βεβαιότητος νὰ εἰπῶμεν τίνα ἀπόφασιν θὰ λάβῃ ἐν τοιαύτῃ ἢ ἐκείνῃ τῇ περιπτώσει. Διὰ τῆς λειτουργίας τῆς κρίσεως ἀνάγομεν πᾶσαν ἐκδήλωσιν τοῦ ψυχικοῦ καὶ σωματικοῦ ὀργανισμοῦ αὐτοῦ εἰς μίαν ἐνιαίαν καὶ ἀμετάβλητον αἰτίαν ἢ ἀρχήν, ἣτις παρὰ πᾶσαν μεταβολὴν τοῦ νοεῖν καὶ τῆς διαθέσεως τοῦ ἀνθρώπου τούτου παραμένει σχεδὸν ἀμετάβλητος· ταύτην τὴν ἀρχὴν καλοῦμεν **προσωπικότητα**.

Εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς προσωπικότητος συντελεῖ ἢ τε ἔμφυτος τοῦ ἀνθρώπου προδιάθεσις καὶ ἢ ἐπίκτητος· φαίνεται δ' ὅμως ὅτι τὴν μεγαλύτεραν ἐπίδρασιν ἰσχυεῖ ἢ ἔμφυτος προδιάθεσις. Ἡ προσωπικότης ἐν γένει εἶναι τὰ μάλιστα πολὺπλοκον προῖόν φυσιολογικῶν καὶ ψυχικῶν αἰτιῶν. αἵτινες εἶναι τὸ μὲν ἔμφυτοι, τὸ δὲ ἐπίκτητοι, διὰ τοῦτο δ' ἀποδύειν δυσχερέστατον νὰ διαγνώσωμεν καὶ παραστήσωμεν ἀκριβῶς τὴν προσωπικότητα ἀνθρώπου τινός. Τελεῖα μάλιστα περιγραφή ταύτης εἶναι αὐτὸ τοῦτο ἀδύνατον. Καὶ ὅμως εἶναι πολὺ ἐπαγωγὸς ἐργασία νὰ κατορθώσωμεν νὰ διαγνώσωμεν τὴν προσωπικότητα ἐπιφανῶν ἀνδρῶν ἀπο τῶν σκέψεων, πράξεων, συγγραφῶν καὶ λοιπῶν ἐκδηλώσεων αὐτῶν. Διὰ τῶν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἐκδιδομένων ἡμερολογίων, ἐπιστολῶν καὶ συνομιλιῶν τῶν ἀνδρῶν τούτων τὸ ἔργον ἡμῶν ἀποδύει δυσχερέστερόν πως.

2. Δύο προσωπικότητες ἀκριβῶς αἱ αὐταὶ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ υπάξωσιν, ὁ δὲ λόγος εἶναι προφανής ἐξ ὧν ἀνωτέρω εἴπομεν. Οὐχ ἥττον παρατηροῦνται ἀναμφιβόλως ὁμοιότητές τινες μετὰ ἀνθρώπων ἀνηκόντων εἰς τὴν αὐτὴν φυλὴν, τὸ αὐτὸ ἔθνος, τὴν αὐτὴν οἰκογένειαν, ἔτι δὲ καὶ τὸ αὐτὸ ἐπάγγελμα. Ἐάν γὼν θελή-

σωμεν νὰ ἐξάρωμεν τὰς παρ' ἐκάστῳ παρατηρουμένας διαφορὰς καὶ νὰ τονίσωμεν τὸ ἰδιάζον ἐκάστη προσωπικότητι μεταχειριζόμεθα τὴν λέξιν **ἀτομικότητα**. Ὑπὸ τὴν ἀτομικότητα ἄρα ἐννοούμεν τὴν προσωπικότητα, ἣτις διακρίνεται ἄλλων καὶ ἐμφανίζεται ὡς ἔχουσα χαρακτηριστικὰ τινα σημεῖα ἰδιάζοντα ταύτῃ μόνῃ ἐκ πασῶν τῶν ἄλλων ὁμοίων.

Ἡ ἀνάπτυξις ἐπιδαλουσῶν ἰσχυρῶν ἀτομικότητων εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ **πολιτισμοῦ καὶ τῆς κατανομῆς τῆς ἐργασίας**. Εἰς τοὺς κατὰ φύσιν ζῶντας λαοὺς ἐμφανίζονται μὲν ἄνθρωποι τινες προέχοντες τῶν λοιπῶν καὶ ἄρχοντες αὐτῶν, ἰσχυρὰ δ' ὅμως ἀτομικότης δὲν ἐμφανίζεται. Ὅταν δ' ὅμως οἱ ἄνθρωποι κτῶνται μονίμους κατοικίας ἰδρύοντες πόλεις, ἐν αἷς συνοικεῖ πληθυσμὸς διηρημένος κατὰ τάξεις καὶ ἐπαγγέλματα, καθίσταται ἀναγκαία ἡ κατανομὴ τῆς ἐργασίας καὶ ἀναπτύσσεται εἰς μέγαν βαθμὸν ἡ διαφορὰ τοῦ διαφέροντος ἐκάστου. Ἡ διαφορὰ δ' αὕτη τῆς ἐνασχολήσεως καὶ τῶν διαφερόντων ἐπιφέρει ἰσχυρὰν διαφορὰν τῆς προσωπικότητος καὶ συντελεῖ εἰς τὴν μόρφωσιν ἐπιδαλουσῶν ἀτομικότητων. Ἐν τῷ οὕτως ἐπερχομένῳ ἀγῶνι περὶ ὑπάρξεως ἐνίσχυονται μεγάλως αἱ ψυχικαὶ δυνάμεις καὶ ἡ πνευματικὴ θεξιότης τῶν ἀνθρώπων.

Διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς προόδου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ ἔχει μεγάλην σπουδαιότητα ἡ ἀνάπτυξις τῆς ἀτομικότητος. Μονομερῆς δ' ὅμως ἀτομικότης δύναται νὰ καταστῇ ἐπιβλαβής· διὰ τοῦτο καθήκον παντὸς τὴν διαπαιδαγώγησιν τῆς ἀνθρωπότητος ἀναλαμβάνοντος εἶναι παρὰ τὴν ἀτομικότητα νὰ φροντίξῃ νὰ ἐμβάλλῃ εἰς τοὺς ἀνθρώπους τὴν συνειδήσιν, ὅτι πάντες ἀνήκουσιν εἰς **ἐν ὄλον**, εἰς μίαν κοινωνίαν, μίαν πατρίδα, ἣς τὴν εὐθυμερίαν πρέπει νὰ θεωρῇ ἕκαστος ὡς ἴδιον καθήκον, καὶ ὅτι δὲν πρέπει εἰς τὸ ἴδιον συμφέρον νὰ θυσιάσῃ τὸ τῶν ἄλλων. Μόνον οὕτως ἐπέρχεται πραγματικὴ πρόοδος καὶ πραγματικὸς πολιτισμὸς· ἄλλως γεννᾶται ἀγῶν πάντων κατὰ πάντων, ὅστις ἥττον ἢ βράδιον καταλίγει εἰς κοινὴν καταστροφὴν.

§ 35. Φρόνημα καὶ χαρακτήρ.

Παῖς τις διερχόμενος πρὸ τινος κήπου βλέπει ὀπωροφόρον τι

δένδρον κατάφορτον ὀπωρῶν· ἀμέσως δὲ γεννᾶται παρ' αὐτῷ ἡ ἐπιθυμία νάπολαύσῃ τούτων· καίτοι δὲ γινώσκει ὅτι ἡ κλοπὴ εἶναι κακόν, ἐν τούτοις προβαίνει εἰς τὴν πράξιν ταύτην. Παρατηροῦμεν ἐνταῦθα ὅτι ἡ ἐπιθυμία τῆς ἀπολαύσεως τῶν ὀπωρῶν εἶναι ἰσχυροτέρα τῆς ἠθικῆς γνώσεως τοῦ ὅτι δὲν πρέπει νὰ κλέψῃ· διὰ τοῦτο δ' ἡ ἠθικὴ γνώσις δὲν ἀσκεῖ εἰς τὸν παιδᾶ συδεμίαν ἐπίδρασιν, ἀλλὰ παρὰ ταύτην προβαίνει οὗτος εἰς τὴν κακὴν πράξιν. Πρὸ τοῦ παιδὸς τούτου λέγομεν **δὲν εἶναι ἠθικῶς ἐλεύθερος**, διότι αἱ πράξεις αὐτοῦ δὲν καθορίζονται ὑπὸ τῆς ἠθικῆς του συνειδήσεως, ἀλλ' ὑπὸ τῆς ἐπιθυμίας καὶ τοῦ πάθους.

Τούναντίον **ἠθικῶς ἐλεύθερος** δείκνυται ἄλλος παῖς ἐκ τοῦ αὐτοῦ μέρους διερχόμενος βλέπων τὰς ὀπώρας καὶ ἐπιθυμῶν τούτων, ἀλλὰ μὴ ἀποπειρώμενος νὰ κλέψῃ, διότι ἀκούει τὴν φωνὴν τῆς συνειδήσεως, ἤτις λέγει αὐτῷ, ὅτι ἡ κλοπὴ εἶναι κακόν· ὁ παῖς οὗτος δὲν εἶναι δούλος τῆς ἐπιθυμίας, τῆς λαιμαργίας, ἀλλ' ὑποτάσσει ταύτην ὑπὸ τὴν ἠθικὴν του συνειδήσιν, ἤτις εἶναι ἰσχυροτάτη.

Κατὰ ταῦτα ἠθικῶς ἐλεύθερος λέγεται ὁ ἄνθρωπος, ὅστις πᾶσαν βουλήσιν καὶ πράξιν αὐτοῦ ὑποτάσσει ὑπὸ τὰς ἠθικὰς ἀρχάς, ἃς ἔχει. ἠθικῶς δὲ δούλος ἐκείνος, ὅστις ὑποτάσσεται εἰς τὰς ἐπιθυμίας καὶ τὰ πάθη, οὐχὶ δὲ καὶ τὰς ἠθικὰς ἀρχάς του.

Ἐν τῷ κόσμῳ παρατηροῦνται ἀμφότερα αἱ τάξεις αὗται τῶν ἀνθρώπων, καὶ οἱ ἔχοντες δηλ. τοιαύτην διάθεσιν τῆς βουλήσεως, ὥστε νὰ ὑπακούωσι ταῖς ἠθικαῖς ἀρχαῖς, καὶ οἱ ἔχοντες τοιαύτην διάθεσιν τῆς βουλήσεως, ὥστε παρορῶντες ταύτας νὰ δουλεύωσι ταῖς ἐπιθυμίαις καὶ τοῖς πάθεσι. Τὴν διάθεσιν ταύτην τῆς βουλήσεως, ἣτις καθορίζει τὸ ἠθικῶς πράττειν ἡμῶν, καλοῦμεν **φρόνημα**. Πάσης δὲ πράξεως, ἣτις δὲν εἶναι ἠθικῶς ἀδιάφορος, οὔτε ἀγαθὴ δηλ. οὔτε κακὴ, ὑπόκειται ὡς βᾶσις φρόνημά τι ὅταν δὲ θέλωμεν νὰ κρίνωμεν οἰανδήποτε πράξιν ἠθικῶς, δὲν ἐξετάζομεν κυρίως αὐτήν, ἀλλὰ τὸ φρόνημα ἔξ' οὗ προήλθε, καὶ ὀνομάζομεν αὐτὴν ἠθικὴν, ἐφ' ὅσον ἀναγνωρίζομεν, ὅτι προήλθεν ἐξ **ἠθικῶς ἀγαθοῦ φρονήματος**. ἠθικῶς δ' ἀγαθὸν καλοῦμεν τὸ φρόνημα, ὅπερ βλέπομεν ὅτι παρακινεῖ πάντοτε εἰς πράξεις, αἵτινες ἀποσκοποῦσι τὴν προαγωγὴν τῆς εὐθυμερίας τῶν ἄλλων, ἀποφεύγει δὲ τὰς δυναμένας καθ' οἰανδήποτε τρόπον τὰ βλάψωσιν αὐτοῦς.

Τὸ ἠθικὸν φρόνημα δὲν εἶναι τι ἔμφυτον, ἀλλ' ἐπίκτητον διὰ τοῦτο δὲ πρέπει καὶ ἡ Ἀγωγή πάση δυνάμει νὰ συντελῇ εἰς τὴν γένεσιν καὶ ἀνάπτυξιν αὐτοῦ. Πλειστάκις ἐν τῷ πρακτικῷ βίῳ ἔρχεται εἰς σύγκρουσιν τὸ ἀτομικὸν συμφέρον πρὸς τὸ τῶν ἄλλων, ἢ δὲ βούλησις πρέπει ἐνωρὶς οὕτω νὰ διαπαιδαγωγηθῇ, ὥστε νὰ ἄρχῃ τῶν παθῶν καὶ ἐπιθυμιῶν καὶ νὰ ὑποτάσῃ τὸ ἀτομικὸν συμφέρον εἰς τὸ κοινόν. Πρὸς τοῦτο εἶναι ἀναγκασιὸν νὰ συνηθίσωσιν οἱ παῖδες ἀπὸ τῆς μικρᾶς ἡλικίας νὰ ἄρχωσιν ἑαυτῶν. Ἡ ἐγκράτεια αὕτη εἶναι ἀρίστη ἀπόδειξις τοῦ ὅτι ἡ βούλησις τοῦ ἀνθρώπου ἔχει τὴν δυνάμιν νὰ ὀρίξῃ ἑαυτῇ ἀνωτέρους ὑψηλοτέρους σκοποὺς, νὰ πομακρῶνῃ τοὺς πειρασμοὺς, νὰ κατανικᾷ τὰς στιγμιαίας ἐπιθυμίας καὶ ἀκαταπονήτως νὰ ἐπιδιώκῃ τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ τεθέντος σκοποῦ, ἀποδεικνύει τέλος ὅτι ὁ ἄνθρωπος, εἶναι **πνευματικὸν ὄν** δυνάμενον νὰ παλλαγῇ τῶν ἐπιδράσεων τῶν κατωτέρων ὁρμῶν, αἵτινες διέπουν τὸν βίον τῶν ζῴων.

Τὸ ἠθικὸν δ' ὅμως φρόνημα δὲν εἶναι μόνον διάθεσις τῆς βουλήσεως. Πρὸς μόρφωσιν αὐτοῦ ἀπαιτοῦνται καὶ **πολλαὶ γνώσεις** πρὸς διάκρισιν τοῦ ἀγαθοῦ ἀπὸ τοῦ κακοῦ καὶ **διαρκῆς ἄσκησις** εἰς τὸ πράττειν μὲν τὸ ἀγαθόν, ἀποφεύγειν δὲ τὸ κακόν. Ἡ θεωρία τοῦ Σωκράτους, καθ' ἣν τὸ ἀγαθὸν οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ γνώσις, ἐξελέγχεται ἐκ τῶν καθ' ἡμέραν παρατηρήσεων ἐσφαλμένη. Ἐγνώριζεν ὁ παῖς ἐν τῷ ἀνωτέρῳ παραδείγματι, ὅτι ἡ κλοπὴ εἶναι τι κακόν· ἀλλ' ὅμως παρὰ πᾶσαν τὴν γνώσιν προσέβη εἰς ταύτην, διότι δὲν εἶχεν ἀσκηθῆ προηγουμένως νὰ ἄρχῃ ἑαυτοῦ καὶ νὰ ὑποτάσῃ τὰς ἑαυτοῦ ἐπιθυμίας εἰς τὰς ἠθικὰς ἀρχάς του.

Ἐὰν λοιπὸν αἱ ἠθικαὶ ἀρχαί, τὰ ἠθικὰ ἀξιώματα ἡμῶν ἐνισχυθῶσιν ὀλίγον κατ' ὀλίγον οὕτως, ὥστε νὰ ὑποτάσσωμεν ὑπὸ ταῦτα πᾶσαν βούλησιν καὶ πράξιν τοῦ βίου ἡμῶν ἐν οἳδήποτε περιπτώσει, λέγομεν ὅτι ἔχομεν **χαρακτῆρα**. Δὲν θὰ εἶπω περὶ τινος, ὅτι ἔχει χαρακτῆρα, ὅταν λέγει τὴν ἀλήθειαν πάντοτε, ἀρκεῖ μόνον νὰ μὴ ζημιωθῇ ὀλικῶς. ἐὰν δέ ποτε πρόκειται νὰ ζημιωθῇ πῶς ψεύδεται. Οὐχί. Ἀλλὰ μόνον ὅταν ἐν πάσῃ οἳδήποτε τοῦ βίου αὐτοῦ περιπτώσει ἔπηται τῷ ἠθικῷ ἀξιώματι **μὴ ψεύδου**.

Παραδείγματα ἀνδρῶν, ἔχόντων χαρακτῆρα, πολλὰ παρέχει ἡ ἡμετέρα ἱστορία, μεταξύ δὲ τούτων προέχει τὸ τοῦ Σωκράτους. Οὗτος εἶχεν ἠθικὸν ἀξίωμα, ὅτι πρέπει νὰ ὑποτάσσῃται ἐν πάσῃ

περιπτώσει εἰς τοῦτο, ὅπερ ἡ πατρίς διατάσσει, εἴτε δίκαιον εἴτε ἄδικον εἶναι. Διὰ τοῦτο ἐξεστράτευσεν ἐπανειλημμένως κατὰ τῶν πολεμίων τῶν Ἀθηνῶν πανταχοῦ γενναίως ἀγωνισάμενος διὰ τοῦτο δὲ καὶ δὲν ἐδέχθη παρὰ τὰς παρακλήσεις τῶν φίλων νὰ δραπετεύσῃ τοῦ δεσμωτηρίου, ἀλλ' ἔμεινεν ἐν αὐτῷ καὶ καρτερικῶς ὑπέστη τὴν ἐπιβληθεῖσαν αὐτῷ ποινήν.

Δύναται τις νὰ εἴπῃ ὅτι ἀνάλογον εὐρίσκωμεν καὶ εἰς τὸν Ἀλκιδιάδην, ὅστις εἶχε μίαν ἀρχήν, καὶ εἰς τὴν ἀρχήν ταύτην τῆς φιλοδοξίας ὑπέτασσε πάσας τὰς ἄλλας σκέψεις καὶ φροντίδας αὐτοῦ, διὰ τοῦτο δὲ πρέπει νὰ εἴπωμεν καὶ περὶ αὐτοῦ, ὅτι εἶχε χαρακτήρα. Τοῦτο δ' ὅμως δὲν εἶναι ὀρθόν. Ἡ κυρία διαφορὰ μεταξὺ Σωκράτους καὶ Ἀλκιδιάδου εἶναι ὅτι ὁ μὲν ἔχει ἠθικὰς ἀρχάς, ὁ δὲ δευτέρος οὐχὶ ἠθικὰς. Καὶ ὁ μὲν πρῶτος ὑπετάσσετο ταῖς ἀρχαῖς, εἰς ἃς εἶχεν, ἐνῷ τοῦ δευτέρου ἡ συνείδησις ἐξεγείρετο ἐνίοτε διὰ τὸ κακόν, τὸ ὁποῖον ἔπραξε π. χ. εἰς τὴν πατρίδα, καὶ διὰ τοῦτο ἀπεπειράτο οὗτος νὰ διορθώσῃ αὐτὸ δι' ἀναλόγου ἀγαθοῦ, ὅπερ καὶ ἔπραξε, παρὶθὸν τὰς ἀρχὰς ἃς πρότερον εἶχε. Τοῦτου δ' ὅμως γενομένου, δὲν δύναται νὰ γίνηται πλέον λόγος περὶ χαρακτήρος.

Κατὰ ταῦτα χαρακτήρ ὑπάρχει μόνον ὅπου ἠθικαὶ ἀρχαὶ διέπουναι τὰς βουλήσεις καὶ πράξεις τοῦ ἀνθρώπου, διὰ τοῦτο δὲ δυνατόμεθα νὰ λέγωμεν μόνον περὶ ἠθικοῦ, οὐχὶ δὲ καὶ περὶ ἀνηθικοῦ χαρακτήρος.

Ἐάν τις ἔχῃ ἠθικὸν χαρακτήρα, ἡμεῖς δὲ γνωρίζομεν τὰς ἀρχὰς αὐτοῦ, δυνατόμεθα ἀσφαλῶς νὰ προσέπωμεν τί θὰ πράξῃ ἐν ὀρισμένῃ περιπτώσει· ἐπὶ τοιοῦτου ἀνθρώπου οὐδέποτε θὰ εἴπωμεν «αὐτὸ δὲν περιεμένομεν παρ' αὐτοῦ». Τοιοῦτόν τι δύναται νὰ συμβαίῃ ἡμῖν, προκειμένου περὶ ἀνθρώπων ἄνευ χαρακτήρος.

ΜΕΡΟΣ Δ'

ΔΙΑΚΟΠΑΙ ΚΑΙ ΑΝΩΜΑΛΙΑΙ ΤΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΕΩΣ

§ 36. Ὑπνος καὶ ὄνειρα. Ὑπνωτικά καταστάσεις.

α') Ὑπνος καὶ ὄνειρα. Παροδικὴν διακοπὴν ὑφίσταται ἡ συνειδήσις κατὰ τὸν ὕπνον. Τίς εἶναι ἡ φυσιολογικὴ αἰτία, ἡ προκαλοῦσα τὸν ὕπνον, δὲν γνωρίζομεν ἀκόμη ἀκριβῶς· δυνάμεθα δ' ὅμως νὰ εἰπώμεν μετὰ σχετικῆς βεβαιότητος μόνον, ὅτι ἡ αἰτία, ἣτις προκαλεῖ τὸν ὕπνον, εἶναι γεγονότα τινὰ συμβαίνοντα ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ νευρικοῦ συστήματος, τῷ ἐγκεφάλῳ. Ἐν γένει παρατηρεῖται, ὅτι ἐξάντλησις καὶ καταπόνησις τοῦ κεντρικοῦ νευρικοῦ συστήματος ἔχει ὡς ἐπακολούθημα τὸν ὕπνον, ὡσαύτως δ' ὅμως ἡ πείρα διδάσκει, ὅτι καὶ ἡ ἔλλειψις ἐνασχολήσεως ἢ διαρκῆς ἐπίδρασις ἐνός καὶ τοῦ αὐτοῦ ἐρεθισμοῦ, τέλος δὲ τὰ ναρκωτικά προκαλοῦσι τὸν ὕπνον. Αἱ θραπευτικαὶ ἢ φυσιολογικαὶ ἐν γένει λειτουργίαι π. γ. ἡ κυκλοφορία τοῦ αἵματος, ἡ πέψις, ἡ ἀπομόζησις διαρκοῦσι καὶ κατὰ τὸν ὕπνον, παρατηροῦνται δὲ καὶ ἀνταναγκαστικαὶ τινες κινήσεις. Ἐκείνο δ' ὅμως τὸ ὅποιον παντελῶς λείπει κατὰ τὸν ὕπνον, εἶναι ἡ ἐνέργεια τῆς βουλήσεως. Ὁ ὕπνος εἶναι βαθύτατος εὐθύς κατὰ τὴν ἀρχὴν αὐτοῦ, ὅπως ἀπέδειξαν ἐπιμεμελημένα ἔρευνα ἢ κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον βασιλεύει τελεία

ἀσυνειδησία, ὀλίγον δ' ὅμως μετὰ ταῦτα μεταβάλλεται εἰς ἐλαφρότερον, τότε δὲ συμβαίνουνσι τὰ φαινόμενα ἐκεῖνα τῆς συνειδήσεως, ἅτινα εἶναι γνωστὰ ὑπὸ τὸ ὄνομα **ὄνειρα**.

Τὰ **ὄνειρα** ἀνήκουσιν εἰς τὸ πλείστον διαφέρον διαγείροντα εὐρότατα συζητηθέντα καὶ συζητούμενα, ἐν πολλοῖς δ' ὅμως ἐτι ἀνεγματοῶδη φαινόμενα τοῦ ψυχικοῦ βίου. Προκειμένου περὶ ὄνειρων, πρέπει νὰ ἐξετασθῇ πρῶτον πῶς γεννῶνται αἱ παραστάσεις αὐτῶν καὶ κατὰ τί διακρίνονται τῶν τῆς ἐγρηγόρσεως μόνον δὲ μετὰ ταῦτα δυνάμεθα νὰ ἐρωτήσωμεν πῶς δύνανται νὰ ἐξηγηθῇ ἡ γένεσις τῶν παραστάσεων τούτων.

Ἡ πρώτη ιδιότης, ἣν παρατηροῦμεν εἰς τὰς παραστάσεις τῶν ὄνειρων, εἶναι, ὅτι ὁ ὄνειρευόμενος ἐκλαμβάνει ταύτας ὡς κατ' ἀλήθειαν ἀντιλήψεις.

Ἐν τῷ ὄνειρῳ **βλέπομεν, ἀκούομεν ἐν γένει αἰσθανόμεθα**. Ὁνειρευόμενοι πιστεύομεν, ὅτι εὕρισκόμεθα εἰς τὰς ποικιλιωτάτας περιστάσεις καὶ καταστάσεις, πάντοτε δὲ βλέπομεν καὶ αἰσθανόμεθα τὰς πρὸς ταύτας ἀναγκαίας κινήσεις καὶ ἀκούομεν τὰς σχετικὰς λέξεις καὶ τοὺς σχετικοὺς ἤχους. Ἐκ τοῦ ἀπλουστάτου τούτου φαινομένου ἐξηγῶνται τὰ παραδεδομένα ἡμῖν περὶ τῶν σχετικῶν πρὸς τὰ ὄνειρα δεισιδαιμονιῶν καὶ τῶν ἐκ τῶν ὄνειρων προρρήσεων περὶ τοῦ μέλλοντος. Παῖδες καὶ ἄνθρωποι ἐν τῇ κατωτάτῃ βαθμίδι τοῦ πολιτισμοῦ εὕρισκόμενοι δὲν δύνανται νὰ διακρίνωσι τὰς παραστάσεις τῶν ὄνειρων ἀπὸ τῶν πραγματικῶν ἀντιλήψεων, διὰ τοῦτο δὲ διορθῶσιν ἐν τοῖς ὄνειροις νύξεις τινὰς περὶ τοῦ μέλλοντος, αἵτινες φαίνονται προσερχόμεναι ἐξ ὑπερτέρας τινος δυνάμεως.

Ἄλλη ιδιότης τῶν παραστάσεων τῶν ὄνειρων εἶναι ὅτι κατὰ τὴν πορείαν αὐτῶν ἰσχύουσι μὲν οἱ γενικοὶ τοῦ συνειρημοῦ τῶν παραστάσεων νόμοι, παντελῶς δ' ὅμως λείπει ἡ τούτους κανονίζουσα ἐπίδρασις τῆς βουλήσεως. Ἐντεῦθεν προσέρχεται ἡ κατὰ τὰ ὄνειρα παρατηρουμένη σύγχυσις καὶ διατάραξις τῶν παραστάσεων καὶ ἡ εὐχέρεια, μεθ' ἧς κατὰ ταῦτα ὑπερπηδῶμεν πάντα τὰ ἐμπόδια, τόπους, χρόνους καὶ πραγματικότητα.

Τὰ ὄνειρα εἶναι ἐν μέρει μὲν ἀναμνήσεις, κατὰ τὸ πλείστον δ' ὅμως προῖοντα τῆς φαντασίας. Κοινὸν μετὰ τῶν παραστάσεων τῆς φαντασίας ἔχουσι τὰ ὄνειρά τὸ καινοφανές καὶ πρωτότυπον, ὅπερ πλειστάκις εὕρισκεται εἰς ἀντίφασιν πρὸς τὴν πραγματικό-

τητα, πρὸς δ' ὅμως καὶ ἄλλην ιδιότητα σπουδαιστάτην διὰ τὴν τὴν γένεσιν τῶν ὄνειρων. Ὅπως δηλ. πᾶσα ἄλλη τῆς φαντασίας ἐνέργεια συνδέεται μετ' εὐαρέστων ἢ δυσαρέστων συναισθημάτων, οὕτω καὶ τὰ ὄνειρα· δυσκόλως δὲ δύνανται νὰ εὐρεθῶσιν ὄνειρα ἐντελῶς ἀδιάφορα, οὔτ' εὐάρεστα δηλ. οὔτε δυσάρεστα. Ἴσως δὲ τὸ εὐάρεστον ἢ δυσάρεστον τοῦτο συναίσθημα παρέχει ἀφορμὴν πρὸς διατάραξιν τῆς κατὰ τὸν ὕπνον ἡρεμίας καὶ γένεσιν τῶν ὄνειρων.

Κατὰ τὴν νέαν θεωρίαν πάντα τὰ ὄνειρα ἔχουσι τὴν ἀρχὴν αὐτῶν ἐν ταῖς ἐπιθυμίαις, αἵτινες πληροῦσι κατὰ τινα οἰονδήποτε τρόπον κατὰ τὸ ὄνειρον. Κατὰ τὴν θεωρίαν ταύτην ἡ πλήρωσις τῆς ἐπιθυμίας καθορίζει· οὐ μόνον τὸν τόνον, ἀλλὰ καὶ τὸ περιεχόμενον τοῦ ὄνειρου. Τὸ περιεχόμενον τοῦ ὄνειρου ἀποτελεῖται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀπὸ γεγονότων τοῦ παρελθόντος, ἅτινα φυσικῶς ἔχουσι μεταδληθῆ ὑπὸ τῆς φαντασίας, ὁ δὲ τόνος αὐτοῦ ἐξαρτάται ἐκ τῶν συναισθημάτων, ἅτινα προεκάλεσαν τὰ γεγονότα ταῦτα ἐν τῇ πραγματικότητι. Ὅσον συγκεκριμένον καὶ ἀσυνάρτητον καὶ ἄν φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως τὸ ὄνειρον δυνάμεθα ἀσκούμενοί πως μετὰ βραχείαν σκέψιν νὰ εὐρωμεν τὰ στοιχεῖα αὐτοῦ εἰς προηγουμένα γεγονότα τοῦ βίου ἡμῶν.

Συχνότατα κατὰ τὰ ὄνειρα ἀναπλάττονται παραστάσεις, αἵτινες δὲν δύνανται νὰ ἐπανέλθωσιν εἰς τὴν συνειδήσιν ἡμῶν ἐρητηροῦτων ἕνεκα τῶν πολλῶν καὶ ποικίλων ἀσχολιῶν τοῦ καθ' ἡμέραν βίου. Ἀναμνήσεις γεγονότων πρὸ πολλοῦ χρόνου συμβάντων, μορφῶν φίλων καὶ συγγενῶν πρὸ πολλοῦ νεκρῶν ἢ ἀπόντων ἀναπλάττονται πλειστάκις ἐν ὄνειρῳ καὶ συναναμιγνύονται παραδοξότατα μετὰ γεγονότων νεωτάτων. Αἱ παραστάσεις ἡμῶν, προκαλούμεναι ὑπ' ἐλαχίστων ἐρεθισμῶν τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων ἢ εὐαρέστων καὶ δυσαρέστων συναισθημάτων ἐξακολουθοῦσι καὶ καθ' ὕπνου συνδραζόμεναι ἀλλήλαις, χωρὶς δ' ὅμως ὁ συνδυασμὸς οὗτος νὰ κανονίζηται καὶ ρυθμιζήται ὑπὸ τῆς βουλήσεως.

Αἱ τῶν ὄνειρων παραστάσεις ἐπιδρῶσι καὶ ἐπὶ τῶν κινητηρίων νεύρων, διότι παρατηρεῖται συχνότατα, ὅτι ὄνειρευόμενοι ἐκτελοῦμεν κινήσεις ὁμοιοτάτας πρὸς τὰς ἐκουσίας. Εἰς τὰς κινήσεις ταύτας ἀνήκουσιν αἱ κινήσεις τῶν χειρῶν καὶ τῶν ποδῶν, ἢ

παρά πολλοίς παρατηρούμενη όμιλία καθ' ύπνου και τό παραδοξότατον φαινόμενον τής **ύπνοβασίας**.

Περί τών ύπνοβάτων διεγρονται πολλά και παράδοξα, τό βέβαιον δ' όμως είναι, ότι πολλάκις έκτελούνται υπό τούτων πολυπλοκώταται πράξεις. Τούτο δ' όμως δέν αποδεικνύει, ότι κατά τά όνειρα ένεργεί και ή βούλησις, αλλά μόνον ότι και σειραί πολυπλόκων κινήσεων δύνανται νάποδώσι τόσον μηχανικά ώστε προσκαλούνται και υπό άπλου τινος τών παραστάσεων συνειρμού.

β') **Ύπνωτικαί καταστάσεις**.—Συγγενείς, άλλ' ούχι αί αύται πρós τόν ύπνον είναι αί ύπνωτικαί καταστάσεις. Υπό τό όνομα τούτο έννοούμεν τόν τεχνιώς επικαλούμενον, ύπνον, καθ' όν ό κοιμισθείς ή ύπνωτισθείς υπόκειται εις τήν επίδρασιν του ύπνωσαντος αύτόν. Τήν επίδρασιν ταύτην, ήν άσκει ό ύπνωτιζων επί του ύπνωτιζομένου, καλούμεν **ύποβολήν**.

Τήν ύπνωτικήν κατάστασιν επιφέρουσιν εις τούς πρós ταύτην προδιατεθειμένους ούχι ισχυρά, άλλ' επί πολύ διαρκούσαι ή κανονικώς επαναλαμβανόμεναι κατ' αίσθησιν έντυπώσεις, όπως π.χ, τό άσκαρδαμυκτί επί πολύ παρατηρείν στυλπνόν άντικείμενον, τό τικ τάκ εκκρεμούς ώρολογίου κλπ. Πολλάκις άρκει πρós τούτο και μόνη ή διαταγή του ίατρού: **κοιμήθιτε!** Διαρκούσας δέ του ύπνου, δύνανται ό ίατρός δι' ύποβολής νά φέρη τό δέρμα του ύπνωτιζομένου εις τήν κατάστασιν τής **ύπεραισθησίας** ή **άναισθησίας**. Έν μέν τή πρώτῃ περιπτώσει ή έλάχιστη του δέρματος επαφή προκαλεί ισχυρούς σπασμούς, έν δέ τή δευτέρα δύνανται τις νά βυθίσῃ βελόνην εις τό δέρμα του ύπνωτισθέντος, χωρίς νά δείξη ούτος έλάχιστον σημείον πόνου.

Πολλάκις μάλιστα κατορθούται διά διαταγών δεδομένων κατά τήν ώραν τής ύπνωτικής κατάστασεως, νά επηρεάσῃται ή συνείδησις του ύπνωτισθέντος ούχι μόνον κατά τήν διάρκεια του ύπνου, αλλά και μετά τήν έγρήγορσιν τό φαινόμενον τούτο καλούμεν **ύπνωτική ύποβολή**. Διά ταύτης κατορθώθη πολλάκις νά θεραπευθώσιν επί τινα χρόνον οι διαρκώς νευρικοί σπασμοί, άπνία και άλλαι νευρική άσθένεια. Απεδείχθη δ' όμως ότι ό ύπνωτισμός είναι επικίνδυνος διά τόν οργανισμόν του ύπνωτιζομένου, διά τούτο δέ και δέν ποιούσιν πολλήν χρήσιν αύτου οι ίατροί κατά τά τελευταία έτη.

§ 37 Παραίσθησις καὶ ψευδαισθησία.

Παραίσθησις, εἶναι αἱ παραστάσεις, αἵτινες ἕνεκα νοσηρᾶς ὑπερευαισθησίας τοῦ κεντρικοῦ νευρικοῦ συστήματος ἐκλαμβάνονται ὡς κατ' αἰσθησιν ἀντιλήψεις. Συνηθέσταται εἶναι αἱ παραίσθησις τῆς ὁράσεως, ἃς συνήθως ὀνομάζομεν **ὄπτασις** καὶ αἱ τῆς ἀκοῆς. Σπανιώτεροι εἶναι αἱ παραίσθησις τῶν λοιπῶν αἰσθησεῶν μάλιστα δ' αὗται δὲν ἐμφανίζονται μεμονωμένοι, ὅπως αἱ τῶν δύο ἄλλων αἰσθησεῶν, ἀλλ' ἐν συνδυασμῷ μετὰ τῶν ἐκ τούτων. Ἄξιον δὲ παρατηρήσεως εἶναι, ὅτι παραίσθησις ἀκοῆς γίνονται ὅταν τις εὐρίσκηται μόνος, ὁράσεως δ' ἐν τῷ σκότει, προφανῶς διότι ἡ παντελής ἔλλειψις τῶν σχετικῶν, ἐρεθισμῶν τοῦ ἤχου καὶ τοῦ φωτός, ἐπαυξάνει τὸ εὐερέθιστον τῆς τε ἀκοῆς καὶ τῆς ὁράσεως. Ἐξ ἄλλου δ' ὅμως παρατηρεῖται, ὅτι καὶ ἡ πληθώρα ἐρεθισμῶν ἐπιφέρει τὸ αὐτὸ ἀποτέλεσμα, Ὡς π. χ. παρὰ τοῖς ζωγράφοις παρατηρήθησαν πρὸ πάντων παραίσθησις τῆς ὁράσεως, παρὰ δὲ τοῖς μουσικοῖς τῆς ἀκοῆς.

Διαρκῆς ἐνασχόλησις περὶ ἐν καὶ τὸ αὐτὸ ἀντικείμενον δύναται ποικίλας καὶ προσδῶσθαι εἰς τὴν παράστασιν τοῦ ἀντικειμένου τούτου τὴν ζωρότητα τοῦ φαντάσματος. Ὁ ἐν παραίσθησει εὐρισκόμενος βλέπει ποικίλας μορφὰς ἢ ἀκούει ἤχους καὶ φωνάς, ὧν οὐδὲν ἀντικαμβάνονται οἱ πλησίον αὐτοῦ εὐρισκόμενοι. Καὶ πολλάκις μὲν πιστεύει ὅτι πράγματι ὑπάρχουσι τὰ ἀντικείμενα, ἅτινα παρουσιάζει αὐτῷ ἡ φαντασία, πολλάκις δ' ὅμως γνωρίζει μὲν σαφῶς, ὅτι ταῦτα δὲν εἶναι πραγματικά, ἀλλ' ἀποκυήματα τῆς εἰς αὐτὸ φαντασίας, δὲν δύναται δ' ὅμως νὰ τὰ ἐμποδίσῃ.

Ψευδαισθησίαν δὲ καλοῦμεν τὰς παραίσθητικὰς παραστάσεις, αἵτινες προέρχονται ἀπὸ ἐξωτερικῶν ἐρεθισμῶν. Ὅταν ἕνεκα τῆς ηὔρητης εὐαισθησίας τοῦ νευρικοῦ συστήματος ὑπάρχει διάθεσις πρὸς φαντάσματα, οἱ κανονικοὶ ἐξωτερικοὶ ἐρεθισμοὶ προκαλοῦσι ψευδαισθησίας.

Κατὰ τὴν ψευδαισθησίαν ἡ ἐνισχύεται ἡ ἔντασις τῶν ἐρεθισμῶν, αἵτινες προσβάλλουσι τὰ αἰσθητήρια, ἢ μεταβάλλονται ποικιλότατα κατὰ τε τὴν μορφήν καὶ τὸ περιεχόμενον αἱ κατ' αἰσθησιν ἀντιλήψεις. Ὁ ἐν ψευδαισθησίᾳ π. χ. εὐρισκόμενος ἐκλαμβάνει ἐλαφρὰν κροῦσιν τῆς βύρας ὡς βροντὴν, τὴν πνοὴν τοῦ ἀνέμου ὡς

οὐράνιον μουσικήν εἰς τὰ νέφη δὲ, τοὺς βράχους καὶ τὰ δένδρα προσδίδει φανταστικάς μορφάς γιγάντων, τεράτων, φαντασμάτων κλπ. Εὐνόητον δ' εἶναι ὅτι ὅσοι ἀσφαφέστεροι εἶναι οἱ ἐξωθεν πρᾶερχόμενοι ἔρεθισμοί, τοσοῦτω εὐκολώτερον γεννᾶται ἡ ψευδαισθησία παρὰ τῷ πρὸς αὐτήν προδιατεθειμένῳ ἀφοῦ πολλάκις τοιοῦτοι ἔρεθισμοὶ προκαλοῦσι ψευδαισθησίας καὶ εἰς ἐντελῶς ὕγιαι ἀνθρώπους.

§ 38 Ψυχικαὶ νόσοι.

Ψυχικὰς ἢ πνευματικὰς νόσους ὀνομάζομεν τὰς διαρκεῖς καὶ μεγάλας διαταράξεις τοῦ ψυχικοῦ βίου, αἵτινες ἀφαιροῦσι ἀπὸ τὸν πάσχοντα τὴν ἰκανότητα τοῦ ἐξασκεῖν τὸ ἑαυτοῦ ἐπάγγελμα. Ἡ ἐπιστήμη θεωρεῖ τὰς διαταράξεις αὐτάς τοῦ ψυχικοῦ βίου ὡς νόσους τοῦ ἐγκεφάλου, διὰ τοῦτο δὲ παραπέμπει τοὺς ψυχικῶς νοσούντας εἰς εἰδικούς διὰ τὰς νόσους αὐτάς ἰατρούς. Ἐπειδὴ δ' ὅμως οἱ ψυχικῶς ἀσθενεῖς εἶναι πολλάκις ἐπικίνδunami, ἀποστέλλονται εἰς ἰδικὰ, πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἰδρυμένα, θεραπευτήρια, ἔνθα τογχάνουσιν οὗτοι καταλλήλου ἰατρικῆς περιθάλψεως δεόντως ἅμα ἐπιτηρούμενοι. Πρὸς ἔρευναν δὲ καὶ θεραπείαν τῶν ψυχικῶς νοσούντων ἐμμορφώθη σὺν τῷ χρόνῳ ἴδιος τῆς ἰατρικῆς κλάδος, ἡ ψυχιατρική.

Ὁ σκοπὸς τῆς ψυχιατρικῆς ἢ ἴτε δυνατόν νὰ ἐπιτύχη, ἔαν κατορθώοιτο νὰ ὀρισθῶσιν ἀκριβῶς αἱ πρὸς τὰς ψυχικὰς διαταράξεις ἀντιστοιχοῦσαι νόσοι τῶν διαφόρων τμημάτων τοῦ ἐγκεφάλου, μετὰ αὐτὰ ἢ εὐρεθῶσι τὰ πρὸς θεραπείαν τῶν νόσων τούτων μέσα. Τοῦτο δ' ὅμως δὲν ἐπετεύχθη ἐντελῶς μέχρι σήμερον. Ἄλλ' ὅμως δι' ἐπιμελετημένων παρατηρήσεων κατορθώθη νὰ καθορισθῶσι τύποι τινὲς τῶν ψυχικῶν νόσων, οὗχι μὲν διακρινόμενοι ἀλλήλων ὑπ' ἀκριβῶς διαγεγραμμένων ὀρίων, ἀλλ' ἐν τούτοις ἐμφανίζοντες σαφεῖ ὁμοιότητα κατὰ τὴν γένεσιν καὶ τὴν πορείαν αὐτῶν. Ἐν τῇ περιγραφῇ τῶν τύπων τούτων τῶν ψυχικῶν νόσων περιορίζονται μέχρι τοῦδε οἱ ψυχίατροι εἰς τὸ νὰ τονίζωσι πρὸ πάντων τὰ ψυχικὰ συμπτώματα αὐτῶν, διότι ἡ γνώσις τῶν ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ τελουμένων εἶναι ἀκόμη πολὺ ἀτελής. Ἀκριβῶς ὁμως διὰ τοῦτο αἱ περιγραφαὶ αὗται κέντηνται μεγίστην σπουδαιό-

τηρα διὰ τὴν Ψυχολογίαν διότι ἐκ τῆς μετ' ἐπιστάσεως ἐξετάσεως καὶ ἀκριβοῦς γνώσεως τοῦ ἐν διαταράξει εὐρίσκομένου βίου δυναμέθια λλάθωμεν σπουδαιοτέρας πληροφορίας περὶ τῆς κανονικῆς πορείας τῶν ψυχικῶν φαινομένων.

Λεπτομερῆς βεβαίως περιγραφή τῶν ψυχικῶν νόσων δὲν εἶναι ἔργον τῆς Ψυχολογίας· ἡμεῖς θὰ περιορισθῶμεν νὰ ἐκθέσωμεν ἐν ταῦθα συντόμως τὸ εἶδος τῶν διαταράξεων, αἵτινες παρατηροῦνται συνήθως κατὰ τὰς ψυχικὰς νόσους, εἰς τὰς τρεῖς θεμελιώδεις τῆς συνειδήσεως λειτουργίας.

1) Λεπτομερῶς ἔχουσιν ἐξετασθῆ αἱ διαταράξεις τοῦ **γνωστικοῦ** ὡς σαφέσταται καὶ προφανέσταται. Γνωρίζομεν ἤδη, ὅτι παρὰ τῷ ὑγιῶς ἔχοντι ἀνθρώπῳ ἡ πορεία καὶ σύνθεσις τῶν παραστάσεων κανονίζεται ὑπὸ τῆς βουλήσεως· παρὰ τῷ ψυχικῶς δ' ὅμως νοσοῦντι λείπει τελείως ἢ ἐπὶ τῆς συνδέσεως τῶν παραστάσεων ἐπιδρασις τῆς βουλήσεως, δι' ἣ αἱ παραστάσεις συνδέονται ἀλλήλαις ἀλογώτατα καὶ τάχιιστα ἀλλήλας διαδέχονται, ὥστε φαίνεται ὅτι αἱ μὲν καταδιώκουσι τὰς δέ. Πολλάκις δ' ὅμως σχηματίζονται παρὰ τῷ νοσοῦντι ἐσφαλμέναι τινὲς συνδέσεις παραστάσεων διαρκῶς ἐν τῇ συνειδήσει παραμένουσαι καὶ ὡς ἀφομοιοῦσαι προσλαμβάνουσαι πᾶσαν νέαν εἰς τὴν συνειδήσειν εἰσερχομένην. Ἡ νόησις δὲ τῶν ψυχικῶς νοσοῦντων χαρακτηρίζεται διὰ τούτου, ὅτι λείπει παρ' αὐτοῖς παντελῶς ἡ **δεξιότης** **πρὸς ἀντικειμενικὴν κρίσιν**. Οἱ ψυχικῶς νοσοῦντες ἀναφέρουσι πάντα τὰ περὶ αὐτοὺς τελούμενα εἰς ἑαυτοὺς καὶ διὰ τοῦτο ἐρμηνεύουσι ταῦτα, ὡς ἐπὶ τὸ πλείστον, ἐσφαλμένως. Ἐνίοτε μάλιστα παρατηρεῖται τελεία ἀδυναμία τοῦ κρίνειν.

2. Ὁ δὲ **συναισθητικὸς βλος** τῶν ἀνθρώπων τούτων δεικνύει μεγάλην τάσιν πρὸς ἀψιθυμίας, ἐκδηλουμένας ὅτε μὲν εἰς μανικὰς ἐπιθέσεις, ὅτε δὲ εἰς διαρκῆ δυσθυμίαν. Ἡ δυσθυμία δ' αὕτη ἄλλοτε μὲν προκαλεῖ ἰσχυρὰν σύγχυσιν τῆς αὐτοσυνειδήσεως καὶ ἄγει εἰς τὴν **μεγαλομανίαν**, ἄλλοτε δ' ἰσχυρὰν κατάρπωσην αὐτῆς καὶ ἔχει ἐπακολούθημα τὴν **μελαγχολίαν**.

3. Αἱ διαταράξεις τέλος τοῦ **βουλητικοῦ** ἔγκεινται, ὡς ἐπὶ τὸ πλείστον, εἰς τὴν ἀνικανότητα τοῦ λαμβάνειν αἰανδήποτε ἀπόφασιν, εἰς τὴν ἀποστροφὴν πρὸς τὴν ἐργασίαν, πλειστάκις δὲ καὶ εἰς τὴν ἄρνησιν πρὸς ὑπακοὴν εἰς πᾶσαν τοῦ ἱατροῦ συμβουλήν.

- Ἐν πάσῃ δ' ὁμῶς περιπτώσει ἡ ἀκριβὴς ἐξέτασις τῶν ψυχικῶν νόσων ἀποδεικνύει στενωτάτην σχέσιν μεταξὺ τῶν τριῶν θεμελιωδῶν τῆς συνειδήσεως λειτουργιῶν, καὶ ὅτι ἡ διατάραξις τῆς μιᾶς τούτων οὐσιωδῶς ἐπιδρᾷ καὶ ἐπὶ τῆς πορείας τῶν ἄλλων.

Τ Ε Λ Ο Σ

επιμονή

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελίς
Είσαγωγή	3—11
§ 1. Ἐννοια καὶ ἔργον τῆς Ψυχολογίας	2—3
α') Ἐννοια τῆς Ψυχολογίας	3
β') Ἔργον τῆς Ψυχολογίας	4
§ 2. Μέθοδοι τῆς Ψυχολογικῆς ἐρεῦνης ἢ πηγαὶ τῆς Ψυχολογίας	5
§ 3. Αἱ θεμελιώδεις ψυχολογικαὶ λειτουργίαι	7
§ 4. Συνειδήσις, ἀσυνειδησία, ἐνόησις τὸ περιοχό- μενον τῆς συνειδήσεως	8
§ 5. Διαίρεσις τῆς Ψυχολογίας	9
§ 5. Σπουδαιότης τῆς Ψυχολογίας	10

ΜΕΡΟΣ Α΄.

Τὸ γνωστικὸν	12
------------------------	----

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄

§ 1. Περὶ αἰσθήσεως	12
§ 2. Αἰσθήματα τῆς γενικῆς αἰσθήσεως	14
§ 3. Σωματικὰ ἢ ζωϊκὰ καὶ μυϊκὰ αἰσθήματα	16
§ 4. Αἰσθήματα τῶν εἰδικῶν αἰσθήσεων	17—21
α') Τὸ αἰσθημα τῆς ὁράσεως	17
β') Τὸ αἰσθημα τῆς ἀκοῆς	18
γ') Τὰ αἰσθήματα τῆς γενέσεως καὶ τῆς ὀσφρήσεως	19
§ 5. Ποιόν, ἔντασις καὶ τόνος τοῦ αἰσθήματος	20
§ 6. Ἡ ἀντίληψις	21

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄

§ 7. Ἡ παράστασις	23
§ 8. Παράστασις καὶ ἀντίληψις	24

§ 9.	Εἶδη τῶν παραστάσεων	24
§ 10.	Ἐποπτεία	26
§ 11.	Πορεία τῶν παραστάσεων	28
	α') Ἐπισκόπισις τῶν παραστάσεων καὶ στε- ρότης τῆς συνειδήσεως	28
	β') Ἀναπλάσις τῶν παραστάσεων	29
	γ') Σύνδεσις τῶν παραστάσεων	29
	Νόμοι τῆς ἀναπλάσεως τῶν παραστάσεων	30
	δ') Εἶδη τῆς ἀναπλάσεως	33
§ 12.	Μνήμη	34
	α') Ὅρισμοὶ καὶ ἰδιότητες τῆς ἀγαθῆς μνήμης	34
	β') Ὅσοι μορφώσεως τῆς ἀγαθῆς μνήμης	35
	γ') Εἶδη τῆς μνήμης	36
	δ') Μημημοριζοὶ τύποι	37
§ 13.	Φαντασία	39
	α') Φύσις καὶ εἶδη τῆς φαντασίας	41
	β') Σπονδιακότης τῆς φαντασίας	41
§ 14.	Πρόσληψις ἢ ἀφομοίωσις	43
§ 15.	Προσοχὴ	46
§ 16.	Τὸ διαφέρον	48
	α') Φύσις τοῦ διαφέροντος	48
	β') Ὅσοι ἀπαιτούμενοι ὅπως γεννηθῇ τὸ διαφέρον	54

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'

§ 17.	Ἡ νόησις	51
	α') Τὸ νοεῖν ἐν γένει	51
	β') Τὰ εἶδη τῆς νοήσεως	52
	1. Ἡ ἔννοια	52
	2. Ἡ Κρίσις	56
	3. Ὁ συλλογισμὸς	58
§ 18.	Νοεῖν καὶ λέγειν	62
§ 19.	Γένεσις καὶ ἀνάπτυξις τῆς γλώσσης	63

ΜΕΡΟΣ Β'

Τὸ συναισθητικὸν 67—104

§ 20. Γένεσις καὶ φύσις τοῦ συναισθητικῆτος . . . 67

§ 21. Σωματικαὶ ἐκδηλώσεις τῶν συναισθητικῶν . . . 69

§ 23. Διαιρέσεις τῶν συναισθητικῶν 69

§ 23. Ὑλικὰ ἢ σωματικὰ συναισθητικῶν 71

§ 24. Πνευματικὰ συναισθητικῶν 72

 α') Ἀτομικὰ συναισθητικῶν 72

 β') Τὰ συμπαιθητικὰ συναισθητικῶν 75

 γ') Τὸ συναίσθημα τοῦ καλοῦ 83

 δ') Τὸ ἠθικὸν συναίσθημα 85

 ε') Τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα 88

 ς') Τὰ διανοητικὰ συναισθητικῶν 91

§ 25. Αἱ ἀψιθυμίαι 92

ΜΕΡΟΣ Γ'

Τὸ βουλευτικὸν 103—122

§ 26. Γενικὸς χαρακτηρισμὸς τῆς λειτουργίας τῆς
 βουλῆσεως 103

§ 27. Αἱ ζωήσεις 97

§ 28. Ὁρμὴ καὶ ὁρμῆμεφτον 99

§ 29. Ἡ ἐπιθυμία 101

§ 30. Ἡ ἔξις, κλίσις, ὄπη καὶ πόθος 102

§ 31. Πόθος καὶ βούλησις 105

§ 32. Ἐλευθερία τῆς βουλῆσεως 107

§ 33. Ἡ συνειδήσις τοῦ ἐγώ 109

§ 34. Προσωπικότης καὶ ἀτομικότης 112

§ 35. Φρόνημα καὶ χαρακτηρισμὸς 113

ΜΕΡΟΣ Δ'

Διακοπαὶ καὶ ἀνωμαλλίαι τῆς συνειδήσεως 117

§ 36. Ὑπνος καὶ ὄνειρα. Ὑπνοτικαὶ καταστάσεις 117

§ 37. Παραισθήσεις καὶ ψευδαισθησίαι 121

§ 38. Ψυχικαὶ νόσοι 122

Γεωργίου Παπαδόπουλου

~~11000~~

πρωτοπαύση gang
Συμφωνία

Βαν.
ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ
ΤΗΣ
ΕΛΛΑΔΟΣ

